

Egri Lukács a hazai reformáció sokat emlegetett, de alig ismert, sőt félreismert alakja. Nem volt vezéregyéniség, de bátran és kitartóan képviselte a másoktól átvett nézeteket. Antitrinitárius és másfajta elveit feltételezhetően 1567 vége felé könyvben is ismertté tette, s talán ez a vállalkozása indíthatta Szikszai Fabricius Balázst 1568-ban *Refutatio argumentorum Lucae Agriensis* c. ma már ismeretlen műve kiadására. Két munkáscskáját Debreceni Ember Pál hosszas kéziratban való lappangás után egyháztörténeti művébe felvette, s azzal 1728-ban végül is megjelent. Az egyik egy 7 tételből álló rövid hitvallás, mely az 1566. jan. 22-i gönczi zsinaton szerepelt. A másik az 1568. jan. 27-i kassai zsinat elé terjesztett 27 propozíció már terjedelmesebb mű. Az előbbit sokan méltatták, szinte kivétel nélkül balkezesen. Volt, aki az ortodoxia mértéke szerint sem talált benne kifogásolni valót,¹ más meg úgy látta, hogy ortodoxnak ítélt felfogása közelebb áll Kálvinéhoz, mint az ellene fordult trinitáriusoké, akik őt unitáriusnak bélyegezték.² Az utóbbi megállapítás képviselője még később is azt vallotta, hogy mindössze csak a háromságtan ortodox fogalmazásába akart a bölcsészeti kifejezések helyett tisztább bibliai meghatározásokat beilleszteni.³ Olyan nézet is merült fel, hogy valójában nem is volt unitárius,⁴ s tételei egyedül Krisztus kettős lényegének (dualitás) hirdetésében tértek el Kálvin tanaitól, egyebekben minden állítása a régi volt.⁵ Ezzel csaknem azonos értékű az a felfogás, hogy Egri az unitárius eszméknek csak halvány visszfényét csillogtatta.⁶ Nem csodálható, hogy végül is akadt olyan méltatója, aki a heterodoxia vádja alól kategorikusan felmentette, mert tanai nem szentháromságellenesek,⁷ s ezzel megerősítette azt a korábban nyilvánított véleményét, hogy Egri tételeiben ma egy igazhíttű protestáns sem találna kivetnivalót.⁸ Ez álláspontok kivétel nélkül légből kapottak és illuzórikusak nemcsak azért, mert eszközölők kísérletet sem tettek Egri 7 tétele alapelveinek az európai antitrinitarizmus irányzataival való kritikai egybevetésére, hanem azért is, mert szinte érthetetlenül nem méltatták figyelemre ugyanannak a kassai zsinat által cáfolt jóval radikálisabb szellemű 27 propozícióját sem. Révész Imre volt eddig az egyetlen, aki Egri szellemi beállítottsága felőli felfogása megalkotásánál tekintetbe vette nevezett utóbbi művét is, s ily módon megállapította, hogy a gönci és kassai zsinatok előtt feküdt munkálatok közt irányzat és formulázás tekintetében jelentős eltérés van, észlelete részletes elemzésébe azonban nem bocsátkozott.⁹ Az Egri eszme-

¹ KISS Áron: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Bp. 1881. 441.

² POKOLY József: Az unitarizmus Magyarországon. Prot. Szemle X/1898. 42–43., 233–234.

³ Uaz: Az erdélyi ref. egyház története. I. köt. Bp. 1904. 191.

⁴ BORBÉLY István: Unitárius polemikusok Magyarországon. Keresztény Magvető XLIV/1909. 193.

⁵ Uaz: Az unitárius egyház hitelvei a XVI. században. Kolozsvár 1914. 10.

⁶ KANYARÓ Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár 1891. 60.

⁷ S. SZABÓ József: Károlyi Gáspár élete és munkássága. Károlyi-emlékkönyv. Bp. 1940. 12.

⁸ Uaz: Károlyi Gáspár élet- és jellemrajza. II. kiad. Sárospatak 1891. 13–14.

⁹ Magyar ref. egyháztörténet. I. köt. Debrecen 1938. 157–162.

világának megítélése körüli bizonytalanságot jelentősen növeli az a feltűnő hiány is, hogy az ő heterodoxiája tárgyalására 1568. jan. 6-ra Szikszóra kitűzött zsinat vitatételeit még mind ez ideig nem vizsgálta meg senki sem, jóllehet azok az ő nézeteinek egészen ismeretlen anabaptista elemeihez szolgáltatnak számos becses adalékot. Jól látható mindebből, hogy Egri Lukács egyéniségének tisztázása szinte töretlen ugar, s személyéről valósággal le kell fejteni a rá rakódott téves megállapításokat. Az e célra felhasználható említett két irata, valamint a szikszói zsinat vitatételei műfajilag az 1560-as évek végén antitrinitárius hatásra erőteljesen kibontakozó vitairódalom termékei. Az ezekben található teológiai formulázásoknak és disztinkcióknak ma már nincs semmi jelentőségük, számbavételük és vizsgálatuk azonban hozzásegít azon szellemi irányzatok és eszmék függőségének felismeréséhez, melyek a reformáció radikális balszárnyának térhódításával nálunk meggyökereztek s XVI. századi szellemi és irodalmi törekvéseinkben közreműködtek.

1. *Egri Lukács 7 szakaszos hitvallása és felette való vitája Károlyi Gáspárral az 1566. jan. 22-i gönci zsinaton*

Egri Lukács a kolozsvári magyar prédikátorságból 1565-ben, alkalmasint már az év első felében¹⁰ került vissza Egerbe, korábbi működési helyére lelkésznek. Kolozsváron az antitrinitárius útra tért Dávid Ferenc első tanítványainak egyike volt, s a magával hozott új elveket nyomban hirdetni kezdte Egerben. Fellépése feltűnést keltett, sőt követőkre is talált. Ezek közül való volt az a Csanádi Imre nevű lelkész, ki Alaghy János regéczi várúr által elűzve Kassára menekült, de antitrinitárius nézeteinek terjesztése miatt a városi tanács által 1567. jan. 30-án onnan is örökre kitiltatott, majd Erdélyben Kalotaszentkirályon lett unitárius pap, mely minőségében Báthory István fejedelemtől sok zaklatást szenvedett. Alig fél év múlva kénytelen volt a tanács Kassáról száműzni egy Borbély Orbán nevű polgárt is, mert Egri Lukács és a már korábban eltávolított Csanádi Imre tanítását dicsérte.¹¹

E hézagos adatok is mutatják, hogy Egri Lukács antitrinitárius tanai terjedőben voltak. Ezért volt kénytelen Károlyi Gáspár gönci lelkész és kassavölgyi esperes már 1566. jan. 22-ére Göncre egybehívni a tiszáninneri ref. espereségek zsinatát a jelentkező heterodoxia megszüntetésére. Egri nem hátrált meg, s a zsinat elé terjesztette 7 tételbe foglalt hitvallását. Bár kisebbségben volt, mégis lehettek a zsinaton társai, akik kiállottak mellette, mert Károlyi cáfolatában állandóan többekhez intézi mondanivalóit. Ezek neve azonban az egy Csanádi Imréről kivételével ismeretlen. A zsinat kimeneteléről csak annyi bizonyos, hogy Egri Lukács a többség fellépésével szemben nem hátrált meg, hanem kitartott vitatott nézetei mellett. Hogy mik és milyenek voltak ezek, kitérünk a zsinat fennmaradt irományaiból, melyek az alábbi darabokból állanak: Egri Lukács 7 tételből álló rövid hitvallása,¹² Károlyi Gáspár cáfola-

¹⁰ POKOLY József: Az erdélyi ref. egyház tört. I. 185.

¹¹ RÉVÉSZ Kálmán: Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Bp. 1894. 12. KANYARÓ Ferenc: Dávid Ferencz. Ker. Magvető XLI/1906. 253. S. SZABÓ József: Károlyi Gáspár élete és munkássága. Károlyi-émlékkönyv 15–16. Csanádi Báthory István általi üldözéséhez I. JAKAB Elek: Alesius Dénes vagy Dávid Ferencz volt-e az első erdélyi ref. püspök. Ker. Magvető XIV/1879. 372–373. KANYARÓ Ferenc: Unitárius vértanúk Eger vidékén. Ker. Magvető XXXI/1896. 13. BORBÉLY István: Unit. polemikusok Magyarországon a XVI. században. Ker. Magvető XLIV/1909. 330. Uaz: Dávid Ferencz és kora. Ker. Magvető XLVII/1912. 21.

¹² LAMPE—EMBER: Historia Ecclesiae Ref. in Hungaria et Transsylvania. Utrecht 1728. 139–140. Az itt található latin eredeti szöveg magyar fordítását I. KISS Áron i. m. 438–439. Uaz: Károlyi Gáspár küzdelme a szentháromság tana védelmében Egri Lukács ellen. Károlyi-émlékkönyv, Bp. 1890. 55–56. BORBÉLY István: Az unit. egyház hitelvei a XVI. században. 8–10.

ta,¹³ valamint Egrinek erre adott viszontválasza.¹⁴ Felhasználásukkal van lehetőségünk arra, hogy az Egerben zászlót bontott antitrinitarizmus szellemi összetételébe bepillantunk.

Az antitrinitarizmus legkiemelkedőbb reprezentánsai, köztük Servet és Gentile, a szentháromságtani fogalmak tárgyalásánál, ha nem is teljes kizárólagossággal, mégis kiemelten jelentős szerepet tulajdonítanak a szentírásnak. E gyakorlat alkalmazása tette lehetővé számukra az ortodox háromságdogma műszavai (trinitas, persona, hypostasis) felett gyakorolt elutasító kritikát. Ezen az úton halad Egri Lukács is, mikor hitvallásának I. tételében megállapítja, hogy „Deum verum non posse cognosci vere, nisi ex manifestatione divina, quae in Verbo Dei proposita est Ecclesiae”. Károlyi Gáspár kifejezi ugyan Egri tételével való egyetértését, de nem mulasztja el egy oldalvágás formájában rátapintani egy ezúttal elhallgatott elvére, nevezetesen arra, hogy a szentírási kijelentés mellett helyet ad a szubjektív revelációknak is: „Nec opus est nos jactare somnia et arcanas revelationes, vel quovis vento Doctrinae circumferri”. S hogy konkrétan is jogos alapja volt ez óvás megtételére, kiderül majd a kassai proпозиcióknál.

A humanista racionalizmus szívós elszántsággal vette kritika alá az ortodox háromságtan logikai buktatóit. Szentírási alap nélkülinek minősítette a háromságot az egységben és az egységet a háromságban. Következésképpen elutasította a reformáció fő irányai által érintetlenül hagyott azon ógyházi tanítást, hogy az egy oszthatatlan isteni szubsztanciában három megkülönböztetett isteni méltóságot személy legyen, s e megosztás dacára Isten egysége változatlan maradjon. Ugyanilyen határozottsággal vetette el az athanáziuszi dogmának azon racionális feszültséget mutató disztinkcióját, hogy a háromságban a személyek közt nincs előbb vagy utóbb való, nincs nagyobb vagy kisebb, vagyis azok együtt örökkévalók és együtt egyenlők, noha köztük gradualisztikus különbségek állanak fenn a származás módjára és időrendjére nézve, amennyiben az Atya senkitől sem lett, a Fiú az Atyától nemzetest, a Szentlélek pedig az Atyától és Fiútól származott. Ennek megfelelően Servet, majd nyomában Laelio Socini és Bernardino Ochino az isteni szubsztanciában minden immanens megkülönböztetést és objektív trinitárius elrendezést felszámoltak.

Mindazáltal az antitrinitárius mozgalmon belül fellépett egy konzervatív irányzat is, mely hajlandó volt a háromság logikai konstrukcióját megtartani s annak keretei közt az isteni személyek objektivitását biztosítani, emellett azt is megkísérelte, hogy a dogmának egy új, racionálisabb, ellentmondásoktól mentesebb formát és fogalmazást adjon.¹⁵ Az új mozgalom bölcsője Genf volt, közelebről a Kálvin egyházának fiókjaként keletkezett ottani olasz gyülekezet, s első úttörője *Matteo Gribaldi* olasz exuláns, volt páduai tanár. Őt kettős érdek vezette: egyrészt az Atyának az isteni szubsztanciával való azonosítására, másrészt a Fiú és Szentlélek számára reális lét biztosítására törekedett, s e célját úgy vélte elérni, hogy a nevezett két személyt emanátikusan az Atya szubsztanciájából származtatta, s ennek megfelelően az Atyát essentiatornak, azaz esszenciaadónak, míg a Fiút és a Szentleket essentiatuosoknak, vagyis esszenciát kapott isteneknek nevezte.¹⁶ Ez eljárásával azonban az utóbbi két személyt, mint nem önmagától valót, azaz kezdettel bírót (Heterotheosz = Deus non a se ipso) az önmagától való, kezdet nélküli (Autotheosz = Deus a se ipso) Atyának gradualisztikusan alárendelte, sőt azokat a teremtmények színvonalára szállította le. Végeredményben mégis úgy érezte, hogy sikerült három szubsztanciálisan megkülönböztetett személyben bemutatni az istenséget,

¹³ LAMPE—EMBER i. m. 140—144. Ezen latin szöveg magyar fordítását l. KISS Áron i. m. Károli-émlékkönyv, Bp. 1890. 57—61.

¹⁴ LAMPE—EMBER i. m. 144—146.

¹⁵ F. TRECHSEL: Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin. Zweites Buch. Lelio Socini und die Antitrinitarier seiner Zeit, Heidelberg 1844. 277—279.

¹⁶ I. m. II. 285. *Delio CANTIMORI*: Italianische Heretiker der Spätrenaissance. Deutsch von Werner Kaegi, Basel 1949. 201—202.

sőt volt bátorsága a legnagyobb naivitással három istenről beszélni.¹⁷ Így méltán nevezték irányzatát tritheizmusnak. Gribaldinak ezt a széteső istenfogalmát még Genfben az erdélyi unitarizmus történetében később oly jelentős szerephez jutott olasz *Giorgio Blandrata* próbálta egyszerűbb és észszerűbb formára hozni. Mellette az új tanítás teológiai megfogalmazásán és népszerűsítésén a szintén Genfben élő olasz menekült *Valentino Gentile* fáradozott. Erőfeszítésük eredményeképpen az úttörő gradualisztikus koncepció és az emanációs származáselmélet megtartásával a Fiú és a Szentlélek az Atyával való szoros szubsztanciális egységbe foglaltatott bele, miáltal az istenség Gribaldi-féle tritheisztikus ábrázolása monizmusban olvadt fel, amint Gentile fogalmazásából kitűnik: „Quamobrem assero, Patrem esse ipsam unicum essentiam”, továbbá: „Pater vero unus Deus, nempe solus agnnetos et invisibilis: Filius Deus genitus et in carne manifestatus; Spiritus S. Deus procedens: tres scilicet ejusdem deitatis et perfectionis”.¹⁸ Az antitrinitarizmusnak ez a konzervatív irányzata Blandrata közvetítésével azután előbb Lengyelországban, majd Erdélyben átmeneti szerephez jutott.

Egri hitvallásának már a II. tételében felborítja az athanázuszi háromságtan belső ökonómiaját, mert az Atyában szemléli az egész istenséget (Credo et confiteor unicum esse Deum verum . . . nempe aeternum Patrem Domini nostri Jesu Christi . . .). Ha valakinek még ezután is volnának kétségei Egri antitrinitárius beállítottsága felől, méltán gondolkodóba ejtheti III. tételének az a megállapítása, miszerint az Atya istensége egy megváltoztathatatlan és feloszthatatlan esszencia (Credo et confiteor huius unius Dei Patris Divinitatem seu Deitatem unam esse essentiam . . . incommutabilem et impartibilem . . .), mely magában foglalja a Logoszt és a Szentleket is. Azt jelenti ez, hogy az egész háromság az Atya autusiájában oldódik fel. A kezdet nélküli istenségű Atyának ezt az uralkodó helyzetét Gentile erősen kihangsúlyozza az annak alárendelt Logosz és Szentlélek kezdettel bíró istenségével szemben. Egri szóban forgó II. és III. tétele is egészen Gentile gradualisztikus elrendezésére van szabva. A IV. tételben hangoztatja ugyan a Logosz és Szentlélek Atyával azonos szubsztanciáját és örökkévalóságát (Porro in hac una Divinitate seu essentia, Naturave Divina, agnosco et confiteor, tres residere hypostases vivas, coaeternas et consubstantiales seu coessentialia, Patrem, Logon Patris et Spiritum Sanctum . . .), de fogalmazásában domináló marad az Atya egyedüli istensége, miért Károlyi Gáspár méltán hányja szemére, hogy nem rendezi kielégítő módon a Logosznak és a Szentléleknek az Atyához való viszonyát. Mert ha a háromság egész lényege az Atya istensége, akkor a Logosznak és a Szentléleknek istensége vagy csak névleges, vagy csak részleges. De ekkor a Szentleket sem lehet a Fiú lelkének nevezni, hanem egyedül csak az Atyának. Nem tartja kielégítőnek Károlyi a IV. tételben a Logosznak és a Szentléleknek az Atyával azonos esszenciájú istenségére nézve közöltekét. Hogy lehetséges, hogy az Atya saját szubsztanciájában még két másik isteni személy is legyen? Az Atya közli talán ezekkel a maga szubsztanciáját? Ez szerinte egyenesen lehetetlen. Mert, ha az Atya közli egy másik személlyel, mondjuk, a Logosossal az ő istenségét, vagy az egészet közli, s ez esetben megfosztja magát istenségétől, vagy csak egy részét közli, ekkor meg fél Atya és fél Logosz lesz, miáltal az egyetlen istenszubsztancia rútlul szétszabdaltatik. Ez az érvelés a Blandrata—Gentile-féle antitrinitárius háromságfogalommal szemben használatos argumentumok európai készlettárából való.¹⁹ Ugyanígy vitázik Ochino *Dialogi*-jában (1563) antitrinitárius felfogást képviselő képzelt ellenfelével, mikor a Blandrata—Gentile-féle gradualisztikus-monisztikus istenkoncepció ellenében állítja, hogy ha az első személy a másodikat a semmiből nemzette, akkor a második személy nem lehet más, csak teremtmény. Ha a nemzés valamiből történt, éspedig öröktől fogva — folytatja —, akkor az első a másodikat csak saját szubsztanciájából hozhatta elő. Ekkor pedig, ha az egész szubsztanciáját odaadta, megszűnt Isten lenni; ha viszont csak egy

¹⁷ F. TRECHSEL i. m. II. 285, 292, 298.

¹⁸ I. m. II. 319., 481—482. D. CANTIMORI i. m. 216—220.

¹⁹ F. TRECHSEL i. m. II. 324.

részét, istensége megcsonkult.²⁰ Mindez mutatja, mily alaposan és szabatosan ismerte Károlyi az antitrinitarizmus, közelebről ennek Blandrata—Gentile-féle irányzata ellen használni szokott argumentáció módszerét és formulaanyagát. Egri Lukács viszontválaszában Károlyi érvei ellenére is megmaradt eredeti felfogása mellett, miszerint a Jézus Krisztus Atyja az egyetlen oszthatatlan isteni szubsztancia, mely magában foglalja a Logoszt és a Szentlelket is. Ennek igazolására felhossa, hogy amiképpen az Atya szubsztanciája nem más, mint a Logosz és Szentléleké, ugyanúgy a Logosz és Szentlélek szubsztanciája sem más, mint az Atyáé.

Az V. tételben azután a Blandrata—Gentile-féle istentannak még jellegzetesebb befolyásával találkozunk. Itt Egri Lukács a Logoszt és Szentlelket egyenesen alárendeli az Atyának, mikor egy éles disztinkció alkalmazásával megállapítja, hogy az Atya forrása és feje az istenségnek, mert ő mint önmagától való kezdet nélkül, öröktől fogva létezik, ezzel szemben a Logosz és Szentlélek nem önmagától való, hanem az Atyától származott és küldetett (Jam Patrem ipsum fontem et principium Divinitatis, a quo procedit Logos et Spiritus Sanctus . . . credo et confiteor; sicut Logos et Spiritus Sanctus non a se, sed a Partre dicuntur processisse, et missi esse.). Bár Egri Lukács Károlyi Gáspár szigorú kritikájával szemben váltig hangoztatta, hogy a Logosznak és a Szentléleknek ezt az Atyával szembeni alárendeltségét csak a Háromságban levő rend szempontjából állapította meg, nem vitatható, hogy e rangsorolásnak időbeli vonatkozása is van, mert az önmagától való, vagyis kezdet nélküli létezés és a nem önmagától való, hanem kezdettel bíró létezés csak az időfolyamathoz viszonyítva érthető meg. A Háromságra alkalmazott ezen disztinkciós elmélet Gentile fogalmazásában így hangzik: „Fontem, principium et caput divinae oeconomiae esse non Filium, neque Spiritum S., sed Patrem illum, a quo omnia”. Ennek megfelelően a disztinkció: „Solum Patrem esse . . . autotheon esse”.²¹ Ez idézetek híven mutatják Egri Lukács gönci hitvallásbeli háromságtanának e részben Gentile formulázásától való függését, hisz helyenként még a kifejezéseket is attól veszi át. Mégis van a Gentilénél szereplő doktrinának olyan részlete, melyet nem tett magáévá. A Logosz és Szentlélek Atya szubsztanciájából való származásának megjelölésénél megelégedett a „procedere” ige használatával, és mellőzte Gentile materiális színezetű emanációs elméletét, melyet az ekképpen fogalmazott meg: „Nam quum Verbum quidem immediate, Paracletus vero mediate ante omnia secula per aeternam generationem et processionem, citra ullam auctoris diminutionem ab uno Deo et Patre ineffabiliter originem ducant, solus Pater originem nesciens est”.²² De elhárította magától Egri a Gentile-féle emanációs elmélet essentiatior-essentiatius disztinkcióját is,²³ amely filozófiailag rögzítette a másik két személynek az Atyától való származási függőségét, és amely tulajdonképpen az „a se ipso Deus” és „non a se ipso Deus” megkülönböztetésnek volt ésszerű továbbvezetése. Károlyi Gáspár, aki alaposan ismerte Gentile rendszerét s Egrinek attól való függését, észrevette, hogy Egri Lukács óvatosan megállni kíván az „a se ipso Deus” és „non a se ipso Deus” meghatározásnál, nem akarja követni Gentilét a további metafizikai spekulációk útján. Ezért Károlyi kritikai fejtegetéseiben maga vonja le az Egri által elmúlasztott következtetést: Ha az Atyáé az istenség egész esszenciája, amelyből a Logosz és a Szentlélek részesültek, ez alapon az Atya méltán essentiatornak, a Fiu meg a Szentlélek essentiatusnak tekintethetne, ez azonban már valósággal Szentháromságot gyalázó állítás lenne. Ez a leleplezés kínosan érintette Egrit, aki viszontválaszában szintén a név említésének mellőzésével hevesen tiltakozott a kompromittált eszmevilággal való kapcsolatbahozás ellen. Önérzetesen állítja, hogy az essentians és essentiatius műszavak által jelölt szemlélet úgy tételeitől, mint érzéseitől teljesen idegen. Felhossa még védekezésében, hogy az Atyát nem helyezte az időben előbbre a másik két sze-

²⁰ I. m. II. 239—240.

²¹ I. m. II. 472, 483.

²² I. m. II. 474.

²³ I. m. II. 319, 474.

mélynél, s nem tulajdonított neki olyan esszenciát, ami öröktől fogva ne lett volna a Logoszé és Szentléleké. Érvélese azonban nem meggyőző. Az athanázusi háromságformula egyensúlytartó fogalmazásában az Atya rendre nézve elismert elsősége mellett a másik két hypostasis egyenlősége félreérthetetlenül kifejezést talál, s az időrend kérdése fel se merül. Mikor azonban Egri Lukács felbontja e formula belső egyensúlyát, a Logosz és a Szentlélek számára azonnal felvetődik az időrend kérdése, s e hypostasisok legjobb esetben is csak született, tehát kezdettel bíró istenek lesznek. Különös súllyal esik a latba, hogy a Logosz és Szentlélek Atyától való származásának meghatározásából — úgy látszik, nem feledékenységből — elhagyja az „öröktől fogva” terminust, minek következtében a „származás” egy időben lefolyt aktussá válik. Pedig Gentile meghatározásában az „öröktől fogva” formula még szerepel, s úgy látszik, ez sem véletlen. A vita hevében viszontválaszában Károlyi érveinek hatása alatt mégis kénytelen volt az öröktől fogva való származás tanát akceptálni, amivel azután Gentile formulája került nála túlsúlyba, de mégsem úgy, hogy e származástan metafizikai következtetéseit is átvette volna. Nem volt tehát Egri szolgai másolója Gentile istentanának. Amellett, hogy annak jelentős elemeit magáévá tette, volt önállósága arra, hogy azon kritikát gyakoroljon, s az alkalmatlannak bizonyuló metafizikai mozzanatait elejtse. E részben Servet-hez állott közelebb, aki az isteni szubsztanciában a Logossal kapcsolatban feltételezhető mindenféle emanációt, emissziót elvet, vallván azt, hogy benne öröktől fogva megvoltak a diszpozíciók: „At in Deo ad intra nulli sunt exitus, nec emanationes”.²⁴

A hitvallás VI. tételében Egri Lukács megállapítja, hogy Krisztus kettős természetű Isten, mert az Atyának örök Logosza, akinek az Atyával azonos esszenciája és istensége van. És ember, mivel szűz Máriától idő szerint testben született (Credo et confiteor eum [Christum Jesum] esse verum Deum et Hominem, Deum quidem quia est Logos Patris aeternus ejusdem essentiae, vel divinitatis cum Patre; Hominem vero, quia ex Maria Virgine est natus temporaliter in carne . . .). A Logosznak az Atyával való **esszenciaazonossága** azt jelenti e fogalmazásban, hogy az emberi testet tulajdonképpen nem is a Logosz, hanem az egész istenséget bíró Atya, tehát mind a három hypostasis felvette. Károlyi Gáspár minden különösebb polémia nélkül óvást emel Krisztus kettős természetének e szokatlan, de Gentile előttünk már ismert háromságtani elveinek egészen megfelelő fogalmazása ellen, és leszögezi, hogy az Atyától személyileg megkülönböztetett örök Logosz és nem egyszersmind az Atya és Szentlélek egyesítette magával az emberi testet. Ekként senki másnak, hanem egyedül csak a Fiúnak van kettős természete. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy Egri Lukács a Krisztus természetéről szóló doktrinánál is kritikát gyakorol Gentile szemlélete felett. Csak általánosságban veszi át tanítását, de nem vonja le annak merész egyéni végkövetkeztetését, nevezetesen, hogy Krisztusban az isteni és emberi elem úgy forrott össze, hogy e vegyülék egyike sem üt elkülöníthetően vissza, ekként az a kettő közt elhelyezkedő harmadik fajta lénynek tekintendő isteni és emberi szubsztanciából alkotva.²⁵ Csak természetes, hogy Egri ezen magatartásával távol került Servet felfogásától is, aki tagadta a kettős természetről szóló ortodox dogmát, megállapítván, hogy Krisztus földi anyja testéből és az Atya szubsztanciájából fogantatott emberként született, s mint ilyen szétválaszthatatlanul birtokolja az isteni és emberi természetet,²⁶ s ekként istensége „non per naturam, sed per gratiam” értendő.²⁷ Látható mindebből, hogy Egri Lukács hitvallásában — legalább amennyire a hézagos adatok következtetni engedik — távoltartotta magát a monofizitizmusnak Servet és Gentile rendszerében megnyilvánult formáitól.

²⁴ F. TRECHSEL: Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin. Erstes Buch Michael Servet und seine Vorgänger, Heidelberg 1839. 96.

²⁵ I. m. II. 484.

²⁶ I. m. I. 131—132.

²⁷ I. m. I. 71.

Legközelebb áll Egri és Károlyi nézete egymáshoz a VII. tételben körülírt Szentlelket illetően, melynek istenségét Egri elismeri. (De Spiritu Sancto eadem fide statuo et confiteor esse verum aeternum Deum, quia est de essentia Divina procedens a Patre et Filio.) Károlyi azonban az isteni szubsztancia és az Atya azonosságát elutasító magatartásának megfelelően nem mulasztja el kiemelni, ami Egri fogalmazásából hiányzik, hogy a Szentlélek egy és ugyanazon lényegű bár az Atyával és a Fiúval, mégis azoktól megkülönböztetendő hypostasis.

Egri Lukács mindezen tanításaival kapcsolatban fel se merülhet a szellemi függetlenség kérdése, mert ha azokat egybevetjük a Kolozsvárott egyidejűleg felszínre került antitrinitárius tételekkel, nem nehéz megállapítanunk, hogy azonos eszmevilágról van szó. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 1566-ból a Dávid és Blandrata által képviselt új elveknek számos dokumentuma áll összehasonlítás céljából rendelkezésünkre. Ilyenek, hogy csak a legfontosabbakat említsük, az 1566. márc. 15-i tordai zsinat háromszakaszos hitvallása és Blandratának ugyanott szerepelt proposíciói,²⁸ az 1566. ápr. 24–27-i gyulafehérvári hitvitán Dávid és Blandrata tézisei, az 1566. máj. 19-i marosvásárhelyi zsinat szentháromságtani artikulusai, nemkülönben a heidelbergi káté 1566. évi átdolgozott kiadása.²⁹ Egri Lukács hitvallási tételeinek eszmeanyaga, formulázása és argumentációja ezekével szinte azonos. Az egy isteni természetben megkülönböztetett három hypostasis önállótlán kezelése, az egyedüli istenszubsztanciának az Atyával való azonosítása, a Logosznak és Szentléleknek az Atya szubsztanciájába bezárt élete, az Atya mindent felölelő istenségének megoszthatatlansága, az Atya autusiája, valamint a Logosz és Szentlélek ennek alárendelt helyzete és kezdettel bíró istensége, az „a se ipso Deus” és „non a se ipso Deus” disztinkciók alkalmazása, Krisztus kettős természetének alapelvei, a Logoszban az egész Isten jelenlétének szemlélete, a Szentléleknek az Atya szubsztanciájára korlátozott istensége mind-mind olyan tanításrészletek, melyek a fent hivatkozott dokumentumokban külön-külön, de párhuzamosan is megtalálhatók bizonyosságul annak, hogy az egyező elemek kivétel nélkül a Blandrata—Gentile-féle háromságfelfogásnak hajtásai. Egri Lukács a Felvidéken azoknak az eszméknek bontotta ki zászlaját, amelyeket Kolozsvárott sajátított el, s tanítása Egerben kezdetben azon a színvonalon mozgott, mint az antitrinitárius mozgalomé akkoriban Kolozsvárott. Így az irányzat Erdélyben és a Felvidéken egységes mederben bontakozott ki. Amint láttuk, egy-két, főképpen metafizikai jellegű kérdésben igyekezett Gentile merész következtetéseitől független maradni, egészen véve mégis híven tolmácsolta a Dávidtól és Blandratától az időben alkalmazott antitrinitárius tanítást. Vannak, akik állítják, hogy Egri Lukácsot Dávid Ferenc küldte a Felvidékre³⁰. Ez azonban nem bizonyítható. Minden kétségen felül áll mégis, hogy hű tanítványa volt Dávidnak. A gönci zsinat előtt szerepelt hitvallásából éppen ezt ismertük meg.

2. Egri Lukács nézetei az 1568. jan. 6-i szikszói zsinatra kijelölt vitatételek tükrében

¶ Az 1566. jan. 22-i gönci zsinaton Károlyi Gáspárék nem tudták Egri Lukácsot antitrinitárius nézetei feladására rábírní, így az általa támasztott feszültség megszüntetése függőben maradt. Közben Egri — mint majd látni fogjuk — nemcsak tovább hirdette elveit, hanem az elkezdett úton radikális irányban még messzebb is haladt. Ezért Károlyi Gáspár esperes társai-val egyetértésben 1568. jan. 6-ra Szikszóra zsinatot hívott össze az Egrivel esedékes végső

²⁸ LAMPE—EMBER i. m. 147—150.

²⁹ Catechismus Ecclesiarum Dei. Claudiopoli, 1566. Ebben a Sententia Concors. RMK II. 99. LAMPE—EMBER i. m. 159—162. KATHONA Géza: A Heidelbergi Káté deformálódása az antitrinitárizmussal vívott harcokban. *Studia et Acta Ecclesiastica* I. A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Bp., 1965. 93—129.

³⁰ KANYARÓ Ferenc: Néhány vonás az unitarizmus történetéből. *Ker. Magvető* XLV/1910. 16.

leszámlálás foganatosítására.³¹ A Göncön 1567. nov. 17-én kelt meghívóhoz³² mellékelte 24 pontban felsorolva a zsinaton megvitatásra kerülő tetteket.³³ Az volt a feltett szándéka, hogy a szikszói gyűlésre meghívja az Egri nézetei által hasonlóképpen fenyegetett felső-magyarországi öt szabad kir. város lutheránus, valamint a tiszántúli kerület helvét hitű lelkészeit is. E nagyszabású vállalkozás sikere érdekében két nappal a meghívó kibocsátása után Károlyi Szikszai Fabricius Balázs sárospataki rektorral és Mohi Ferenc borsodi esperessel levélben fordult a Kassán székelő Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitányhoz a már összehívott zsinat engedélyezése, erre Egri Lukács megidézése, a tiszántúli helvét irányú lelkészek részére *salvus conductus* biztosítása és a felső-magyarországi öt szabad kir. város lutheránus lelkészeinek részvételre kötelezése érdekében.³⁴ Az öntudatos lutheránus Schwendi azonban — úgy látszik, a vitatkozásra kitűzött tételek egynémelyikével szemben érzett aggodalma, de alkalmasint a tanácskozás helyéül kijelölt református jellegű Szikszó felől támadt bizalmatlansága miatt is — nem járult hozzá a már kitűzött zsinat ily széles körben való megtartásához, úgy hogy az Károlyi eredeti szándékától eltérően csak a borsodi egyházmegye helvét hitű lelkészeinek tanácskozására szűkülött össze, mégis úgy, hogy résztvett rajta a Tiszántúlról Méliusz és több tekintélyes lelkész.³⁵ A zsinat határozataiból csak a XIII. sorszámmal jegyzett pont maradt fenn, mely a vitatkozásra kitűzött tételek közt a XXIV. helyen szerepelt, s az úrvacsoránál kárhoztatta az ostyavételt, s előírta a közönséges kenyér használatát. A többi határozat ismeretlen, de gyanítható, hogy a vitatételek közül a zsinat illetékességének összehívása és Egri Lukács távolléte miatt több nem is került tárgyalásra.³⁶ Számunkra azonban nem ez a jelentéktelenségbe kényszerült zsinat, hanem a rá kijelölt vitatételek a beszédek.

Semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy a szikszói tételek Egri Lukács legkirívóbb tanításainak cáfolatát nyújtják anélkül, hogy a heterodox nézetek szerzőjének neve említettne. Gondosan átvizsgálva azokat, nem is egy meglepetésben lesz részünk. Az egyik feltűnő dolog, hogy Egri a gönci zsinat óta túljutott már Gentile irányzatán, mely ha levezetett, függő formában is, mégis lényegében még elismerte a Fiú és Szentlélek istenségét. Az I—XII. sorszám alatti tételek olyan tanításokat cáfolnak, melyek tagadják az egy Istenben három megkülönböztetett személy felvételét (II., IV., V., X.), kétségbe vonják a Fiú és Szentlélek azonos, önmagukban létező istenségét (III., VI., VII., IX., XI.), s egyedül az Atyát tekintik öröktől fogva való, kezdet nélküli Istennek (XI.). A hivatkozott tételek kénytelenek megvédeni a Krisztus kettős természetéről szóló tanítást (VIII.) és tagadni azt az újszerű állítást, mintha a teremtésben az ember Krisztus lett volna az ember ősképe (XII.). Az elítélt nézetek szerzőiül Sabellius, Servet és Gentile említettnek, közöttük egészen iránymutató Servet neve. *Summa summarum*: Egri Lukács az 1566. jan. 22-i gönci zsinaton szerepelt mérsékelt antitrinitárius felfogását elhagyta és Gentile irányából Servet jóval radikálisabb álláspontjához érkezett el. Ez újabb szemléletét majd részletesen méltatjuk a kassai zsinaton vitatott 27 propozíciója tárgyalása során.

Sokkal nagyobb meglepetést tartogatnak számunkra a szikszói vitatételek közül a XIII—XXIV. sorszám alattiak, melyek arról tanúskodnak, hogy Egri Lukács antitrinitárius nézeteit egy sor spiritualista jellegű anabaptista tanítással párosította. Eddigi méltatásai során soha nem esett szó nevezettnek ily nagymérvű világnézeti balratolódásáról, de eddig a szikszói vitatételek sem képezték elemzés tárgyát. Hogy az ominózus tanítások Egrié voltak, már onnan is bizonyos, hogy a szikszói zsinat csakúgy, mint a megelőző gönci és az utána következő

³¹ KISS Áron: A XVI. században tart. magyar ref. zsinatok végzése. 613.

³² LAMPE—EMBER i. m. 171—173. Magyarul KISS Áron i. m. 613—616.

³³ LAMPE—EMBER i. m. 180—187. Magyarul KISS Áron i. m. 616—622.

³⁴ LAMPE i. m. 174—175. Magyarul KISS Áron i. m. 622—624.

³⁵ LAMPE—EMBER i. m. 178—179. KISS Áron i. m. 624—625. ZOVÁNYI Jenő: A szikszói zsinat kérdéséhez. *Ker. Magvető* LXVIII/1936. 262—265.

³⁶ LAMPE—EMBER i. m. 178—179. KISS Áron i. m. 624—625.

kassai, kizárólag csak az ő általa terjesztett nézetek cáfolásával foglalkozott. Legfeltűnőbb volt Egri újszerű elvei közül a predestináció tanának az a szélsőséges racionalisztikus beállítása, miszerint az üdvösség és kárhozat egyedül az isteni elővégzéstől függ oly értelemben, hogy a gonosztettek és jócselekedetek egyaránt predestinálva van az ember, így a bűnnek és erénynek Isten a végső oka. Károlyi a szikszói vitatételekben Egri ezen tanítását egyszerűen azért tagadja, mert ellenkezik Isten természetével (*Errant et illi, qui Deum peccati et mortis causam niugantur, quia haec Deo contraria sunt. XIII. tétel*). Úgy látszik, Egri kétségbe vont véleményét Isten előrelátásával indokolta, következtetvén, hogy amit az előre lát, egyszerűmód akarja is. Károlyi általánosságban megengedi ezt, de hozzáteszi, hogy Isten a bünt nem akarta (XVII.). Feltétlenül taníthatta Egri az üdvre vagy kárhozatra való választásnál az ember bármiféle erkölcsi magatartását hiábavalóvá tevő determinizmust, máskülönben nem kellett volna Károlynak oly erőteljesen kihangsúlyozni az elvetettek szabad akaratból eredő felelősségét (XIV.) a bűnre kötöttségben (XV.), a megtartottak Szentlélek általi jócselekvési képességét (XVI.), de a kegyelem elveszítettségét is elbukásuk esetére (XX.). Abból a körülményből, hogy Károlyi a választás tényét az egyetemesen elhajlottak közül csak a hívőkre korlátozza (*Soli ergo credentes electi. XVIII.*), míg az el nem választottak szükségképpen elkárhozását vallja (XIX.), következtethető, hogy Egri a legmerevebb értelmezéssel hirdethette a reprobációt. Egri merev predestinácianizmusával szemben nyilván felléphettek olyanok is, akik az egyetemes elválasztás és a szabad akarat tanításában keresték a megoldást, így Károlynak ezek cáfolására is ki kellett terjeszkednie (XXI.). Mindent egybe véve: Károlyi Gáspár éles szemmel meglátta, hogy Egri Lukács mód felett egyoldalú és racionalisztikus predestinációértelmezése mögött egy olyan spirituális szemlélet húzódik meg, mely szerint a Szentlélek birtokosai nem vétkezhetnek, s ha mégis vétkeznének, ez nem árt nekik; akikben pedig nincs meg a Szentlélek, azok meg úgysem tehetnek róla, hogyha vétkeznek.³⁷

Az anabaptista spiritualizmus egyéb tanításai közül Egri Lukácsnak helyeselnie kellett még a felnőttkeresztséget, az eskütől való tartózkodást (legalább is a házassági eskü tekintetében) és a polygámiát is, mert Károlyi a szikszói vitatételekben ezeket külön támadta. A fent vázolt predestinácianizmus mellett a csecsemőkeresztség elvesztette minden értelmét, s a keresztség legfejlebb csak mint a választás pecsétje szerepelhetett azoknak az életében, akik mint felnőttek hitbéli és értelembeli képességeiknek teljes birtokába jutottak.³⁸ Károlyi a gyermekkeresztséget Egrivel szemben Istennek a választottak kisdedeire is kiható szövetsége címén veszi védelmébe (XXII.). Röviden kárhoztatja a többnejűséget is, mely az anabaptisták szemléletében ószövetségi biblikus és spiritualista-libertinus indokolással elismert életforma volt, s úgy látszik, hogy Egri Lukács részéről is legalább elvi helyesléssel találkozott. Károlyi egyszerű rosszállása sejteti, hogy Egrinek ez az állásfoglalása egyelőre távol volt még a gyakorlati kezdeményezéstől. Sokkal behatóbban foglalkozik Károlyi a házások esketésével, melyet az anabaptisták minden másfajta esküvel együtt elvetettek, s amelynek érdekében Egri Lukácsnak is nyilvánosan fel kellett lépnie. Károlyi a házasságot két fél szövetségének tekinti, s szerinte e szövetség megerősítésében az eskünek jelentős szerepe van (XXIII.). Ezzel szemben szolgáljon Egrinek némi mentségére az a körülmény, hogy egyes reformatori irányok szentírási alap híján maguk sem tekintették a házások esketését elengedhetetlenül szükségesnek. A vitatételek utolsó pontja elítéli az úrvacsorában az ostya használatát, és rendelkezik a közönséges vagy kovásztalan kenyér alkalmazása felől (XXIV.). Ezt a passzust eddig úgy kezelte a kutatás, mint az úrvacsorai jegyek minőségéről való adminisztratív intézkedést. Erről azonban szó sem lehet. A tiszáninneri vidéken már a Kopácsi István elnöklete alatt 1562-ben tartott tarczali zsinat bevezette az úrvacsorának az ostya helyett közönséges kenyérről való kiszolgál-

³⁷ RÉVÉSZ Imre: Debrecen lelki válsága 1561—1571. Bp. 1936. 22.

³⁸ F. TRECHSEL i. m. II. 78—79.

tatását,³⁹ éspedig oly hatályosan, hogy Kassa városának forrói jobbágyai 1565-ben már nem tudtak olyan papot kapni, aki nekik ostyával ossza az úrvacsorát.⁴⁰ A szóban forgó tétel nem is a kenyér használatának bevezetése, hanem egy ostyahasználatot visszaállító kezdeményezés ellen szerkesztett. A kezdeményező pedig anabaptista hatásra csakis Egri Lukács lehetett.

De honnan eredt Egri Lukácsnak ez az anabaptista spiritualizmusa, mellyel antitrinitárius felfogását kiegészítette? A gyermekkeresztség elvetését s talán a polygámia helyeslését illetően kaphatott indítást magától Dávid Ferencztől is. Méliusz ugyanis az 1568. febr. 2-i debreceni hitvita tézisei közé felvette a gyermekkeresztség mellőzésének és a polygámiának a kérdését, amit Dávid az 1568. márc. 3-i tordai zsinat jan. 20-ról keltezett meghívójában sérelmezett, mert — amint állítja — ő e tárgyakra nézve sem nyilvánosan, sem privátim nem nyilatkozott, így csak az ő neve befekettítése végett járt így el Méliusz. Mindazáltal a hivatkozott tordai zsinaton megvitatás tárgyául „Argumenta quibus paedobaptismus impetitur” címen Servet *Restitutio*-jából szó szerint átvéve kitűz 37 tételt,⁴¹ miáltal legalább a csecsemőkeresztséget elvető magatartására nézve mégis elismeri, hogy Méliusz vádjá nem volt alaptalan.⁴² Egyébként Wilini Sándor könyvének⁴³ általa eszközölt magyar nyelvű kiadása bizonyítja, hogy Dávid anabaptista oldalról is befolyása alá került a gyermekkeresztség-ellenes kritikának. A polygámia felkarolása miatt ellene hangoztatott vádat Dávid visszautasította. Az a körülmény azonban, hogy Méliusz vitatkozni kívánt e kérdés felett, mégis arra enged következtetni, hogy Dávid esetleg az ótestamentumi pátriárkák többnejűségéről mondhatott egyet-mást, amit némelyek túlzó biblicizmussal elcsavartak. Lehetségesnek kell tartanunk, hogy Egri Lukács Dávidnak e kérdésekben való vélekedéséről jól tájékozott volt. Semmi nyomát nem találjuk azonban annak, hogy Egri a predestinácianus spiritualizmus tekintetében az indítást Dávidtól kapta volna. Nevezett 1568 táján a predestináció tanát minden szélsőséges értelmezés nélkül vallotta, s még 1572 szeptemberében is ilyen értelemben kelt annak védelmére a dogmát elvető Sommer Jánossal szemben.⁴⁴ Csak 1573 elejéről van tudomásunk arról, hogy felléptek Kolozsvárott is a predestináció mereven szélsőséges értelmezéséről vallott nézetek. Palaeologus Jakab „De providentia” és „De peccato originis” c. kéziratosa műveiben veszi fel ezek ellen a küzdelmet. Ennek során Isten tulajdonságai közt megkülönbözteti a praesentia-t és a providentia-t, s megállapítja, hogy Isten előre látja az eseményeket, de nem befolyásolja azokat, még kevésbé okozója azoknak. Egyenesen Kálvint vádolja meg azzal, hogy a reprobáció tanával együtt szükségképpen a bűn Isten akaratából való származását is vallja. Szerinte Isten providentia-ja a gonoszítottakat is felhasználja a bűnösök fenytetésére, de Isten maga nem oka a bűnnek, hanem kizárólag csak a szabad akaratú bíró ember.⁴⁵ Dávid e megnyilatkozással egy időben is felhívta Palaeologus figyelmét a predestinációt és egyéb tanításokat igazoló bibliai helyekre,⁴⁶ és e dogmát illetően tisztán tartotta felfogását a szélsőséges spiritualista nézetektől. Sőt még ezután is hosszú ideig kitartott a predestináció mellett, s csak az 1578 márciusában tartott tordai zsinaton fordult szembe azzal, mikor végül is arra a nézetre jutott,

³⁹ KISS Áron i. m. 290. ZOVÁNYI Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., (1922) 406.

⁴⁰ ZOVÁNYI Jenő i. m. 421—422.

⁴¹ Literae Convocatoriae ad Seniores Ecclesiarum Superioris et Inferioris Pannoniae ad indictam Synodum Thordanam ad tertium Martii diem, additis Thesisibus. Albae Juliae 1568. RMK II. 110.

⁴² ZOVÁNYI Jenő: Pár szó a debreczeni hitvita ügyében. Prot. Szemle VI/1894. 397—398. BORBÉLY István: A magyar unit. egyház hitelvei a XVI. században. 43. Uaz: A mai unit. hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár 1925. 17—18.

⁴³ Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről stb. Kolozsvár 1570. RMK I. 80.

⁴⁴ PIRNÁT Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-es Jahren. Bp., 1961. 46—47.

⁴⁵ I. m. 73—74.

⁴⁶ I. m. 71.

hogy e dogmát „Luther és Kálvin nem helyesen fejtették ki”.⁴⁷ Nyilvánvaló tehát, hogy Egri Lukács 1568 körül merev predestinácianizmusához a benyomásokat nem Dávid Ferenctől nyerte. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy más különleges elveit sem őtöle kölcsönözte, hanem részben abból a forrásból, melyben predestinácianizmusa gyökerezett, részben azzal rokon európai anabaptista gyakorlatból.

A Tiszáninnen, hol Egri Lukács tevékenykedett s hova szellemi befolyása elsősorban kiterjedt, már korán színhelye volt az anabaptisták működésének. Vallásgyakorlásuk emléke nem múlhatott el minden nyom nélkül, s valószínű, hogy az anabaptista szemlélet egyes elemei itt-ott felszívódtak a lutheránus és helvét konfessziók szerint szervezett egyházak vulgáris hitéletébe. Komoly oka lehetett Kassa városának, arra, hogy a Pető János magyar prédikátor részére 1559. máj. 19-én kiadott szolgálati instrukcióban megtiltsa egyebek közt az anabaptista tanítások felkarolását.⁴⁸ Az anabaptista szemlélet érvényesülését kell látnunk abban is, hogy még a Beza hitvallását elfogadó 1562. évi tarcali zsinat is külön határozatban szüntette meg a keresztelekor történő névadást, mellőzte a házások esketését, sőt voltak a zsinat tagjai közt olyanok is, kik a csecsemőkeresztelezés ellen nyilatkoztak.⁴⁹

Igen valószínű, hogy az a következetesen keresztülvezetett predestinácianizmus, ami a szomszédos tiszántúli területen 1561 táján Arany Tamás spiritualista eretnekségével a színtérre lépett, a Tiszáninnen is kezdett elterjedni. Mindaz, ami Egri Lukács rendszerében predestinácianizmus és spiritualizmus, megtalálható Arany Tamás tételeiben, a felnőttkeresztelezés és a polygámia kivételével. Feltételezhető azonban, hogy Arany a csecsemőkeresztelezés elvetéséről s talán a többnejűség helyesléséről is csak óvatosságból hallgatott 1561-ben, mert ez elvek minden más hasonló beállítottságú irányzat eszmevilágában megtalálhatók voltak, kiváltképpen az anabaptistákéban. Ismeretes, hogy Arany Tamás extrém értelmezett predestinációtana felső-olaszországi és délkelet-svájci eredetű, s *Francesco Calabrese* vettani és *Girolamo Milanese* lawini lelkészek tanítására vezethető vissza. Ők egyértelműen úgy kezelték a páli választást, mint abszolút principiumot, azaz minden történésnek forrását. Amit az ember tesz, legyen az jó vagy rossz, erény vagy bűn, sőt akár a legnagyobb gonosztett is, Isten tanácsvezetéséből van, aki úgy az egyiket, mint a másikat különbség nélkül akarja, s mindkettőben egyaránt tetszését találja. Természetes következménye e felfogásnak, hogy a jócselekedetek haszontalanok, a gonosztettek pedig nem ártanak, mert az ember üdvössége vagy kárhozata magatartásától függetlenül előre meg van határozva.⁵⁰ Nem idegen Arany Tamás predestinácianizmusa *Camillo Renato* szellemiségétől sem, aki az 1540-es évek közepétől Felső-Olaszországban működött. Szerinte az újjászületés a Szentlélek abszolút kegyelmi munkája a választottakban, s a kegyelem e munkájával szemben nincs jelentősége se Krisztus érdemének, engesztelő áldozatának, sem a sakramentumoknak és a törvénynek.⁵¹ Ebből az Arany Tamás által kolportált latin anabaptista eszmevilágból meríthette Egri Lukács fentebb ismertetett összes predestinációs nézeteit. Más tanításainál nem tisztázható ily határozottan az eredet európai háttere, de az Arany Tamástól való függés megállapítható. Vonatkozik ez a házások esketésének mellőzésére, melyről Arany Tamásnak ez a véleménye: „Az eskütésnek nem kell lenni a házasságban a lelki pásztor által, mert nincs az Írásban.”⁵² Figyelemre méltó a helyzet

⁴⁷ POKOLY József: Az erdélyi ref. egyház tört. I. 264.

⁴⁸ KEMÉNY Lajos: A reformáció Kassán. Kassa 1891. 92—93.

⁴⁹ KISS Áron i. m. 293. ZOVÁNYI Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 346., 406.

⁵⁰ F. TRECHSEL i. m. II. 77—78. D. CANTIMORI i. m. 46. E. M. WILBUR: A History of Unitarianism Socinianism and its Antecedents. Cambridge, Massachusetts 1947. 99—103. RÉVÉSZ Imre i. m. 22—23.

⁵¹ F. TRECHSEL i. m. II. 85—107. D. CANTIMORI i. m. 64—80. E. M. WILBUR i. m. 102—106. RÉVÉSZ Imre i. m. 24.

⁵² RÉVÉSZ Imre i. m. 33.

az úrvacsorában a kovászos kenyér ostyával való felcserélésénél, hol Arany nézete a következő: „Szükség ostyának, oltárnak, pap öltözőnek, kámzsának, fülbe való gyónásnak és egyéb cifráknak lenni az Anyaszentegyházban. Nem oszthatni asztalon, pohárból, kovászos kenyérrel avagy rozs, köles, árpa, avagy cirok kenyérrel az Ur vacsoráját.”⁵³ E tekintetben van módunk mélyebben is visszapillantani. Arany Tamásra bizonyára hatást gyakorolt Stancarónak, valamint az észak-olaszországi és délkelet-svájci anabaptistáknak Rómához hajló kultuszi konzervativizmusa. Egri Lukácsban is rokonszenvet támasztott ez a romanofil liturgiai gyakorlat. Ez ellen intézkedik a XXIV. számú szikszói vitatétel. A gyermekkeresztelés elvetése és a polygámia elfogadása tárgyában lehet, hogy Arany később nyilvánított véleménye volt számára irányadó, de ha nem így volna, akkor is kétségtelen, hogy ezek követésével jellegzetes anabaptista gyakorlathoz igazodott.

Mindebből nyilvánvaló, hogy Egri Lukács spiritualista-libertinus nézeteit készen találta a debreceni anabaptizmusban. Ez pedig csak úgy volt lehetséges, hogy Méliusznak Arany Tamás mozgalmát Debrecenben csak papírforma szerint sikerült felszámolnia. Az elítélt tanítások sokak előtt népszerűek és kedveltek voltak, s követői hangot is adhattak nézeteiknek. Soraikban lehetett nem is egy debreceni bennszülött család, kik ellen közigazgatási intézkedések nem voltak igénybe vehetőek, ezért volt kénytelen Méliusz évek során át sorozatosan megismételtetni a zsinati kánonok elítélő nyilatkozatait. Az 1562. évi Debrecen—Egervölgyi Hitvallásban újból cáfolja a nézetet, hogy Isten oka a bűnnek,⁵⁴ és elítéli a többnejűséget.⁵⁵ Még az 1567. évi debreceni latin és magyar szövegű hitvallásban, valamint az 1570. évi csengeri hitvallásban is kénytelen kitérni a bűn és Isten viszonya tisztázására.⁵⁶ Az 1567. évi Nagyobb Cikkekben síkra kell szállnia a házások esketéséért és a csecsemők megkereszteléséért,⁵⁷ s utóbbi kérdésben újból meg kell nyilatkoznia az 1570. évi csengeri hitvallásban is.⁵⁸ S hogy az annyira kényes és ominózus tanok nem egykönnyen halnak el, mutatja Méliusznak Hebler Mátyással 1564-ben folyt vitája, melyre az adott okot, hogy Hebler a debreceni egyházat egyebek közt azzal vádolta, hogy predestinációval kapcsolatban tanítják ott a reprobációt, elvetik a szabad akaratot, elhagyják a házások esketését, bűnszerzőnek vallják az Istent és gyakorolják a többnejűséget.⁵⁹ Sok ténybeli alapja lehetett az elkerülhetetlen torzítások dacára is e vádaknak, és távolról sem lehet állítani, hogy azok kivétel nélkül csak kitalált rágalmak voltak. Egyedül abban nem volt igaz Heblernek, hogy a disszidens nézeteket és szokásokat Méliusz rovására írta. Debrecenbe befészkelte magát az anabaptizmus s volt ereje ahhoz is, hogy hatását onnan kiterjessze. Arany Tamás elkárhoztatott pregnáns nézetei a Tiszáninnen Egri Lukácsnál bukkannak fel. Hogy miként jutott azokhoz, előttünk ismeretlen. Mit sem tudunk arról, hogy Debrecenben megfordult volna vagy bárkivel is az ottani anabaptisták közül kapcsolatot tartott volna fenn. Feltételezhető azonban, hogy az Arany által hirdetett és meggyökerezett elvek Debrecenből kiindulva eljutottak a Tisza másik oldalára is, elősegítve a tokaji révén át Hegyalja felé folytatott élénk kereskedelmi tevékenységgel. Mi csak aényt ismerjük, hogy Egri Lukács eszmevilágában Arany megbélyegzett tanai 1568 táján a tiszáninneri vidéken új reneszánszhoz jutottak el, sőt a gyermekkeresztelés elvetésére és a polygámia helyeslésére vonatkozó nézetekkel kibővültek, s ily formában Servet antitrinitárius rendszerével egyesítették

Hogy tanítása maradandó nyomot hagyott a lelkekben, bizonyítja magának Méliusznak 1570. ápr. 7-én elégtétellel közölt híradása, hogy Egerben Ungnad Kristóf kapitány üldözi a

⁵³ I. m. 37.

⁵⁴ KISS Áron i. m. 90.

⁵⁵ I. m. 285.

⁵⁶ I. m. 478—480, 542, 671—672.

⁵⁷ I. m. 576, 597.

⁵⁸ I. m. 669.

⁵⁹ ZOVÁNYI Jenő i. m. 434—437

„kanokat”, akik alatt nyilván az eltávozott Egri követőit értette. Ugyanezen alkalommal említi Méliusz az újító Gárgyános Máté és Mezőgyáni Ambrus hitük miatt erőszakos halálát is, ami ha tényleg Egerben történt, az anabaptizmussal állhatott kapcsolatban.⁶⁰ Az is bizonyos, hogy Egri magvetéséből sarjadhathott ugyancsak 1570-ben Ungnad Kristóf kemény fellépésével szinte egy időben az egri végvár helyőrségének kebelében az az anaptista-színezetű megmozdulás, mely a Karácsony György török elleni csodás hadjáratával vállalt közösséget. Az egri katonáknak a törvénykezéstől, szitkozódástól és esküvéstől való tartózkodása jellegzetes anabaptista magatartás, s ez arra mutat, hogy soraikban sokan gondosan ápolták és őrizték volt lelkipásztoruktól szerzett benyomásaikat, melyek annak távozása után négy évvel is képesek voltak az aktivizálódásra.⁶¹ Ez utóbbi megmozdulás egyben azt is sejteti, hogy Egri antitritárius-anabaptista nézeteit apokaliptikushát térbe állította, de e szemléletének fennmaradt írásaiban nem maradt nyoma.

Egri Lukács antitritárius-anabaptista tanításainak számos hitvallója maradt továbbra is Egerben. Szikszai Hellopoeus Bálint, aki 1567-től iskolarektor, majd 1568-tól 1573 elejéig Egri Lukács lelkész utóda volt Egerben, rendkívül érdekes és részletes adalékokat közöl a város 1574 körüli vallásügyi viszonyairól. Eszerint a római katolikus egyház intézményei élükön a székes káptalannal még sértetlenül fennállottak, s Szikszai Hellopoeusnak a nagyszámú áldozópappal, valamint a várórség parancsnokával szemben szakadatlan harcokban kellett oltalmaznia a más oldalról is szorongatott ortodox református egyházat, melynek hívei a népességnek csak egy kisebb részét képezték.⁶² A református egyház korántsem volt itt a reformáció egyetlen képviselője. Voltak itt lutheránusok is, akik Brentius és Flacius merev fogalmazásában vallották, hogy az úrvacsorában „együtt és egyszersmind vagy az kenyérral az Krisztus teste és az borral a Krisztus vére”, vagyis „*hogy in pane, cum pane, sub pane, penes panem, iuxta panem kelljen keresni az Krisztus testét*”.⁶³ Szikszai Hellopoeus nagy gondot viselt arra, hogy ezt az úrvacsorai felfogást élőszóval és irodalmi úton rendszeresen cáfolja. A református egyház legveszedelmesebb ostromlói azonban az Egri Lukács által visszahagyott antitritárius anabaptisták voltak, akik „*az Jézus Krisztus örökké való Istenségét az Szent Lélekkel egyetemben*” tagadták és a predestinációt a legszélsőségesebb determinizmus szemléletében értelmezték, mondván: „*... ha nem választattál, soha annyi jót nem cselekedhetel, hogy idvözülj, ha pedig választattál, soha annyi gonoszt nem tehetsz, kiért el véssz. . .*”⁶⁴ Sőt ugyanezek a kárhozatra választással kapcsolatban végkövetkezményül levonták azt a tanítást is, hogy a bűnnek is Isten a szerző oka.⁶⁵ Ugyancsak Szikszai Hellopoeus nyilatkozatából tudjuk, hogy a merev predestinácianizmus Egerben és vidékén reakciót támasztott maga ellen, amennyiben találkoztak olyanok is, akik a megigazulásnál synergikus értelmezéssel szerepet tulajdonítottak a szabad akaratnak, s mint „*félig keresztények, félíg Pelagiánusok*” azon a nézeten voltak, hogy a megtérést „*Isten Szent Lelke által kezdi, az akarat vele egyetemben munkálkodik*”, sőt hivatkoztak Basiliusra is, aki ezt mondta: „*Csak akarjad, Isten elődben kerül.*” Még jellemzőbb ezekre a jelszavuk: „*Si non es praedestinatus, fac ut praedestineris*”.⁶⁶ És 1574 körül, mikor Szikszai Hellopoeus e tudósításait írta, még jelentős volt

⁶⁰ Méliusz „*Igaz Szent Irasbol ki Szedettét Ének*” c. Debrecenben 1570-ben megjelent műve Mágócsi Gáspárhoz és feleségéhez, Massai Euláliához intézett ajánlásában. RMK I. 78.

⁶¹ FORGÁCH Simon széljegyzete testvérének, Ferencnek művéhez. Magyar Történelmi Emlékek. Írók XVI. Pest 1866. 454. RÉVÉSZ Imre i. m. 70–71.

⁶² SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint: *De sacramentis in genere*. Genf, 1585. A Bezához 1574-ben intézett ajánlólevél +7/b—+8/a lev. RMK III. 742.

⁶³ SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint: *Az mi Keresztyéni hitöknnek és vallásonknak három fü Articulussáról*. Debrecen 1574. A3/b, N2/b—N3/a lev. RMK I. 100.

⁶⁴ A4/a—b, D2/a lev.

⁶⁵ I. m. K1/a lev., továbbá SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint 1573-ban ismeretlen helyen kiadott címlap nélkül fennmaradt katekizmusa G1/b levelén. RMK I. 371.

⁶⁶ SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint: *Az mi Keresztyéni hitöknnek stb*. A2/b—A3/a lev.

az effajta eretnekek száma Eger vidékén, mert elveiknek megfelelő prédikátorokat is tudtak szerezni maguknak, „kik nékik tetszenek és azokat az igaz tanítókhöz képest szinte úgy böcsülük, táplálják, mint Jezábel az sok Bál papjait Illés ellen.”⁶⁷ Mindezekből látható, hogy Egri Lukács egri működése az antitrinitárius és anabaptista eszmék jegyében nagy népmozgalmat támasztott, mely ellen Szikszai Hellopoeus Bálint majd hét évre menő erőfeszítése csak szerény eredményekre tekinthetett vissza. A reformáció híveinek egy kisebb részét sok küzdelem között megtartotta a helvét reformáció ortodox nézetei mellett, az antitrinitárius-anabaptista tábor, ha nem is bírta felszámolni, legalább a felnőttkeresztesés gyakorlásánál gátak közé szorította. Erre enged következtetni az a magatartása, hogy műveiben a gyermekkereszteség elvetését illetően támadó kedve és apparátusa lényegesen mérsékeltebb, mint egyéb kérdéseknél. Feltételezhető az is, hogy a felnőttkeresztesés visszaszorításában része lehetett az egri káptalanak is.

Egri Lukács anabaptista-spiritualista nézetei eredetének vizsgálatánál nem hanyagolható el az a hatás sem, ami a szomszédos Lengyelországból jelentkezhetett. Az itteni antitrinitáriusok körében az anabaptista jellegű tanítások hívei már kezdettől fogva többségben voltak. Legnagyobb hatású teológusai egyike, Grzegorz Pawel (Pauli) antitrinitárius rendszerébe beépítette az anabaptisták társadalmi és politikai elveit, köztük több oly jellegzetes tanítást, mint az eskütől, törvénykezéstől, hivatalviseléstől való tartózkodás, s hittani nézeteikből is átvett oly feltűnő megnyilatkozást, mint a lélekalhál.⁶⁸ Anabaptista nézetek kifejtését tartalmazza a Lengyelországban ismeretlen helyen és időben névtelen szerzőtől „*O prawdziwej śmierci zmartwychwstani i zywocie wiecznym Jezusa Chrystusa Pana naszego*” címmel megjelent munka, melyet a lengyel kutatók Gregorz Pawelnek tulajdonít, s megjelenését az 1560-as évek végére helyezi.⁶⁹ Bár arról is van tudomásunk, hogy nevezett 1568-ban lengyelre fordította Blandratának *Aequipollentes ex Scriptura phrases* c. munkáját, majd 1569-ben két kiadványát is Dávid *De Regno Christi . . . De Regno Antichristi* (Gyulafehérvár, 1569. RMK II. 120.) c. könyve felhasználásával készítette el,⁷⁰ ami az erdélyi hitsorosokkal való szoros kapcsolatára mutat, mégis a lengyel anabaptista nézetek hatása Erdélyben egyelőre csak a gyermekkereszteség elvetésében érvényesült, míg a lélekaluvás tana csak később jelentkezett. A nemesi és kispolgári alapra helyezkedő erdélyi antitrinitárius mozgalomnak a lengyel anabaptista társadalmi és politikai elvekkel való megteremkenyülése pedig egyenesen lehetetlennek bizonyult. Utóbbi nézeteknek meggyökerezésére hasonló társadalmi okból a tiszáninneni vidéken sem kerülhetett sor. De nincs semmi lehetetlen annak feltételezésében, hogy a Lengyelországban meghonosodott anabaptista szellemiség egyes hittani elvei és kegyességi szokásai ösztönzőleg hatottak a Tiszáninnen meghúzódó hasonló irányú olyan kezdeményezésre, mint amilyen az Egri Lukácsé volt. A két szomszédos területet intenzív gazdasági érintkezések hatották át, s ezeknek szellemi kölcsönhatásokkal való párosulása természetes folyamatnak tekinthető. Ennek közelebbi részletei azonban ez idő szerint ismeretlenek.

Legvégül arra az eddig homályba takart kérdésre is megfellehetünk, miért nem volt hajlandó Schwendi Lázár Károlyi Gáspáréknak a felső-magyarországi öt szabad kir. városbeli lutheránusok és a tiszántúli helvét irányúak bevonásával 1568. jan. 6-ra Szikszóra összehívott zsinata megtartásához hozzájárulni. Schwendi és Hilarius Tamás, a kassai lutheránus vezető lelkész nem akarták egy református befolyás alatti közös zsinaton Egri Lukács predestinácianizmusa felett a vitatkozást, mert ismerve a két rokonfelekezetnek e kérdésben vallott eltérő véleményét, a vita lassan az Egri elleni közös állásfoglalás helyett a lutheránusok és reformátusok egymás elleni vitájává fajulhatott volna, ami Szikszón Hilariusék javára semmi jót sem ígért.

⁶⁷ I. m. A4/b lev.

⁶⁸ PIRNÁT Antal i. m. 66., 82–83.

⁶⁹ I. m. 152–153, 208. BORBÉLY István: A main unit. hitelvek kialakulásának tört. 23.

⁷⁰ BORBÉLY István i. m. 22–23.

Mínthogy azonban a közös veszedelem fenyegetése az antitrinitárizmus felől tényleg fennállott, kéznél fekvő volt lutheránus részről a készség, hogy a vita a nekik jobban megfelelő Kassán tartasson meg, s ez alkalommal csak a szentháromságtani elvek tárgyalására kerüljön sor melynek ortodox értelmezésében a két fél egyetértése és együttműködése eleve biztosítva volt.

3. Egri Lukács 27. propozíciója az 1568. jan. 27-i kassai zsinaton és a felette folyt vita

Schwendi Lázár intézkedésére a mindkét fél által óhajtott közös zsinatot Hilarius Tamás kassai első lelkész lutheránus ellenőrzés alatt álló helyre, Kassára 1568. jan. 27-re tűzte ki, s ide a felső-magyarországi öt szabad kir. város lutheránus papjain kívül meghívta a tiszáninneni helvét hitvallású lelkészeket is. A Kassáról kiinduló kezdeményezést sürgőssé tette az a körülmény is, hogy az antitrinitárizmus — mint már említettük — e városban ez időre már ismételtelen jelentkezett. Az itt készült hitvallást aláíró lutheránus és református papok névsorából megállapítható, hogy e zsinatra a helvét hitű papok közül csak a tiszáninneniek hívtak meg, tehát ez alkalom csak a Schwendi ellenőrzése alatti terület papjainak tanácskozása volt, s Méliusz, ha történetesen nem is foglalta volna le őt a Dáviddal 1568. febr. 2-án Debrecenben tartott vitája, a főkapitány elzárkózása miatt akkor sem jelenhetett volna meg Kassán. A tiszántúli református atyafiaknak a kassai zsinatról való távoltartása mutatja, mily gondosan vigyázott Schwendi arra, hogy ez a gyűlés ne válhasson egy helvét irányú többség öncélú propagandatevékenységének színhelyévé, s kizárólag csak Egri Lukács antitrinitárius nézeteinek megcáfolására szorítkozzon. Egrinek a zsinatra való megidézéséről is Schwendi gondoskodott. Nevezett meg is jelent, s a Szentháromság felől való vélekedését 27. propozícióban terjesztette elő,⁷¹ melyen megindult a vita. A kassai zsinaton lutheránus és református részről mintegy 45 lelkész vett részt, köztük oly jól felkészült egyéniségek, mint az előbbiek sorában Hilarius Tamás kassai első pap, Bels Benedek eperjesi lelkész, esperes, Plattner Antal lőcsei, Megander Bálint iglói, Koch Cyriak szepesváraljai lelkész (ez utóbbi kettő az 1569. évi Confessio Scepusiana szerkesztői) és Fabri Tamás bártfai rektor; az utóbbiak sorában pedig Balsaráti Vitus János az idő szerint orvosdoktor, Czeglédi Ferenc lizskai lelkész, zempléni esperes, Szikszai Fabricius Balázs sárospataki rektor, Károlyi Gáspár gönci lelkész, kassavölgyi esperes, Hevesi Mihály miskolci lelkész, borsodi esperes és Szikszai Gergely az időben ismeretlen helyen működő lelkész, ki kevéssel utóbb ungi esperes lett.⁷² Alkalmassint ők lehettek a vita szónívői, míg annak elnöki tisztét, abból következtetve, hogy a zsinatot ő hívta össze, s azon közegyetértéssel megalkotott hitvallás⁷³ aláíróinak élén is az ő neve áll, a helybeli elsőlelkész, Hilarius Tamás töltötte be. Az ő művük az a válaszirat, mely 27. tételben és antitézisben cáfolja Egri Lukács ugyanannyi számú propozícióját.⁷⁴ Ez valamint Egri munkálata, elsőrangú forrás annak az antitrinitárius eszmevilágnak további megismeréséhez, mely oly nagy nyugtalanságot támasztott a tiszáninneni vidéken. Már az 1568. jan. 6-i szikszói zsinat vitatételei mutatták, hogy Egri Lukács eszmevilágában az 1566. jan. 22-i gönci zsinat óta jelentős balrafordulás következett be. Most a kassai propozíciók segítségével részletesen tisztázható, hogy ez a radikalizálódási folyamat milyen mértékben és irányban befolyásolta háromságtani felfogását. Ennek kiderítése azért is fontos, mivel az Egri Lukácsot inspiráló kolozsvári antitrinitárius mozgalom szemléletében is ez idő alatt gyökeres változások mentek végbe.

Egészen új elem Egri Lukács kassai tételeiben az istenismeret forrásául a szentírási kijelentés mellett a szubjektív reveláció elismerése. Két évvel ezelőtti hitvallásában e tekintetben még

⁷¹ LAMPE—EMBER i. m. 187—196.

⁷² I. m. 214.

⁷³ I. m. 211—213. Magyarul KISS Áron i. m. 626—628.

⁷⁴ I. m. 196—211.

egyedül csak a szentírás mellett kötötte le magát, de mint láttuk, Károlyi Gáspár nem tekintette őszintének e nyilatkozatát, és jónak látta az azt helyeslő véleménye mellett a szentírási lehetségeken túlmenő egyéni kiejelentéseket elítélni, ami arra mutat, hogy Egrinek már akkor is lehettek megnyilatkozásai a szubjektív megvilágosodás mellett. A kassai propozíciók I. tételében még csak a „patefactio coelestis in Verbo Dei Tradita”-t jelöli meg az istenismeret forrásául, a IX. tételben azonban már „ex manifestatione coelesti desumpta”-nak, a XI. tételben pedig ehhez hasonló fordulattal „ex divina patefactione monstrata”-nak nevezi a szentháromságot, tehát a két utóbbi helyen a szakkifejezésből elhagyta már az „in Verbo Dei” megszőkítő jellegű megjelölést. És ez nem véletlen, amint Károlyi gönci megjegyzése sem volt véletlen. Egri úgy gondolta, hogy Isten két helyen ad magáról kijelentést: objektíve a szentírásban és szubjektíve a lélekben. Ennek megfelelően mondja a Szentháromságról a IX. tételben, hogy az mennyei kinyilatkoztatás gyanánt elfogadható, a szentírási kijelentésben azonban annak semmi nyoma sincs (Doctrina [de sancta Trinitate] Veteris Ecclesiae tanquam ex manifestatione coelesti desumpta bono sensu retineri potest etiamsi ipsa vocabula trina aut Trinitas ignota fuerit Prophetis et Apostolis.). Tehát az az alap, melyen Egri Lukács a Szentháromságot úgy ahogyan hajlandó tolerálni, nem a szentírási kijelentés objektív ténye, hanem a közvetlen reveláció szubjektív sugallata. E felfogása közvetlen forrását Servet azon közismert tanításában találhatjuk meg, hogy Istent önmagában egy teremtmény sem ismerheti meg, hanem csak kétféle úton, és pedig az Igében való önkijelentésben és a lélekben való önkinyilatkoztatásban.⁷⁵ Ehhez még csak annyit kell hozzátennünk, hogy Egri szemléletében e servetianus tanítás tekintélyét csak növelhette az előtte igen rokonszenves anabaptista kegyességi praxis hasonló álláspontja is. Jellemző, hogy amíg Károlyi a gönci zsinaton Egri jóhiszeműnek tetsző nyilatkozata dacára is szükségesnek látta az istenismeret szubjektív kezelése ellen óvást emelni, addig a kassai zsinat atyái annak nyílt jelentkezése ellen nem tartották szükségesnek a sikrázást.

A gönci hitvallással szemben Egri Lukács a kassai propozíciókban részletesebb és áttekinthetőbb foglalatát adja háromságtanának. Egészen új itt a Szentháromság ökonómiájának az ótestamentumból való kirekesztése (XXII.). Az egyetlen abszolút Isten atyai mivoltában ekkor még nem nyilvánította ki magát, csak annyi ismeretes róla, hogy öröktől fogva van Logosza és Lelke, akik által teremtett és fenntart minden látható és láthatatlan dolgot (XII.). Ezek egymáshoz való viszonyából annyit közöl csak, hogy az Atya feje az istenségnek, míg a Logosz és a Szentlélek öröktől fogva állagilag az Atya szubsztanciájában vannak, így azzal azonosak (XIX.). Azt azonban határozottan tagadja, hogy az egy Istenben öröktől fogva három megkülönböztetett hypostasis, személy létezett volna, mert ez több, nevezetesen három, sőt négy isten feltételezésére vezetne (XXII.). Mivel a Logosz és Szentlélek az Atyával öröktől fogva való szubsztanciális egységben az önálló hypostasis legcsekélyebb mértéke nélkül létezik, így azoknak a teremtetésben való részvétele sem lehet személyes, hanem csak névleges. Ezzel pedig azt jelenti, hogy az ótestamentumban nem lehet Szentháromságról beszélni. Ezzel szemben ismeri ugyan a kassai zsinat hitvallása, hogy Isten önmagáról való kijelentését az ótestamentum homályosan tartalmazza s egész világosan csak az újtestamentum nyújtja (in Veteri Testamento quamvis obscure, in Novo Testamento autem multo clarius), mégis a kijelentés e fokozatos fejlődéséből arra a következtetésre jut, hogy a Háromság öröktől fogva megvolt Istenben.⁷⁶ Egri Lukács viszont azon a véleményen van, hogy Isten hypostasisairól atyaságáról és Háromságáról még mit sem tud az ótestamentum, sőt e fogalmak felismeréséhez csak az újtestamentumi kijelentés ad lehetőséget. E nézete kialakításához Gentilénél aligha talált támpontot, e tekintetben sokkal inkább Servet lehetett a mestere.

⁷⁵ F. TRECHSEL i. m. I. 125.

⁷⁶ LAMPE—EMBER i. m. 212—213. KISS Áron i. m. 626—628.

Servet tiltakozott az ellen, hogy az Atya ugyanolyan személy legyen, mint amilyen a Logosz és a Szentlélek, mert ez három, sőt a személyeket is magában foglaló istenfogalom figyelembevételével négy isten létezéséhez vezetne, s ezen felül az Atyát megillető teljes istenség felszámolását is jelentené. Ezért az Atya egyetlen szubsztanciája és istensége érdekében (Pater est tota substantia et unus Deus.)⁷⁷ a másik két személy önálló szubsztanciális valóságát és istenségét kétségbe vonta, s csak az egy Isten megjelenési módjainak, sajátos szakkifejezéssel: diszpozícióinak volt hajlandó elismerni azokat. Ekként szemléletében úgy a Logosz, mint a Szentlélek az abszolút Isten tevékenységének személytelen eszköze lett, s az isteni szubsztancia ortodox felfogás szerinti minden immanens belső megoszlása, tehát maga a Háromság is megszűnt. Ha használja is még Servet a Háromság terminusát, ez alatt kizárólag csak azoknak a diszpozícióknak együttesét érti, amelyekben az Isten hatalma teljességét kifejti.⁷⁸ Szerinte az ótestamentumban Isten diszpozíciói még el vannak rejtve, láthatatlanok, csupán a teremtéskor szerepelnek: Isten mindenható szavával, a Logosszal teremti meg a világot, s megelevenítő Lelke ott lebeg a mélység felett. Az újtestamentumban azután már a teremtő Logosz Jézusban, a megelevenítő Lélek pedig a tűz lángjában látható módon is megjelenik.⁷⁹ Amit Isten korábban az ő kimondott szavával, a Logosszal művelt, azt teszi most annak megtestesülésével, a Jézussal.⁸⁰ De egyik diszpozíció sem tartozik hozzá Isten lényegéhez, hanem azok kizárólag csak Istennek a világ egy bizonyos alkalommal fennálló adottságainak megfelelő megjelenési formái. Ezért lesz olyan idő, éspedig a világ végén, mikor diszpozíciókra többé nem lesz szükség. Ekkor Krisztus a hatalmat visszaadja az Atyának s a Háromság diszpozíciós ökonómiaja megszűnik: Isten minden lesz mindenkben.⁸¹ Az átértékelt Háromságnak ez a történeti jellegű, éspedig Krisztus eljövetele előtti és utáni szempont szerint eltérő értelmezése Servet teológiai rendszerének egyik jellegzetes vonása, mely párosulva a diszpozícióelmélettel az antitrinitárizmus későbbi fejlődésére elhatározó befolyást gyakorolt.

A kassai propozíciókban a Logosznak és a Szentléleknek az Atya szubsztanciájába bezárt személytelen, önállótlán, diszpozíciószerű létezése, de magának az így átértékelt szentháromság-fogalomnak kizárólag az újtestamentumra való korlátozása Servet-nek Egri Lukácsra gyakorolt feltétlen hatását mutatja. Megerősít az észleletünkben Egri Lukács részletes szentháromság-definíciója is, mely szerint a Háromság nem egyéb, mint az egy Atya Isten (akinek szubsztanciájában volt öröktől fogva a Logosz és a Szentlélek), a megtestesült Logosz, ki most már Krisztusnak nevezetik, és a látható formában megjelent Szentlélek, akik hárman János apostol tanúsága szerint egyek, azaz egy Isten, természetre, akaratra, istenségre és méltóságra nézve ugyanazok, bár a megjelenés, kinyilatkoztatás különféle hypostasisai, formái és sajátosságai által megkülönböztetnek. (Sancta Trinitas ex divina patefactione monstrata... non est aliud quam unus Deus Pater Creator omnium, et Verbum incarnatum Dei Filius unigenitus Patris Jesus Christus nominatus, et Spiritus Sanctus visibiliter manifestatus... qui tres, teste Johanne Apostolo unum sunt, id est, unus Deus sicut unius ejusdemque tum naturae, tum voluntatis, divinitatis ac dignitatis, quamvis diversis hypostasisibus et formis proprietatibusque manifestationis distinguantur. XI. tétel.) Nyilvánvaló e fogalmazásból, hogy a Szentháromság a Logosznak megtestesülésével, tehát Krisztus megszületésével és a Szentlélek galamb és tűz formájában való megjelenésével jelentetik ki, tehát az újtestamentum világához tartozik. Az is kétségtelen, hogy itt a Háromság nem önmagától való, megkülönböztetett, személyszerű hypostasisokból, hanem három diszpozícióból áll egészen Servet szemlélete szerint, amit bizonyítanak a Hypostasisal szinonim forma és proprietatis kifejezések (XI.). Krisztus és a

⁷⁷ F. TRECHSEL i. m. I. 74.

⁷⁸ I. m. I. 72, 74

⁷⁹ I. m. I. 89—90.

⁸⁰ I. m. I. 79.

⁸¹ I. m. I. 87—88.

Szentlélek itt már nem megkülönböztetett isteni személyek, hanem az egyetlen Isten megjelenési formái és sajátságai, melyekkel kijelenti magát. Nem immanens valóságok, hanem eszközi rendeltetésű diszpozíciók, melyeket az egy Isten saját manifesztációjára használ fel, jóllehet e formákat ez alkalommal az egy Isten oszthatatlan istensége tölti ki. A diszpozíciók nem isteni lények, de ahol megjelennek, az egy Isten tökéletes istensége van jelen. A hypostasis fogalmának e teljes felszámolása és új jelentéssel megtöltése dacára Egri Lukács mégis a sabelianusokat vádolja azzal, hogy az egy isteni szubsztanciában az Atya, Fiú és Szentlélek hypostasisai közt nem tesznek különbséget (XXI.). S hogy Egri Lukács Servet szellemében nem öletszerűen tesz a hypostasis és proprietas (személy és tulajdonság) közé egyenlőségi jelet, bizonyítja, hogy a kassai prozopozíciókban még három ízben ismétli meg ezt (XVIII., XXI., XXV.). Fentiek után nem lehet kételkedni abban, hogy Egri Lukács antitrinitarizmusában a gönci zsinat óta Servet irányában eltolódás ment végbe.

Csak természetes, hogy az Egri Lukács háromságtanában történt változások a krisztológia problémáin is éreztették hatásukat. Krisztus, bár szerves kapcsolatban van az egzisztenciája előtti Logossal, nem azonos azzal, hanem egészen újtestamentumi jelenség. Akkor lép bele a világba és kezdi meg hypostatikus életét, mikor az örökkévaló Logosz testben, azaz csorbítatlan emberi természetben és személyben megjelenik. (Postremo Verbum Dei aeternum in carne, id est, natura et persona humana integra manifestatum est. XIX. tétel.) Rendkívül finom fogalmazásban van itt leszögezve, hogy Isten örökkévaló Logosza Krisztusban emberré lett. S ez a tanítás egészen a Servet-é, aki szerint a Logosznak az Atyából való kilépése az ember Krisztus elküldésével esik egybe.⁸² Mert Isten elhatározta, hogy az ő diszpozícióit testben kinyilvánítja, s amit korábban az ő kimondott szava által művelt, azt fogja most Krisztus testben cselekedni az ő hatalmával. Eképpen Isten hatalmas Logosza az elemeknek összevegyülése nélkül átment a test anyagába, valóságos emberi test lett, miért is Krisztus most embernek és testnek nevezetik.⁸³ Úgy kell azonban ezt érteni, hogy az Atya istenségének egész teljessége lett testté a Krisztusban,⁸⁴ s nem annak csak egy része.⁸⁴ Éppen ezért nincs most már Istenben más hypostasis, mint maga az ember Krisztus.⁸⁵ Egri Lukács érthető okból nem fejezi ki tanítását ilyen nyíltan és leplezetlenül, mint Servet, mégis formulázásain mindenütt érezhető, hogy azzal tart. A kassai prozopozícióknak nincs egyetlen olyan passzusa, melyben pálcát törne Krisztus istensége mellett, ellenben számos ismétlésben nyilvánítja ki, hogy a Háromság második hypostasisa kezdettel bír s az újtestamentum szférájába tartozik. Még abban a tételben is, ahol Krisztus isteni és emberi természetéről nyilatkozik, félreérthetetlenül kifejezi azon nézetét, hogy itt a két természet elválaszthatatlan és elegyedés nélküli egységéről van szó s ez az egység az Isten egyszülött Fia (XIV.). S hogy mit ért „Isten egyszülött Fia” alatt, érthetően megvallja, mikor Krisztus e címét kizárólag emberi születése oldaláról indokolja (XV.). Hitében Krisztus nem más, mint isteni hatalommal felruházott ember. Más tételein is érezhető, hogy a Logosz teremtménnyé válásának élménye alól nem tudja kivonni magát. Ebből a szempontból értékeli Isten atyaságát (XIII.) és a Fiú felkent elnevezését (XVI.), amit ellenfelei nem is mulasztanak el szemére hányni. Azon Servet szellemét sugárzó tanítása is heves ellenzésre talált, hogy az Atyával való konszubsztancialitás révén a Logoszban az egyetlen és oszthatatlan isteni szubsztanciát birtokló Atya, tehát az egész istenség vált testté, amivel szembeállította a kassai zsinat azt az ortodox nézetet, hogy bár a Logosz testté lételét az egész Háromság művelte, mégis közvetlenül csak a Logosz lett testté (XII. ellentétel). Mindent egybevéve, Egri Lukács krisztológiája kettős felépítésű: az Atyával való konszubsztancialitás és az Atya által való megtestesülés.

⁸² I. m. I. 87.

⁸³ I. m. I. 79–80.

⁸⁴ I. m. I. 96.

⁸⁵ I. m. I. 81.

⁸⁶ I. m. I. 92.

sztanciális közösségben lakozó Logoszt és a Háromság keretében a testté vált Logoszt, az ember Krisztust állítja elénk. Mindkettő kezdettel bír. Az első a teremtéskor, a második az idők teljességében lépett ki az Atya szubsztanciájából. Az egyikben a szót, a másikban az embert töltötte meg az Atya a maga hatalmával. De mindegyikben az Atya Istensége teljessé vált ki.

A Szentlélekről való tanítása is túljutott a gőnci zsinaton benyújtott hitvallásában kifejtett álláspontján. Bár megvallja róla, hogy a Logoszhoz hasonlóan az Atyával öröktől fogva azonos esszenciájú (coessentialis) és azonos örökkévalóságú (coaeternus) valóság (X.), mégis megállapítja, hogy nem volt az Atyától és Fiútól öröktől fogva megkülönböztetett személy (non fuit ab aeterno distincta persona a Patre et Filio, XXVI. tétel.), sőt a Háromságban is csak Istennek szubsztanciális ereje és tevékenysége (substantialis Virtus ac agitatio Dei, XVII. tétel.), mely az Atyától és Fiútól származik. Azt jelenti ez, hogy a Szentlélek nemcsak hogy nem Isten, még csak nem is személyes valóság, hanem személytelen isteni erő (XVII.). Mégis tévelygőknek nevezi a macedoniánusokat és eunomiánusokat, akik a Szentlélektől a külön hypostasist megtagadták, s azt az Atyával azonosították. Nyilván a „praexistens” Szentléleknek az isteni szubsztanciában bírt helyét kívánja itt megvédeni, kitől majd a kitöltetés után minden személyes isteni méltóságot megtagad (XXV.). Az itt feltáruló szemlélet újabb antitrinitárius eszményéhez visz közel. Servet hirdette, hogy a Szentlélek nem metafizikai lény, hanem Isten díszpozíciója, ereje és ajándéka,⁸⁷ nem önmagában létező valami, hanem Isten mozgása, tevékenysége.⁸⁸ Mikor Egri felemlíti, hogy a Szentlélek eszközöket vesz igénybe látható formában való megjelenéséhez, mint a galamb és tüzes lángnyelvek jegyeit, egészen Servet-hez hasonlóan fejezi ki magát, aki szerint Isten megelevenítő Lelke megjelenítésére a tűz lángját használta fel.

Mint ismeretes, Servet működése végé felé az újplatonikus filozófia erős befolyása alá került, s ennek szemléletét teológiai rendszerén végig érvényesítette. Így 1553. évi *Restitutio*-jában a Logosz már nemcsak az Isten teremtő szavának, hanem az ideális isteni értelemnek, a mindent önmagában szemlélő és elrendező bölcseségnek is megszemélyesítője,⁸⁹ sőt ezen túlmenően minden létező dolog ideája, szubsztanciális ösképe is jelen van a Logoszban, s megfordítva, a Logosz fénye és bölcsesége hat át minden anyagot, s formálja ki abból a létező világot. A platóni pantheizmus ölelkezik itt össze a keresztény nézetekkel a legváltozatosabb formákban, s közben teológia és fizika, lélek és természet összevegyülnek.⁹⁰ A magyarországi antitrinitarizmus történetének kezdeti szakaszában, mikor Servet nézetei elterjednek, még nyoma sincs az ő újplatonikus metafizikája jelentkezésének, egyedül háromságtana racionalisztikus elvei találnak felkarolásra. Egri Lukácsnál sem találjuk nyomát az újplatonikus idealizmusnak, hacsak azt nem tekintjük halovány jelül ennek, hogy egy ízben a Logosz szót a Háromság hypostasisainak felsorolásánál a *sapientia* (bölcsesség) szóval cseréli fel: „*unum esse Deum . . . qui possidet sapientiam et Spiritum*” (XXVII.). Talán valamivel többet mond ennél a beállítás, hogy a Péld. 8 : 24. verse alapján elsőnek teremtett bölcseségnek (primogenita Sapientia) nevezi a Logoszt, mikor Isten a világ teremtésekor teremtő szavával kibocsátja magából azt (XXIV.). Egri Bucernek tulajdonítja a hivatkozott bibliai locus ily természetű értelmezését, mintha csak leplezni akarná azt a körülményt, hogy Servet is ugyanezen ótestamentumi hely alapján a Logoszt tekinti elsőül teremtett bölcseségnek (ante omnia facta sapientia).⁹¹

A kassai zsinat atyáinak Egri 27. propozíciójára ugyanannyi tételben és ellentételben elkészített felelete mint cáfolóirat teológiai felkészülés, perspektivikus áttekintés és vitakészség szempontjából meg sem közelíti az Egri gőnci hitvallása ellen Károlyi Gáspár által két évvel

⁸⁷ I. m. I. 83—84.

⁸⁸ I. m. I. 73—74.

⁸⁹ I. m. I. 125—126.

⁹⁰ I. m. I. 126.

⁹¹ I. m. I. 79.

ezelőtt készített cáfolat általános színvonalát. A munkálat fogalmazásánál nyoma sincs annak, hogy a jelenlevő Károlyi Gáspárnak az antitrinitárizmus elleni harcban már kipróbált készültége és rutinja csak a legcsekélyebb mértékben is érvényesült volna. Úgy látszik, hogy a kassai zsinaton nem csak a kezdeményezés, hanem az irányítás is végig a lutheránus papok kezében volt, s Károlynak a szellemi befolyás helyett meg kellett elégednie a fenyegető közös ellenféllel szemben a felvidéki protestanizmus két főirányának összefogásából adódó fölényvel. Az atyák nem egy cáfoló tételt csak a szóban forgó tanítás egyszerű tagadására építenek fel, legfeljebb beérik az érintett ortodox tan skolasztikus kifejtésével és néhány szentírási bizonyító hely felsorolásával. Általában véve felismerik az antitrinitárius tanítás fő elveit, de munkálatuk kiütközik, hogy az antitrinitárizmus ellen Európa-szerte folytatott viták argumentálási módszereit, formulakészletét és dialektikus fogásait nem ismerik. Mindvégig következetesen tartózkodnak attól, hogy a felismert antitrinitárius tanítások szerzőit megnevezzék. Sőt arra is van példa, hogy a tételek fogalmazói felületesen átsiklanak a servetianizmus és anabaptizmus olyan eklatáns megnyilvánulása felett, mint a szubjektív megvilágosodásnak a szentírási kijelentéssel való egyenrangú értékelése.

*

Az előadottakból megállapítható, hogy Egri Lukács antitrinitárius felfogása az 1566. jan. 22-i gönci zsinat és az 1568. jan. 6-i szikszói, illetőleg ugyanez évi jan. 27-i kassai zsinat között eltelt két év alatt jelentékeny fejlődésen ment keresztül. Ennek a fejlődésnek *egyik* sajátos vonása az, hogy Blandrata és Gentile mérsékelt szemléletéről áttért a Servet jóval radikálisabb irányzatára. E magartatása az erdélyi antitrinitárius mozgalomban bekövetkezett fejlődés függvénye volt. Mint ismeretes, Dávidék az 1567. febr. 13-i tordai zsinaton felmondták a Méliuszékkel kötött gyulafehérvár—marosvásárhelyi megállapodást, miután már 1566 második felében nyíltan Servet nézetei mellett kötötték le magukat.⁹² Ez állásfoglalásuk a tanításnál Krisztus embervoltának hirdetésében, a Szentlélek istenségének tagadásában, s ennek megfelelően a háromságfogalom teljes ártértékelésében jutott leginkább kifejezésre, mint Dávid 1567. évi művei jól mutatják. Egri Lukács, aki szoros összeköttetést tartott fenn Kolozsvárral, fenntartás nélkül követte Dávidékat az új állásfoglalásban is, és a szentháromságtani kérdések formulázásánál következetesen érvényesítette most már a servetiánus felfogást.

E fordulatnak röviddel Dávidék frontváltatása után meg kellett történnie, mert Méliusz már az 1567 júliusában megjelent magyar szövegű hitvallásában Egrit, a „csácsogó hójag Lukács”-ot Csázmai Istvánnal vagy Basilius Istvánnal együtt a Szentlélek istenségének tagadásával vádolja.⁹³ Ugyancsak Méliusz a Dávid Ferencsel való vitatkozással kinőtt 1568. febr. 2-i debreceni zsinatnak Nagyváradról 1567. dec. 14-én kelt meghívólevelében Egri Lukácsot egyenesen Sabellius és Servet társaságában említi, mint akik elvetik a Logosz öröktől fogva az Atya személyéből eredő Jehova-istenségű fiúságát, s őt csak testre nézve nevezik Isten fiának. Ugyanezekről állítja azt is, hogy kétségbe vonják a Szentléleknek az Atya személyéből származó istenségét, s azt csak az Atya munkáiban megnyilvánuló öröknek hajlandók elismerni. Mindezekből következik — fejezi be Méliusz Egri Lukácsot is érintő vádaskodását —, hogy az ő álláspontjuk szerint az öröktől fogva való Atya Isten nem nemzett, ekképpen Krisztus mint Logosz nem fogantatott és nem született öröktől fogva, amint hogy Fiú sem volt.⁹⁴ Tehát Méliusz 1567 decemberében Egri Lukácsot servetiánusnak tekintette s ekként nevezett 1567 júliusában Csázmai István vagy Basilius István társaságában említve sem igen lehetett más. Mivel azonban 1567-ben már Ungvárott működött, így Egerben a servetianus antitrini-

⁹² KISS Áron i. m. 469.

⁹³ I. m. 534.

⁹⁴ LAMPE—EMBER i. m. 178.

tarizmust még ennél is előbb meg kellett gyökereztetnie. Igen valószínű tehát, hogy a tanítás radikálisabb útját Dávid magatartásához igazodva már 1566 második felében inaugurálta Egerben.

Másik jellegzetes vonása Egri Lukács hittani szemlélete fejlődésének, hogy servetianus antitrinitarizmusát anabaptista-spiritualista nézetekkel egészítette ki. Ez irányú egri ténykedésének is legalább 1566 második felében kellett kibontakoznia tekintettel 1567-ben Ungvárra történt távozására. Vagyis Egri szellemi fejlődését az antitrinitarizmus klasszikusa, Servet Dávid közvetítésével nem egyedül és nem kizárólagosan befolyásolta, hanem hatóerőben szinte egyidejűleg felzárkózott melléje Arany Tamásnak az északolaszországi és délkelet-svájci latin anabaptisták nézeteire támaszkodó spiritualista libertinizmusa. Hazánkban az antitrinitárius és anabaptista nézetek először Arany Tamás eszmevilágában jelentkeznek összefonódva. Egri Lukács végeredményében az ő irányának felújítója és továbbfejlesztője volt, de módszere és formulázása, különösen az antitrinitárius tanításban végbement haladást és az anabaptista nézetek teljesebb felkarolását illetően Aranyénál fejlettebb és iskolázottabb. Éppen ezért őt a magyarországi reformáció történetében sajátos hely illeti meg.

Tragédiáját az 1568. jan. 27-i kassai zsinaton követett állhatatos magatartása idézte fel. Minthogy argumentumokkal nem sikerült meggyőzni őt, ellenfelei elhallgattatására az erőszakot vették igénybe. A lutheránus és helvét irányú papok által választott arbiterek őt eretneknek nyilvánították s megbüntetésére a világi hatóság fejének, Schwendi Lázár főkapitánynak átadták, aki a makacs eretneket a szászvári börtönbe záratta. Ekkortájt kelhetett szárnyra az a hír, hogy Miksa király utasította volna Schwendit Egri Lukács megégettetésére. Ez indította a Lengyelországban élő s az antitrinitáriusokkal rokonszenvező Dudith Andrást arra, hogy 1568. márc. 12-én levelében kérje Miksát, hogy már lengyelországi érdekeire való tekintettel is mondjon le a vallás tüzzel-vassal való oltalmazásáról, s ha a szükség úgy kívánja, alkalmazza inkább a száműzetéssel való büntetést.⁹⁵ Egyébként az Egri ellen alkalmazott eljárást híven megörökítette az 1569. évi nagyváradai hitvita leírása. Károlyi Gáspár e dispután éppen az Egri Lukács esetében a kassai zsinaton követett gyakorlatra hivatkozva szorgalmazta János Zsigmondtól a vesztés fél elleni szigorú fellépést: „Ott a Felfölden mű köztünk is az Egri Lukács között ezenről vetélködés támadott vala. Kassán disputáltunk: Arbitereket választottunk. És kövés beszéddel szólunk: Istennek ígéjéből ítéletet töttünk és minden tévelygésit meg hamisítottuk. Ezokáért Felségedtől ezt kívánnyuk, hogy Arbitereket válasszon Felséged, kik ítéletet tegyenek és az ítélet után a másik fél meg büntetössék”. Hogy Egri Lukács ellen valóban így jártak el, megerősíti Dávid Ferenc válasza: „Péter uram és Gáspár uram mind ketten azt kívánnyák, hogy ő töllek meg ítéltessem és az ítélet után meg büntettessem. Hogy én velem is ugy cselekdöhessenek, a miképpen Egri Lukácsal Kassán cselekdötek”.⁹⁶ Tehát az a beállítás, hogy fogságba vetése már a kassai zsinat kezdetén megtörtént, merőben téves.⁹⁷ Mint a kassai pozíciók és azoknak ellentételei mutatják, az ellene lefolytatott eretnekeljárásnál csak antitrinitárius tanításai kerültek mérlegelésre, de anabaptista beállítottsága is közrejátszhatott abban, hogy állítólagos megtérése⁹⁸ sem biztosította számára a kegyelmet, s életét 1574-ben a jászóvári börtönben fejezte be. Anabaptista nézeteivel csak református egyházi fórum foglalkozott, az 1568. jan. 6-án Szikszón tartott zsinat. Az 1568. aug. 24-én ülésezett sárospataki zsinat már nem a börtönbe zárt Egrivel folytatott céltalan és meddő vitát, mint némelyek állítják, hanem az Egri nézeteit valló egyházak s azok papjai ellen lépett fel,

⁹⁵ Domenico CACCAMO: *Eretici Italiani in Moravia, Polonia, Transilvania*. Firenze 1970. 116.

⁹⁶ NAGY Lajos és SIMÉN Domokos: *A nagyváradai disputatio*. Kolozsvár 1870. 130–131.

⁹⁷ RÉVÉSZ Imre: *Magyar ref. egyháztörténet*. I. 162.

⁹⁸ RIBINI, Ioannes: *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae*. Tom. I. H.n. 1787. 209–211.

akiket Szikszai Hellopoeus Bálint még 1574-ben is emlegetett. Valószínű, hogy ez alkalommal állást foglaltak az anabaptista tanítások ellen is. Már e szempontból is méltán fájlaható, hogy e zsinat irományai az egyetlen meghívó levél kivételével mind elvesztek.⁹⁹

Az anabaptista-spiritualista eszmék nemcsak Egerben élték túl Egrit, hanem eljutottak a Mátysföldre Bornemisza Péterhez is, aki még 1584-ben is a „dögleletes tanítások” közt emlegeti Krisztus szenvedéseinek lebecsülését, az eskütelét tilalmazását, valamint a lélek haláláról, az Isten bünszerző voltáról stb. szóló tanítást.¹⁰⁰ Ugyanő ez irányzat híveként egyenesen Arany Tamással párosítva nevezi meg azt a Bódog Józst,¹⁰¹ aki az 1550-es évek elején még mint dominikánus szerzetes Páduában tanult, majd Balassi Menyhárt titkára lett, szélsőséges predestinációs elveket vallott, és e felfogásának urát is megnyerte. Alkalmassá Bornemisza Péter lehetett az az író is, aki a Balassi-Comediában úgy mutatja be Balassi Menyhártot, mint akinek erkölcsi felfogását a predestináció tanának libertinus értelmezése irányította.¹⁰² Ekként az Arany—Egri-féle anabaptista szemlélet egyik sarkalatos nézete beférkőzött a legmagasabb körökbe, sőt egy húsból és vérből való egyéniség megrajzolásában az irodalmi ábrázolás tárgya is lett. Mindez arra figyelmeztet, hogy Arany Tamás és Egri Lukács anabaptista eszmevilágát XVI. századi szellemi mozgalmaink történetében ne tekintsük gyorsan múló, átmeneti jelenségnek, hanem ideológiai jelentőségének és huzamos jelenlétének megfelelő fontosságot tulajdonítsunk neki.

Meg kell jegyeznünk még, hogy forrásaink sehol sem nevezik Egrit anabaptistának. Alkalma sint azért nem, mert e vonásait is egy kalap alá vonták antitrinitárius elveivel. Méliusz az 1568. febr. 2-i debreceni zsinat általunk már hivatkozott 1567. dec. 14-i meghívólevelében mint szellemi káoszt okozó eretnekséget említi az anabaptizmust is. Egri Lukácsra azonban név szerint ő sem hivatkozik.¹⁰³ Hihetőleg ő is az antitrinitarizmus számlájára írta Egri anabaptista megnyilatkozásait. Erre mutat az az eljárása is, hogy mikor a fent említett meghívóban a debreceni zsinaton megvitatásra tűzött ki két Dávid rovására írt anabaptista gyakorlatot, a gyermekkereszttség elvetését és a többnejűség kérdését, Dávidot sem nevezi ezért nyíltan anabaptistának. Így esett meg, hogy Egri Lukácsnak az anabaptizmussal való kapcsolata idők folyamán egészen feledésbe ment. Emléke csak mint antitrinitáriusnak maradt fenn, ez is útban volt a teljes elszíntelenedés felé. Kutatóink átsiklottak a szikszói vitatételek XIII—XXIV. pontjai felett s nem ismerték fel Egri szellemiségének e meghatározó vonásait, melyek nélkül portréja befejezetlen. Az antitrinitárius-anabaptista Egri alakjának helye szellemi beállítottságánál fogva Dávid Ferenc és Arany Tamás mellett van. Legsajátosabb a kapcsolata mégis Arany Tamással. Ők ketten képviselik hazánkban az anabaptizmus észak-olasz-délkelet-svájci latin ágának azt a megnyilatkozását, melynek Egri után már nem akadt apostola, s követői is elfogytak a század végére.

⁹⁹ LAMPE—EMBER i. m. 217—219. KISS Áron i. m. 633—636.

¹⁰⁰ BORNEMISZA Péter: Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett Evangéliomból. Detrekő és Rárbok 1584. 469/b, 481/a—b lev. RMK I. 207.

¹⁰¹ Uaz 15/b lev.

¹⁰² SZIGETI József: A Balassi Comoedia és szerzője. Budapest, 1967. 25—30. RÉVÉSZ Imre: Debrecen lelki válsága. 79—80.

¹⁰³ LAMPE—EMBER i. m. 177.

LES VUES ANTITRINITAIRES-ANABAPTISTES DE LUKÁCS EGRI

Venu de Kolozsvár, du côté de Ferenc Dávid, c'est dans la première moitié de l'année 1565 que Lukács Egri, le premier précurseur de l'antitrinitarisme en Hongrie, s'est établi comme pateur à Eger, dans sa ville natale. Comme on le voit bien dans les sept thèses qu'il a présentées au synode de Gönc, le 22 janvier 1566, il propageait d'abord la conception de trinité de Gentile, Blandrata et Dávid, conception qu'il a connue à Kolozsvár et dont l'essence était de limiter la substance divine indivisible au Père, et d'enfermer dans celui-ci le Logos et le Saint-Esprit, dans le cadre d'une conception gradualiste. Plus tard, comme il ressort bien de ses 27 propositions présentées au synode tenu à Cassovie, le 27 janvier 1568, il suivait l'évolution de l'antitrinitarisme de Kolozsvár, en passant à la tendance plus radicale du servétianisme, en tant qu'il a exclu la trinité de l'ancien testament, et qu'il a qualifié le Fils et le Saint-Esprit comme les dispositions de la substance indivisible du Père, en conséquence de quoi il prenait le Christ pour un homme pourvu de puissance divine et le Saint-Esprit pour une force impersonnelle. Selon le témoignage des thèses de dispute, rédigées contre lui, du synode de Szikszó, convoqué au 6 janvier 1568, il a joint à ses conceptions servétiennes des doctrines anabaptistes aussi. Telles sont un prédestinatianisme rationaliste outré, un déterminisme moral sévère, la conception selon laquelle Dieu serait la cause originelle du péché, la vie sans péchés des possesseurs du Saint-Esprit, le rejet du baptême à l'âge d'enfant et du serment, la permission de la polygamie, etc. La source de ces conceptions n'est plus à trouver à Kolozsvár, mais dans l'hérétisme anabaptiste, venu de l'Italie du Nord, de Tamás Arany et répandu aux environs de Debrecen en 1561. En outre on peut supposer l'influence des doctrines anabaptistes des antitrinitaires de Pologne aussi. Après le synode de Cassovie où on ne pouvait pas réfuter Egri à l'aide des arguments, l'autorité séculière l'a mis en prison comme un hérétique obstiné où il est mort en 1574. Cependant ses doctrines avaient encore, pour un certain temps, de nombreux adhérents à Eger et ailleurs aussi.

„HÍVSÁG LÁTÁSAKOR...”

(Bessenyei indulása II.)*

„... alles ruft uns zu dass wir entsagen sollen; so manches, ... was wir von aussen zu Ergänzung unsres Wesens bedürfen, wird uns entzogen ...”
Goethe, *Dichtung und Wahrheit*. IV. Theil, 16. Buch

I.

Az érzékenység hatalmának felfedezése magába foglalja a „külső dolgok” felettünk való hatalmának elismerését, azt tehát, hogy a lélek „édes nyugodalmának”, boldogságunknak feltételei a külvilág által „határozatnak”. A pályáját kezdő Bessenyei törekvéseinek kiindulópontja ez a meggyőződés, s e kiindulópont gyökere ellentétben áll kora, ha nem is általánosan tiszteletben tartott, de általánosan vallott erkölcsi felfogásával. Tudjuk, hogy e kor erkölcsi arculatát a keresztény sztoicizmus¹ határozza meg, erkölcs, melynek aligha van fontosabb tétele, követelménye annál, hogy a boldogság forrása nem a külvilág hívságos dolgaiban, hanem a lélekben van — ez érvényesül az egyházak idevonatkozó tanításaiban, a laicizálódó vallásosság érénytanaiban, sőt, innen kap alapfogalmakat a nemesség világi és már politikai sugallatokat tartalmazó életbölcössége is.

Ennek a morális rendszernek elterjedtségét s szinte a legális erkölcs erejével érvényesülő befolyását elsősorban természetesen a kor irodalmi anyaga mutatja, de — közvetetten bár — maga Bessenyei, az ifjú lázadó is vall erről a lelkiismeretre súlyosodó erőről, amikor az érzékenység hatalmát meghirdetve szinte azonnal igyekszik azt feloldani a hagyományba: láttuk, hogy egy konzervatív alapozású világképet építget köréje, a teremtő akaratának, elgondolásának fényébe vonva a testisége által meghatározott ember képét. E törekvés azután gyorsan meghozta a dilemmákat, s a filozófusi-gondolkodói válságok (hiszen Bessenyei egészen korai írásai is ezeket tükrözik már) el is fedik, hogy itt az eredeti mozdulat az igazolásé, a beépítés, a legalizálás szándékáé volt: az érzékenység emberének erkölcsös, azaz: rendszerbe foglalható voltát kell bizonyítani önmaga számára számára éppúgy, mint megmutatni egy olyan világ előtt, ahol ez az emberkép nem egyszerűen szokatlan, hanem a legalapvetőbb erkölcsi igazságokkal is ellenkezik.

Bessenyei elmélkedéseiben az igazolás mozzanata, célkitűzése rejlik benne, s ez azért fontos, mert részben ez határozza meg elmélkedéseinek jellegét: meditációi így szinte nem is maguknak

* A tanulmány első része az ItK 1969. 2–3. számában jelent meg. (199–219.)

¹ „A felvilágosodás gondolatvilága helyett az egész nemesség életbölcösségének egyik fő forrása ekkor még a latinul és jezsuita pártfogás alatt meghonosodott keresztény sztoicizmus, amelynek terjedését már magyar nyelvű kiadványok is elősegítették” — írja TARNAI Andor az Akadémiai Irodalomtörténet 2. kötetében. (Az udvari és nemesi rokokó kultúra c. fejezet, 509.) A rokokó korban az egyházi értelmiség és a művelt nemesek irodalmi termésének túlnyomó része — valamilyen formában — az erkölcs kérdéseivel foglalkozik: a periódus egyik legjellegzetesebb műfaja pl. a keresztény sztoicizmus *sapientia*-ját magyarul megszólaltató s annak zártágát felbontó érénytán. Nálunk egyedül TARNAI Andor úttörő jelentőségű tanulmányai (Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban. ItK 1958. 177–186; Pax Aulæ, ItK 1968. 273–283.) foglalkoztak ennek a kor erkölcsi gondolkodását, annak laicizálódását és világiasodását közvetlenül tükröző s immár a *boldogság* problémáját középpontba állító műfajnak kérdéseivel. E műfaj a XVIII. század első felében természetesen nemcsak nálunk játszott jelentős szerepet, vö. Robert MAUZI: *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIII. siècle*. Paris 1965².

a filozófusi gondoknak megoldása érdekében — ha lehet így mondani — zajlanak, a töprengésekre ránehezedik annak az erkölcsi tétnek a súlya, amely a tulajdonképpeni problémák fölött tornyosul. Ezért van, hogy a megoldhatatlannak tetsző feladat (a testi meghatározottságú, már-már groteszk módra „monista” emberfelfogás és a teremtő ugyanegy „systeme” keretei közé való illesztése) nyomán keletkező válsága, az egymást követő dilemmák ellenére is újra s újra kezdi a töprengéseket, de ezért van az is, hogy az önmaga előtt elszenvedett kudarcok mindig mélyebben vagy inkább: máshogy bántják, mintha „csak” egy filozófusi feladat megoldásának sikertelenségét kellene elkönyvelnie. Bessenyei meditációi felett így, ezért is, mindig ott borong valami feloldhatatlannak tetsző mélabú, későbbi, s oly jellemző mondatai, amelyek számára a gondolkodást a szomorúsággal (sőt, a „viszontagsággal”) teszik szinonimává, valójában már nagyon korán, már ekkor, 1771—72 fordulóján érvényesek rá. Hiszen az ifjú poétának képével, akit úgy el tud ragadni a „Szív, muzsika, szerelem”, egyáltalán nem egyezik az a másik kép, amely róla jó barátjának verseiből rajzolódik elénk — az érzékenység dilemmái úgy tetszik, hogy szembefordítják magával az eredeti hangoltsággal, érzékenységgel, a boldogságra való fogékonysággal is.

A jó barát, Barcsay Ábrahám és közöttte 1772 elején kialakuló verses levelezés² fő motívuma egy vidám, a boldogságot az érzékenység szellemében felfogó és egy komor, életidegennek tetsző fiatalember ellentéte — és Barcsay az, aki biztatja barátját az örömökre, arra, hogy „Olykor hasznos a mulatság” s hogy „Jó olykor szép szűzzel lenni s táncba menni”. S a biztatott barát rossz közérzetét mi sem mutatja jobban, mint az a vers (február 3-án), amelyben éppen enged az unszolásnak, amikor arról beszél, hogy szíve „Megnugodott most egyszer s belülről nem vérez”, s amikor ő maga mondja — persze nyilván önmagát biztatva — hogy „Hagyjuk el barátom a mély okoskodást) Ne tegyünk hijába olyan sok hánykódást” — és kész „örömsre sietni” barátja kezét fogva. Csakhogy a „természet setét mélységét”, a nyugtalanító gondokat mégsem tudja odahagyni: március 20-án ismét invitációra válaszol, de most már kitérően, sőt, a „tudod a humor egymástól különböz” kitétel s az, hogy „kivánja örömét” barátja „világi szívének” mintha azt mutatná, hogy el is különíti magát az érzékenységtől s attól, ami oly szorosan hozzátartozik (s amit a Paulinus atyáknak írva magáénak vallott), a „világi szív”-től. A szomorúság s a „mély okoskodás” között egészen nyilvánvaló az összefüggés, Barcsay számára is ez tűnik fel: ő ismétlődő tanácsaiban a „mély vizsgálódás inségéről” beszél (március 24-én), a céltalan fáradság szomorúságáról, arról, hogy „Lok is így járt sokszor, azért volt szomorú”. Bár van egy célzás arra is, hogy Bessenyeit már ekkortájt elkezdte bántani későbbi betegsége, Barcsay intései nem ezzel vannak összefüggésben, a tanácsok a magatartás és életvitel egészére vonatkoznak: a túl sokat töprengő, zárkózottnak tetsző, a világi örömek, ama „külső dolgok” iránt érzéketlennek látszó fiatalembernek szólnak. — Csakhogy a komorságról tudjuk, hogy valójában a fiatal testőr érzékenységének mélyebb fokát jelzi — még azt is mondhatjuk, hogy a leíró versek világi szívé, elragadtatott, olykor hetyke ifjú költőjénél is igazabb híve az ember testi meghatározottságának az érzéketlennek tetsző, kedvetlen gondolkodó, hiszen benne éppen az érzékenység igazolásán töprengő, köréje rendszert építő filozófust látjuk, akinek nyugtalanságát s rosszkedvét éppen ebben a törekvésében szenvedett kudarcai okozzák.

S a gondolkodó szomorúsága, melankóliája alatt változatlanul ott él s gyakran meg is nyilatkozik az érzékeny, világi szívé költő, sőt — hogyha a humor különböz, akkor inkább for-

² Megjelent: Bessenyei György társasága. Béts 1777. Új kiadás a Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozat (szerkeszti VAJTHÓ László) 53. é. n. kötetében. A további idézetek helyei: BAROS Gyula Barcsay Ábrahám levelei Radvánszky Jánoshoz. Kisfaludy Társaság Évlapjai XXI. köt. 250—281. Barcsay verseinek egykorú kiadása: Két nagyszágos elme költeményes szüleményei. 1789. Kiadta RÉVAI Miklós. Új kiadás: Barcsay Ábrahám költeményei (Magyar Irodalmi ritkaságok, 25.) é. n.

dítva igaz a különbség: ténylegesen a komor fiatalemberé a gyorsabban elcsábuló világi szív! Mert kettőjük közül — a látszattal ellentétben — igazán felszabadultan, elragadtatottan valójában a melankóliára hajlamos Bessenyei tudja magát átadni az örvendezésnek, míg a vidám barát nagyon is könnyen válik óvatos, a szemlélődésbe visszavonuló, távolmaradó, józan, éppen a *humor*-ban különböző bölcsésé. Amikor például Rohan hercegnek, az új francia követnek kísérete bevonul 1771 decemberében Bécsbe, akkor Barcsay — beszámolván az eseményről — nem mulasztja el, hogy kedves „Pilades”-éhez, Radvánszky Jánoshoz írott levelét (1771. dec. 17.) ne tűzdelje meg az üres pompa, a világi hívság e hivalkodása láttán érzett megvetésének kitételeivel, hogy ne a bölcsesség, az igazi boldogság birtokosának fölényével nézze az újonnan érkezettek öltözékét, szokásait, erkölceit. Bessenyei viszont minden tartózkodás nélkül, az illő, az obligát moralizálás mellőzésével örvendezi végig azt a gálás ünnepet, amelyet éppen Rohan tiszteletére Eszterháza ura rendez, s verses beszámolójában igazi „világi szív”-vel éli újra e többnapos, 1772 nyarán lezajlott „fête galante” eseményeit — pedig ez azután igazi tobzódása volt a hívságoknak, a hivalkodó pompának s a cifraságnak. S hogyha Barcsay színházba megy, megvető fölényel sétál a páholyok között, legalábbis ezt a magatartást tartja érdemesnek, fontosnak hangsúlyozni, amikor egyik versében (*Egy nagyságos asszonyiságnak intésére*) ír a „nézők piatzáról”, megvetvén a Dámont és Alexist egyképpen csalogató Chloét; Bessenyei viszont nem törődik a nézőtér hívságaival, nem érdeklí saját morális minősítése sem — ő le sem veszi tekintetét a színpadról, ahol Delfén táncol, s tudja, hogy körülötte is „kiki részegen úsz gyönyörűségébe, / Nem tudja mit tegyen érzékenységébe.”

Valóban: *Barcsay Ábrahám* számára, Bessenyei legközelebbi barátja számára a bölcsesség továbbra is érvényben van és marad: annak a világnak, amely előtt a testőr igazolni akarja az érzékenység jogosultságát, úgy tetszik, valamiképpen részese-tagja az örömökre csábítgató barát is. Szembeötlők megnyilatkozásai, amelyek az ember boldogságának mibenlétére vonatkoznak, s amelyekben Barcsay az érzékenységgel teljesen szembenálló nézeteket fogalmaz meg, sokszor állítja: nem a „külső dolgok” tesznek bennünket boldoggá. Tudja, hogy „... a boldogság vagyon csak becsületben” s helyteleníti, hogy mégis „csak kincsre vágyunk e rövid életben”, s tudja azt is, hogy a „külső dolgokat” kergetvén „Többnyire párákhöz kapnak a halandók / Melyek, mint az álom, könnyen elmulandók” és hogy „... egyedül szívedben / Leheted szerencséd egész életedben. / Tudomány, ditsőség, nagy név, kints, méltóság / Tsak füst, álomnál is kevesebb valóság”, De ismeri az érzékenység eredeti jelentését is: a kincsek után loholó görögök — Szokratsz ellenfelei — „Érzékenységeknek levének rabjai”. — „Távol az aranyos tündérrápkától / Hívságban fetregő udvari raboktól . . .” él az irigyelt példakép, a bölcs, hidegen, „epe nélkül”, megvető fölényel tekintve a „Lármás, álortzás piatz”-ra. E bölcs mintája Barcsay számára az idősebb társ, a másik „nagyságos elme”, a kor irodalmi életének legtekintélyesebb alakja (tegyük hozzá: e kor egyik legtalányosabb szereplője), Orczy Lőrinc. Őt, a „kis kopasz embert, kurta dolmánykában” kíséri sétáján a „Megromlott világ szennyes szugoljában”, Bécsben, neki, de nyilván az ő tanításainak szellemében festi le a gálás világ képeit s vonja le a tanulságot, hogy: „ne keresd itt Cátót, Senecát (. . .) Keresd csak Lucullust, köszönts Aspiát, / Kik szokták jelenteni birodalmak fogyatát.”

A bölcsesség közhelyei tehát jelen vannak Barcsay gondolatvilágában, az oly jellegzetes elvek, fordulatok tendenciaszerűen bukkannak fel verseiben s egyéb megnyilatkozásaiban — de legalább ilyen súllyal bukkannak fel olyan mozzanatok is, amelyek viszont szembeszállnak ezekkel a gondolatokkal és formulákkal: a bölcsesség tételeinek hangoztatója e tételek szellemével ellentétben tényleg „világi szívű”, „érzékeny” fiatal embernek mutatkozik, akit — nem tagadja — a „hívságnak árja gyakran ragadott is”, aki gyakran éppen annak a „lármás, álortzás piatz”-nak válik rabjává, amelyet egy másik pillanatban oly fölényesen kritizál, s korántsem csak abból tudjuk ezt, hogy a fiatalabb Bessenyei Györgyöt biztatgatja a vigabb életre. Ő, aki az imént idézett színházlátogatás leírása előtt is arról beszél, hogy „Ezer tárgya vagyon érzékeny szívemnek”, Radvánszky Jánosnak számol be a hetvenes évek közepe táján

arról a nyilván nemcsak egyszer megesett kalandról, hogy „Mars táborából” beszökik Bécsbe, ott — mint bűnbánóan írja — „fetreng” a „városi lármában” s „issza” „hosszú kortyokkal” az „isteni erővel bíró szépek kebelében a világi hívságot”, a „tavasz és szerelem gyönyörűségeit”. A vallott életbölcesség ellentmondásban van a látható (mert szintén bevallott) életvitellel, s ezt az ellentmondást — ha olyan szigorúan vesszük a bölcesség igazát, mint ő némely helyén — nem oldja fel az az elmés kompromisszum sem, amelyet így fogalmaz meg: „Boldog aki iszik, de meg nem részegszik” ebben a „nagy kortsomában”, Bécsben éldegélve — nem oldja fel, hiszen (a hasonlatnál maradva), az eleve az „ivás” tettét ítéli el, s nem törődik annak mértékével.

Úgy tetszik tehát, hogy a sztoikus jellegű bölcesség, amely fölényesen utasítja el a hívságokat s tudja, hogy az ember igazi boldogságához nem külső dolgok, hanem elsősorban lelki készségek szükségesek, valamint a külső dolgok után kapkodó „világi szív” egyszerre, egyidejű készségeként van jelen Barcsaynál, s csak a pillanaton múlik, hogy a fölényes, távolságtartó gesztusok vonzereje vagy a hívságok árjának sodrása érvényesül. De vajon miért fér ele két, ellentétesnek látszó tendencia egy magatartás lehetőségei között — mi őrzi itt a sztoicizmust az érzékenység hatalmával szemben, s hogyan doboghat „világi szív” egy bölcs kebelében?

A bölcesség egyik s azonnal megmutatózó őrzője az, hogy benne ideológikus mozzanat jut kifejezésre. Az ember boldogsága nem a külső dolgokon múlik, s aki ezektől, a hívságoktól s nem a lelki adományoktól teszi függővé boldogságát: rab — ennek az alapvető igazságnak láthatóan azért is van Barcsay számára nagy jelentősége, mert a hívságoknak nem az az igazi értelmük, hogy „külső dolgok”, hanem az, hogy városi, pontosabban: udvari dolgok. Azaz: a bölcesség igazságainak ismételtetéseivel Barcsay tulajdonképpen politizál, általuk annak a nemesnek politikai érzelmei nyilatkoznak meg, aki a „magyar szabadságát” „lassanként csorbító” Bécs (*Török, lengyel, moszka háború kezdetén*), s az „udvari édes ízlésű mérgek” ellen védekezik, aki „tánc közt” ugyan, de „Urbár hirdetésén” hazája veszését siratja a Radványszky kastélyban (*Szerelmes vitéz egy tudós magyar főasszonynak*), s aki jóval később Ányosnak (*Biztatja bús barátját*) azt írja a derék népekről, hogy „Nyilván még azokat rabság undoksága / Meg nem fertéztette udvar álnoksága”. A bölcesség vértjét így a politizáló nemes ölti magára³ — ám Barcsay nem csupán politizáló nemes, hanem vallásos-erkölcsi skrupulusoktól felszabadult, valóban világi szívű fiatalember, akinek (néha úgy tetszik) mintha nem is lenne kedve a bölcesség normáihoz alkalmazkodni: Illei Boetius fordítását, amelyet Orczy adott ki, s amelynek eléggé sejtethetők politikai összefüggései, dicsérve is rója, mert „A papokkal utaz sebesen ügetvén”. (*Magyar vers írásra való ösztönzés*). Van azonban Barcsay sztoicizmusának egy mélyebből eredő forrása is — ő furcsa módon éppen világlátásának derűjét (s kényelmét is) őrzendő ragaszkodik a bölcesség vígasztaló igazságaihoz.

Mert úgy látszik, hogy az *érzékenység*, amely eredetileg a boldogság új, „külső dolgok”-on alapuló, világi programját foglalta magában, szinte természetesen vonzza a szomorúságot — hogy tehát az aszketikus-racionalista morál megtagadása mintha valamilyen módon, de kötelezően járna együtt az érzelmes hangoltsággal. A szomorúság Barcsayt, az „érzékeny”, világi szívű fiatalembert is megkísértette, s a bölcességgel való kompromisszum olyan tragikus, Kőlcsey szavát használva, „lélekvesztő” állapotból menti ki, amelyhez hasonlót az évtized végén egy fiatal költő, Ányos Pál él át maradéktalanul.

³ Barcsay „politizáló nemes” abban az értelemben is, hogy költészetét (mint arról más összefüggésben szó esik majd) mélyen befolyásolták az 1760-as, 70-es évek Közép-Európájának legfontosabb nemzetközi eseményei, amelyek végül Lengyelország felosztásához vezettek 1772-ben. Az eseményeknek a francia felvilágosodásra tett hatásával Jean FABRE műve (Stanislas-Auguste poniatowski et l'Europe des Lumières. Paris 1952) foglalkozik. A lengyelek sorsa azonban ott lebegett a mi széles látókörű nemesi írónk előtt is — Barcsay mellett (akinek verseiben gyakoriak az ezzel kapcsolatos reflexiók) s talán nála is inkább Orczyt foglalkoztatták a tanulságok.

II.

Barcsay csaknem negyedszázaddal fiatalabb, mint a másik „nagyágos elme”, az annyira tisztelt Orczy Lőrinc, ő negyvenéves korára jószerivel már el is hagyja a versírást, míg az idősebb „társ” ilyen korban még szinte el sem kezdte — mégis: a fiatalok, Barcsay (és Bessenyei, de különösen majd a legfiatalabb, Ányos) költeményeiben csendülnek fel az idő múlása miatt panaszkodó hangok; a harmincadik évét alig túlhaladott Barcsay szólal meg az elégikusság hangján, s nem pedig az ötvenen túljáró Orczy. Ez utóbbi számára a mulandóság valóban nem szolgál az ihlet forrásául, hogy ha szerepet kap verseiben az idő múlása, akkor az érvként, mondhatni fegyverként bukkan elő: a „hívság” hívságos voltát éppen mulandósága bizonyítja elsősorban az, hogy az illető dolog „csak füst, múló árnyék, mely hamar elenyészhet”. Bolond tehát ki vesződik „veszendő javakkal”, a bölcs okossága — e „lélekben rejtett erősség” — megveti őket. Maga a bölcs, az igazi értékek ismerőjeként s így az igazi boldogság birtokosaként ezért is kerülhet kívül az idő hatalmán, az ő örömeinek feltételeit (amelyek a lélekben vannak) a változás hatalma nem kezdheti ki. Az idő múlása így nem válik személyes élménnyé sem, legalábbis olyan élménnyé, amely igazán versbe kívánkozik, a bölcsnek semmi köze ahhoz, ami „füst s múló árnyék” s ezért természetes, hogy — mint Barcsay írja Orczynak — az „idő, amely siet, nem hoz bút fejére tűnő napjaival . . .”

Barcsay költészetében azonban gyakran visszatérő motívum az idő hatalmának felidézése, a mulandóság témája. Radvánszkynek írja (*Elmélkedés a háborúról*, 1772. március 25.), hogy szívesen vállalná a remeteséget, s magányában elsősorban az időt tanulmányozná, az „időnek titkos enyészését / S örökké tartó csuda természetét”, amely „mindent elnyel / iszonyú torkával / S hirtelen megemészti rettentő gyomrával”. Kiderül gyorsan, hogy miért „iszonyú” a torka s „rettentő” a gyomra: „Érzem, mely sebesen múlnak el óráink / S mely hamar enyésznek legvígabb napjaink”. A természetben minden pihenőre tér olykor, „Egyedül az idő nem aluszik / E nagy ellenségtől nincs szabadulás” — a bölcs iménti fegyvertársa tehát nyíltan „ellenség” s nyilván csak azért válhatott azzá, mert Barcsay számára is a „külső dolgok”-ban s nem a lélekben „határozatnak” a boldogság feltételei, a külső dolgokban, amelyek védtelenek a változás hatalmával szemben. Egyik kései versében (*Visszaemlékezés*, 1783. március 22.) is ilyenfajta, pillanatig tartó boldogságra emlékezik nosztalgikusan: „Álom-é az élet, méltán kérdezhettük / A gyönyörűséget hasztalan kergetjük, / A futó örömet olykor meglephetjük, / A még keservebb, hogy nem feledhetjük.” Izzgatja az idő tehát: egyik homályos alluziókkal terhes versében (*Álomfejtés*) a „szakállas zsidó az időt jelenti” — hogy hogyan, azt alighanem csak ő és Piladesének általa „hírbe hozott” felesége, Prónay Éva tudta —, de másutt is, többször is találkozunk annak bizonyosságaival, hogy az idő hatalma, a változás, a mulandóság mélyen megragadta, ezért fordul pl. váratlanul (s tulajdonképpen értelmetlenül) személyessé a vers, amelyben *Egy nagyágos asszonyságnak halálát siratja*.

Egyik legjelentősebb költeményében alkalmunk van nyomon követni azt a folyamatot is, hogy hogyan kerül a bölcs a változás törvényeinek hatalma alá — itt azonban úgy tetszik, hogy újabb s meglepő pozíciót talált fölényének őrzésére. A vers, a *Hívság látásakor gerjedett jámbor érzés* még a hagyományos hangvétellel kezdődik, a bölcs (tudjuk, hogy derült s evilági kellemekkel is szépen berendezett) világa s az idő hatalmának alávetett hívságok birodalma között éles határvonal húzódik s ő határozottan kívül marad e birodalmon, kemény vagy szánakozó pillantásokat vetve rá. A költemény első fele ezeket a pillantásokat rögzíti, Orczyt, a „kis kopasz embert, kurta dolmánykában” kíséri sétáján a „Megromlott világ szennyes szolgójában”, Bécsben, ahol „eltelik a szem”, de a „szív marad függőben”, ahol a hívság és bujaság példáival találkozunk lépten-nyomon: „Ülj le, de ne keresd itt Catót, Senecát, / Ne kívánd látni a szűz Lucretiát . . .” A hívságnak e tartományával „Alpha s Omegának” „fő-végezését” állítja szembe, a változás nagy törvényét, amelyet őt versszakon át mutat be, hogy azután kimondhassa: „Egyszóval valamit természet készít: / Egyaránt változik formából formá-

ban . . ." A változás egyetemes képe úgy vetődik fel itt, mint a hívságokkal megrakott Várost fenyegető hatalom — jellegzetesen a bölcsesség nézőpontjából tehát. Ám ez a gondolat menet közben különös fordulatot vesz: a fogalom, a változás mindenható törvénye, amelyet a hívságok birodalmával szemben mintegy fegyverként használt, visszafordul a felhasználóra is. A tételt („Egyszóval valamit természet készite: / Egyaránt változik formából formában”) az eredeti verskezdetet elfeledve saját személyére vonatkoztatja: „Elég ha születtem, hogy már meghal-
hassak / Elég hogy meghaljak, hogy feltámadhassak . . ." A költemény közepén, átmenet nélkül szólal meg ez a személyes hang, s itt gyorsan megadja rá a kegyes választ. A változás hatalmát ezt követően mutatja be, s ennek során a vers gyökeresen átalakul — a „törvényt” s tanulságait immár nem a hívságokkal, hanem önmagával, a vallásos szólamot hirtelen teljesen elfelejtő önmagával állítja szembe. A „semmisség”-gel kezd el viaskodni, nyilvánvalóan a halál utáni semmi-vel („Tünjél el érthetetlen voltoddal”) s a vigasz, a feloldás, tulajdonképpen az új bölcsesség igazán meglepő: „Bár majd, midőn egyszer fagyalt tetemeim / Hideg földre szállnak érzékenységeim, / Nem élek köztetek; de minden részeim / E világban lesznek, hol vagynak eleim . . ." — Ez a válasz elég nyíltan egy materialista bölcs válasza a Semmi-re (még amit léleknek gondolnánk, a „vékony párácska”, ami „kigőzöl” belőle, az is csak „lát-hatatlan *testek* csoportjába” jut): mindenképpen a hazai felvilágosodás egyik jelentős pillanata ez a három versszak, bár látható, hogy a vers „tervétől” szinte függetlenül bukkant fel, és „sodorta el” a költőt, aki költeményét nem is tudta csak erőszakkal visszavinni a kiindulópontra, oda, hogy hogyan „hanyatlik Bécs veszett erkölcsével.”

A költeménynek valójában azonban nincs is „terve” — a bölcsesség védett s kritikusán szemlélődő pozíciójából indul, s váratlanul teljesen elszakad ettől a régi típusú bölcsességtől: ennek fegyvere, az idő, a változás menet közben személyes élménnyé alakult, a költő maga is szembekerült azzal, ami az imént még csak a hívságok birodalmát ostromolta, a mulandósággal — az új bölcsesség a fenyegető „Semmisség”-gel csatázva nyilatkozik meg. E fordulatban Barcsay érzékenysége, világi szíve áthatolt a bölcsesség rendjén, hiszen a változás élményének személyessé válásában éppen az a bensőséges kapcsolat lepleződik le, amely őt a külső dolgokhoz fűzi: a mulandóság csak akkor válik, válhat személyes élménnyé, ha a boldogság függ a változástól, ha a költő boldogsága révén kapcsolatba került a hívságok birodalmával — ha tehát megszűnt a hagyományos módon bölcsnek lenni.

De vajon kialakult-e Barcsay új bölcsessége?

A kérdésre természetesen nem-mel kell válaszolni. Nála az új bölcsesség valóban egy-egy pillanatban, a hívságok világával szemben, azzal a világgal dacolva, az immár érzékennyé vált bölcs további fölényének megőrzése érdekében nyilatkozott meg. A hitetlen „világi szív” — mert valóban az — meggyőződése, hogy tehát az ember *csak* a természet része, *önmagában* állva Barcsayt kétségbeeséssel tölti el; ha a „semmisséggel” *egyedül* kerül szembe, akkor nem tud vele mit kezdeni. A nagy teljesítmény azonban maga a hitetlenség, s Barcsay igazi lírikusként éli át a borzongást, amelyet a Semmisség előtt érez. Ez történik meg az egyik legismertebb, „szabálytalan”, de klasszikus értékű, valóban nagy Barcsay-versben, az 1774. október 28-án keletkezett *A télnek közelgetésében*

Ha nem az lenne a véleményünk, hogy az idő hatalmáról verset írni az 1770-es évek Magyarországon éppen nem tekinthető közhelyes vállalkozásnak, akkor azt mondhatnánk, hogy a költemény nyolc versszakából hetet egy közhelyes gondolat fog át. Barcsay előbb a távozó ősz és a közelgető tél képeit írja le, s ez után a halál fenyegetésével záruló leírás („A tél . . . Halált látszik hozni egész természetre”) után is obligát fordulat következik: „E változás képe rövid életünknek”, a mi „hanyatló őszünk” után is „Hó fedi tetejét fonnyadott fejünknek”, meghül „aggott tetemünk” — az emlékezet is alig pislákol már, „Csak álmodunk éltünk legszebb napjairól”, Chlorisról és a csókokról. A versnek itt értelemszerűen vége van, tulajdonképpen be kellene fejeződnie: a szép, „világi szív”-vel írt költeményben, amely az új érzékenység szellemében, érzékletes-barokkos gazdagsággal s hangszereléssel szól, itt bezárul a

kör, amelybe a természetet és a természettel egysorsú embert állította; hiszen ezzel már rendet mutatott meg, ami fájdalmas ugyan, de törvényszerű, s éppen ezért — az elégikus hangvétel ellenére is — megnyugtató: minden osztozik benne. Csakhogy Barcsay azután, hogy ezt belátta s versbe foglalta, hirtelen s főleg váratlanul — megrémül; a most következő, nyolcadik strófa nem folytatja a verset, teljesen megzavarva a költemény emelkedett, elvont és személytelen elégikusságát, az ember most megkülönbözteti magát a természettől, amelyhez eddig hozzátartozott — a törvény elveszti megnyugtató színezetét, felvillan, hogy *mások* vagyunk, mint a természet, amely körülvesz bennünket. A váratlan s tulajdonképpen logikátlanul feltörő kérdés: „De mely kínos árnyék bágyasztja lelkemet?“, nem csupán annak felfedése, hogy korábban, a vers elmúlás képeinek írásakor *nem* bágyasztotta kínos árnyék a lelkét, hanem éppen az ember halála és a természet halála közötti különbség felismerése („Mert ha megvizsgálom valóban szívemet” sorban a furcsa „valóban” szó csak erre az újragondolásra utalhat), s a tanulság és egyben a költemény utolsó sora, e sor különös „cape diem”-je — amely a horatiusi „capre diem” hedonizmusától áll a legtávolabb — pedig éppen ezt jelenti be: „Csak a jelen való teszi életemet”. Tehát: őt ama Semmiség várja, szemben a természettel, amelyről viszont tudvalevő, hogy újra fog éledni. — A természet élete és az ember sorsa közötti szakadásnak ez a revelációja egyformán mutatja, hogy Barcsay nem vált materialista bölcscsé, de egyúttal — s itt most főleg — azt, hogy a világi szív egyúttal világi elme is, ez az utolsó strófa már a mindeneműi transzcendens támasztól megszabadult ember nyelvén szól, aki számára azonban ez a szabadság keserves élményt jelent.

A mulandóság-téma így azonban nemcsak annak a jelzője, hogy a költő boldogsága a változás hatalmának alávetett külső dolgoktól függ, tehát nem csupán a világi erkölcs megnyilatkozása, de immár felszárnyalt belőle az egyértelmű, legegységesebb, filozófiai horizontú világlátás lírája is: a Semmiséggel került szembe végül a maga mulandóságán meditatáló költő. S ha itt a nagy lírai erővel megnyilatkozó ateizmus is a lényeg, viszont ennek az ateizmusnak a lényege, hogy nem következetes világnézet-építés eredménye — az isten hiányában (hiszen a halál a költő számára *csak* a Semmiségre nyit kaput) valamiképpen benne van az az üresség is, amelyet ő, a költő hagyott maga körül; nem ő űzte ki világából a teremtő képzetét, a mindenható egyszerűen elhalványodott előtte, szétolvadt a semmibe. Így ez a világlátás törekeny, nem önmagában azért, mert a szabadság nagy pillanata Barcsay számára az a pillanat is, amelyben „kínos árnyék bágyasztja lelkét” — versének ez az „archimédeszi pontja”, innen ragyog fel szépsége —, hanem azért, mert így ezt a találkozást teljesen védtelenül élve át, erőteljes visszavonulásra kényszerül.

A nagy lírai pillanatban ily módon benne van a visszahullás, pontosabban: a kényelmes visszaereszkedés lehetősége. Barcsay költészetének itt vizsgált részlete a felvilágosult érzékenység lírájának fontos fejezete, ám hogy ez az érzékenység tisztán és termékenyen a mulandóság témakörében nyilatkozik meg, abban már benne van egyfajta visszahúzóds-rejtőzködés: a boldogság új, nem sztoikus programja itt nem közvetlenül, hanem mint az új — a „külső dolgokat” feltétlenül kívánó — boldogság *hiánya*, mint e hiány miatti panasz jelenik meg. Érzékenysége ostromolt érzékenység, ott van mellette, hat vele szemben a legális erkölcs szentesítette s aktuális ideológiai funkciót is betöltő bölcsesség, s így, ezért nem válhat olyan önálló, agresszív, maga köré filozófiát szervező fogalom, mint Bessenyeiél (ha e „szervezés” mégoly viharos válságok kíséretében is történik) — s amikor túlvilággal, papokkal, vallással keveset gondoló világi szíve elviszi, elsodorja őt a végső kérdésig, akkor a változást mint a semmiségbe vezető, tragikus tényként kénytelen felfogni. S nyilván e szubjektív mélyen átélt élmény teszi vonzóvá számára az állandóságot, az állandóság lehetőségeit, biztosítékait — s az a véleményünk, hogy részben innen ered félelme a „közéleti” változásoktól is. Mert Barcsay néha már szinte születése előtt tetten éri a hívságot, ami ellen küzd, az maga a változás, s időnként bölcsőbb a példaképénél is — aki egyébként egyáltalán nem *úgy* volt bölcs —, orczybb Orczynál. A *Barcsay báró Orczynak, midőn a vizek folyásának egyengetésére rendeltetett volt*

című versében pl. megrója idős barátja tevékenységét: belőle gazdaság következik, ebből hívság s innen a sorsszerű hanyatlás; máskor ő tanítja Orczyt arra, hogy *Az igaz boldogságot hol lel meg az ember*, s tudja (vajon „Jankó Jakab”-tól, azaz Rousseau-tól tanulta?), hogy a tudományokban „nemzeteket vesztő kovász” van. (*Ültess jázmin* . . .) Fél tehát a bizonytalanságba vezető változásoktól, s a bölcsesség konzervatívizmussal reagál a távoli jelekre is, de — s ezért véljük úgy, hogy itt nem társadalmi meggyőződés a maradiság, hanem a filozófiátlanság furcsa, görcsös idegessége — számára vágykép a kulturálódó, gazdagodó, tehát mégiscsak változó Magyarország is. S ezek az ellentmondó megnyilatkozások látnivalóan nem egy fejlődésvonal mentén rendeződnek el, különös, ingadozó lélekállapot jellemzi — ahogy a közismert *Tudományok nevelkedéséről, budai ferdőben* című versében szószerint visszatér a már említett *Hívság látásakor* . . . egyik sora („Poson nevekedik, Buda roppant leszen”), csak míg az utóbb említett költeményben innen a „bús kincs”-en át a „romlottság”-hoz, onnan pedig a „rabság”-hoz jutunk, addig a másikkban — elfeledve, hogy a tudományokban „nemzeteket vesztő kovász” van, — egy nagy Magyarország barokkos látomásához, amelyben a „Magyar haza megnő, szent, szép lesz egészen”.

Barcsay oly gyakran megnyilatkozó sztoicizmusát így nem csupán a hagyományos erkölcs-höz való idomulás s nem is csak a várossal szembeszegülő nemesi ideológia kelti újra s újra életre, hanem maga az ebben az összefüggésben megjelenő érzékenység is: egy vallással, teremtővel immár keveset, néha semmit sem gondoló (de ellenük sem gondolkodó), „világi szívű” költő válik ellenségévé a múlt időnek, a változásnak, s ölti fel ellenük a bölcsesség vértjét. Ha a boldogsága a külső dolgokon múlik, akkor ez nem csupán ütközik a bölcs másfajta boldogságával, hanem — hiszen ez a boldogság alá van vetve a változások hatalmának, s ezért törekeny — vissza is idézi azt: az érzékenység boldogtalansága, kielégületlensége, távlatatlansága számára szolgál vigaszul a magatartás, amely azon az igazságon alapul, hogy „egyedül szivedben / Lelheted szerencséd egész életedben”.

III.

Az érzékenység tehát mindenekelőtt a *boldogságról* vallott felfogásban mutatkozik gyökeres változásként a hazai erkölcsi köztudattal szemben: egészen más forrásból származik a bölcs s másból az érzékeny ifjak számára — az előbbi eleve kialakított lelki készségek birtokosaként tekinthet fölényel a világra (amelynek dolgaira nincs szüksége), az utóbbinak viszont éppen ez a világ, a „külső dolgok” a lényegesek és mellékesnek látszik a lemondásra felszólító moralitás. Barcsay Ábrahámot mind a kétfajta boldogság kísérti, s ő nem tud közöttük választani, illetve mint a kettőt választja: magatartását — látni fogjuk — sajátos oscilláció jellemzi.⁴

⁴ Ennek pl. egyik látszólag apró, de igen árulkodó jele Barcsay szóhasználatának az a furcsasága, hogy a *hívság*, a hagyományos morálnak ez a kulcsszava gyakran az igazi, nem hamis, nem elutasított öröm, tehát a tulajdonképpeni boldogság feltételét jelenti. Többször is találkozunk ezzel a meglepő, lényegében képtelen — s tudomásunk szerint kizárólag Barcsayt jellemző — szócserevel (miközben a szót használja hagyományos értelmében is). *Bacchus s a tokaji bor eredete* című versében így ír: „E (ti. a részegség) volt, amit Vénus soha sem szeretett, / Mert hívságot mindég józanon kedvellett, / Azért szigetébe aki részegedett / Soha templomába többé nem mehetett.” Az *Ártatlan gyönyörködés s igaz barátok*-ban pedig: „S Traján jobbágyival batutát is jártam. / Hívságra ragadták mindezek lelkemet, / El is üzték hamar borongó kedvemet, / Barátság öröme meglepé szívemet, / Kinyitá, s felosztá érzékenységemet.” S így olvashatjuk a *Farsanggal történt verekedés Pesten*-ben is: „Valamit a szem lát és a szív érezhet, / Hidd el, hogy az elég hívságot szerezhet, / Ember egyebekben bármit is kereshet / De való örömet azokban nem lelhet . . .” s még idézhetnénk néhány példát. Az öröm kifejezésére így rácsúszik az elítélés szava, az érzékenységben valamiképpen jelen van a bölcsesség — olyan helyzet ez, amely megjelenik *A kávéra* című kis remekműben is.

Bessenyei indulásának alapvető jellemzője viszont, hogy a boldogság, melyet elgondol, egyértelműen és világosan a „külső dolgok”-on múlik, itt — itt még — nem találkozunk a sztoicizmussal; a bennünket meghatározó érzékenység lényege éppen az, hogy a lélek a testi öröm és fájdalom rabja, a test örömét és fájdalmát pedig a „külső dolgok” határozzák meg. Abban a válságban, amelyet nyomon követtünk, a testi meghatározottságú ember s a teremtőről alkotott képzet ütközött össze, s feltétlen rá kell mutatni a megoldási kísérletnek arra a vonására, hogy Bessenyei első mozzanatként nem is az emberről kialakított véleménye megváltoztatásával, hanem — ebben segítette az *Essai sur l'homme* — a teremtő másfajta elgondolásával próbálkozott, s jellemző az is, hogy Pope dualista emberképét rögtön a „maga-szeretet” elismertetésére is felhasználja.

Bessenyeinek *A lélekről* szóló költeménye az, amelyben a legélesebben, nyugodtan mondhatjuk: forradalmian szembeszegül a bölcseséggel s ennek a tendenciának erőteljes, gondolkodásának irányát oly mélyen befolyásoló jelenléte alapján jogosnak látszik a feltételezés,⁵ hogy a *Holmi*-ban majd megjelenő *M. Aurelius* (XXXV. Rész 304—307.) és *Epictetes* (XXXVI. Rész 307—310.) című írások, esetleg a Younggal való, elég óvatos hangú polémia (*Anglus Jungnak* 19^{dik} *ejtkezése a jó erköltsről*, XLIII. és XLVI. Részek, 341—370.) ekkortájt fogantak. Ezeknek a markáns és szellemes esszéknek a gondolatmenete nyílt cáfolata a sztoicizmus boldogságfogalmának, annak bizonygatása, hogy olyan boldogság, amelyhez nem szükségesek rajtunk kívül levő „eszközök”, képtelenség. Epiktétoszról így ír: „Ez azt javasollya, hogy ha boldog akarsz lenni, mindég olyan dolgokba határozad nyugodalmadat, boldogságodat, mellyek tsak egyedül tölled fügjenek, hatalmad alatt legyenek.” S hát tudjuk, hogy „Nintsen olyan ember e Világon, ki leg kisebb dologba is szint é úgy mint a leg nagyobbba, rajta kívül való eszközöktől ne függön.” Példákat sorol, s a tanulság: „Némelyek ezek közül a régi Világ tudók közül erővei meg akarták az emberi Természetet érzékenységeitől fosztani . . .”, ami lehetetlen. A *M. Auréliusról* szóló írása is megismétli ezt a gondolatmenetet, a lélek a fest rabja, a test viszont a külső dolgok behatásának van kiszolgáltatva: „. . . ha a leg tisztáb pataknak fenekére dőfölk valamely ruddal, honnan sárját fel szaggatom; tehát zavaros, rut és ihataflan leszen, nem így zavarodik é meg a lélek is, mikor testét tépik. Könnyü irni, de nehéz tselekedni.”

Boldogságunk tehát nem világtól független, csupán belső, erkölcsi készségekkel biztosítható állapot, hanem annak a viszonynak a *függvénye*, amely közöttünk s a világ között van.

De mit jelentenek az emberi boldogság s boldogtalanság szempontjából oly fontos „eszközök”, amelyek „rajtunk kívül” vannak, s amelyeknek így ki is vagyunk szolgáltatva? Láttuk, hogy az érzékeny fiatal testörnek a bennünket körülvevő természet, a zene, a tánc „nevelte gyönyörűségét”, szolgált boldogsága forrásául. Ezekon, az ilyenfajta „külső dolgokon” alapuló boldogság azonban nem teszi igazán sérthetővé az embert: állandó, folyvást megújuló források ezek. Jellemző, hogy még a Delfén halála alkalmára készült költeménynek sincs elégi-kus-panaszkodó színezete, Bessenyei az élő, a hódító táncosnőt idézi meg s írja le, nem pedig a fájdalmat, amelyet halála okozott számára — példaként annak is, hogy mennyire tud különbözni az érzékenység az érzelmességtől: hiszen itt természetes lenne e szentimentális hang. A függőség itt abban mutatkozik, hogy mi magunk múlunk ki lassanként az örömök e folyvást megújuló világából. A mulandóság — említettük — Bessenyei számára is felmerülő téma, a Hunyadi László tragédiájának Toldalékában olvashatjuk *Az ifjúságnak panasza* című költeményt, s benne az alig huszonöt esztendő fiatal már arról panaszkodik, hogy „Bádjadott szívünknek pusztul nyájassága, / Hidegszik véribe, s lankad kívánsága” — s már retteg: „Folyt

⁵ GÁLOS Rezső monográfiájának (Bessenyei György életrajza. Bp. 1951.) kronológiai részében (372—375.) ezeket a *Holmi*-írásokat a kezdő Bessenyei munkáiként tünteti fel. Műfajilag valóban az Embernek próbája Toldalékában közölt rövid prózai írásokhoz illenek — tartalmilag pedig az ugyanítt olvasható, *A lélekről* című költeményhez.

gyönyörűségem szivembe óhajtom. / A repülő idő hűz koporsóm felé, / Áh mi módon kelljen dűlni ebbe belé!" S csak harminckét esztendő, amikor *Az ifiuságnak hanyatlásáról* ír különös szépségű költeményt a *Holmi*-ban (*A vén Urfiaknak ajánlot versek*, 378–388.), amely Barcsay versével együtt Berzsényi *Közelítő tél* című remekének előképe.⁶

Állandó s igazi nyugtalansággal őt azonban nem a mulandóság, hanem az emberi világ látványa tölti el — ám az a boldogtalanság, amely az építre-ek és heroidák töprengéseiben és példázataiban jelen van, már a zavarban, válságban levő gondolkodóé, s végső soron onnan származik, hogy a fiatal testőr boldogságát az emberek világától tette függővé. A „sok törvény” káoszának élménye már éppen úgy egyfajta végeredmény, mint annak belátása, hogy az embernek „Mindent a természet tsinál életével” — ezek felmerülését megelőzte az a sorsdöntő pillanat, amelyben Bessenyei meglátta s kora erkölcsi pressziója ellenére is vállalta, hogy boldogságát az emberek között, a nagyvilágban, az udvarban keresse.

Bessenyei írói s gondolkodói pályája a társadalomtól várt, igényelt boldogság választásával s az így feltárolt konfliktusok átélésével indul — ő már régen bent van az „udvari emberek” világában, amikor barátaiban „jámbor érzés” gerjed az ottani hivságok látásakor.

Bessenyei első színművének s talán első munkájának, a *Hunyadi László tragédiájá*-nak az értelmezéséhez igen fontos annak a mélyen személyes viszonynak számbavétele, amely az ifjú szerzőt ifjú hőshöz fűzi.⁷ A Beleznai Miklósnéhoz írott *Ajánló levél*-ben olvashatjuk: „... Hunyadi László 26 esztendő korában ölettetett meg, én pedig szomorú történetét mint egy huszonöt esztendő koromban láttatom elő-hozni... A festő Bessenyei György, a tábla Hunyadi László: engedje meg a Méltóság Asszony, hogy érdemes képét a következő időkbe, két, oly Magyar ifjú hordozhassa, kik, mind ketten Nemzetek ditsőségének elő-mozdítására igyekeztek. Én tudom, hogy ha Hunyadi az örökké-valóságból ki jöhetne és tőlem leirt szomorú történetét meg-olvashatná, bizonyosan a barátom lenne s értem örömet ismeretlen is meg-tenné a Méltóság Asszonynak azt az áldozatot, amellyet én most e kis Tragédiával ajánlok...”

A befejező fordulat ügyetlensége (vajon miért lenne olyan nagy dolog Beleznainéknak ajánlani egy könyvet?) azt mutatja, hogy a „festő” és „tábla” közötti rokonságot még ezen az áron is hangsúlyozni akarja, annyira fontosnak érzi. Érdekes azonban felfigyelni arra, hogy közös vonásként a „két ifjú” között azt jelöli meg, hogy egyképpen „nemzetük ditsőségének elő-mozdítására törekedtek”, ami meglepő, hiszen maga a tragédia látható módon *nem* ábrázolja az ifjú hősnak ezt a törekvését, sőt, nem látjuk jellemének ilyen heroikus feladatokhoz szükséges vonásait sem. Hunyadi László tragédiabeli helyzete olyan, hogy nincs is alkalma, lehetősége, hogy hazafisága megnyilatkozzék — *vele* történne az események a színpadon, neki érdemlegesen nincs is alkalma cselekedni. Bessenyei Hunyadinak nem jellemét, hanem szerencsétlen, tragikus sorsát ábrázolja, az alaknak éppen ez a legfontosabb mozzanata, a helyzet, amibe kerül — még látható jelleme is ehhez igazodik. Hunyadi László nem tetszik különösképpen hősnak, sőt, karakterének alapvető vonása — könnyen lágyuló érzelmesség, mellyel sorsa fordulataira reagál — ezzel elég ellentétes

Az ifjú hőshöz való szubjektív, azonosulást hangsúlyozó viszony tehát (úgy látszik első pillantásra) nem egy ideálisnak tartott jellem iránti rokonszenvet fejez ki, hanem csak egy sajnálatos helyzetbe került fiatalemberrel való együttérzést, s éppen ez alakítja sajátosan „lar-

⁶ Berzsényi versét elemezvén szól e kapcsolatról ZUBRECZKY György, *ItK* 1969. 290–295.

⁷ Hogy a *Hunyadi László Tragédiája* Bessenyei első munkája, arra vonatkozóan az 1777-ben megjelent *Die Geschäfte der Einsamkeit* végén közölt francia nyelvű levelek nyújtanak támpontot. Az ismeretlen partner így ír: „C'est un petit ouvrage, le premier essai et votre génie...” (78.) A szerző és hőse közötti közvetlen viszonyra rámutat SZAUDER József. (Bessenyei. Bp. 1953. 27.)

moyante" jellegűvé a kor klasszicista tragédiáinak szabályait követni igyekvő munkát: az intrika mozzanatai, a cselekményt továbbblendítő (s egyben a hős sorsát befolyásoló) fordulatok után rögtön állóképek következnek, amelyek az adott fordulatnak a hősök érzelmeire tett hatását aknázzák ki. Jellegzetesek az ilyenfajta tablók: „Ersébet a két gyermekének vállára teszi karjait, kik neki mellyére hajolván, térden állva derekát két felől által ölelik, s tsendesen zokogni láttatnak.” — „A király tekintetét hirtelen megilletődése s fájdalommal változtatja; szemei nedvesülni kezdenek, hol Erzsébethez, hol Hunyadihoz kap, kik lábait könyvekkel áztatják . . .” — A fiatal szerző igen szélsőséges eszközökkel ábrázolja hősei boldogtalanságát, s ezeken a tablókön ott zokog Hunyadi László is. Ám az ő alakjának nemcsak ez az egy dimenziója van. Mert ha mi csak a körülményeknek kiszolgáltatót, nemeslelkű és érzelmes ifjúnak is látjuk csupán Hunyadi (aki nagyon ritkán viselkedik úgy, ahogy egy klasszicista tragédia vitézéhez illik) — tragédiabeli ellenfeleit éppen az állítja vele szembe, hogy — mint Gara mondja — „Mennyire vitte nyereségét / Neki köszönheti az Ország ditsőségét” s azért is gyűlöli mert fél, hogy „nevét” Hunyadi „le-veri”. *Irigység* hajtja tehát a tragédia intrikáját, a tragédiát bezáró „tévelygő magyar” is így foglalja össze a tanulságot: „Ah melly kárunk lett ma az *irigyekkel*.” Hunyadi László tehát eredetileg irigyelendő, nagytrőrő, ambiciózus ifjú, akinek vágyai tényleg nagy dolgokra, a haza dolgaira, „Ország ditsőségére” irányultak — csak a tragédiát író Bessenyei számára nem ennek bemutatása a fontos, hanem az, hogy leleplezze azt a világot, amely ellene szegül e vágyak megvalósulásának. E leleplezés érdekében hangolja át hőse jellemét is — az „igazi” Hunyadi itt mintegy csak hatásában, a Garában ébredő irigységben, az irigység diktálta szavakban s tetteiben tükröződik vissza: a hős *sorsa* s e sors bemutatásának szolgálatában álló írói „eljárások” fedik el, homályosítják el az eredeti, az intrika gépezetét mozgásba hozó *jellemét*. Így azonban az a rokonság, amelyet az ifjú szerző önmaga és hőse között deklarált, nemcsak a törekvések — az „Ország ditsőségének” szolgálata — azonosságán alapul, hanem e törekvések sorsának azonosságán, sőt, igazán, ténylegesen ez izgatja Bessenyeit: kettejük közösnek jelzett vonásai ezért is szorulnak háttérbe, s ezért is látjuk csak az „irigyek” munkáját, a gonosz, hitető tanácsosok által uralt szomorú udvari világot.

Ez az „ál-ortzás” világ, illetve ennek megteremtői, a „titkosok”, a gonosz tanácsosok Bessenyei mindhárom tragédiájában jelen vannak s döntő szerepet játszanak — ők határozzák meg, mint itt Gara, az események menetét. A hős, a „Tzilci” megölni hős sorsáról a király dönt, de döntésében titkos mesterkedők befolyásolják: ő is ki van szolgáltatva nekik, visszavonja korábbi, nemes lelkű bocsánatát és saját koronájáért reszketve írja alá Hunyadi halálos ítéletét. A tragédia hőseinek boldogulása útjában ők, a „titkosok” állnak — de ez a helyzet azt is magába foglalja, hogy a tragédiabeli hősök boldogulásukat ettől a világtól, az udvartól teszik függővé: amikor tehát Bessenyei megírja első munkáját, akkor egy nagyon lényeges mozzanatot fed fel, azt, hogy ő a boldogságot éppen a „hivságot titkoló udvari szobák” táján keresi, a „megromlott világ szennyesszolgálatában”. A bölcsesség ítélete már elhangzott erről, tudjuk, hogy itt boldogtalanság vár az emberre, s noha nem más Bessenyei tapasztalata sem, de nála a hősök boldogtalansága nem azt igazolja, hogy távol élni az udvartól, s „epe nélkül”, hideg fővel nézni az „ál-ortzás piatz”-ra, hanem azt itéli el, ami itt tényleges, konkrét okozója a balsorsnak — tehát magát az ál-ortzát, hogy itt el van rejtve az igazság, s nem találkozhat össze a jószándékú hatalom (a király) s a jószándékú érdem (az ifjú hős). A könnyes jelenetekben a boldogtalan hősöket sajnáltatja Bessenyei s boldogtalanságuk okozói ellen ébreszt indulatokat, de az ál-ortza megutáltatására éppen azért kerülhet sor, mert gátolják a hatalom s az érdem találkozását — ez áll a lehető boldogság útjában s a lehető boldogság helyszíne éppen az udvari környezet.

A tragédia célzata az ál-ortza, Rozgonyinak, a jó tanácsosnak kemény szavaival: az „átkozott hitető gyilkosok” megutáltatása gonosz intrikáknak s áldozataiknak szenvedéseinek bemutatása révén. Soványka, egynemű anyag és tulajdonképpen naív nézőpont ez,

főleg innen származnak a munka gyengeségei: a cselekményben — amely Bonfiniből merített⁸ — így nincs érdemleges drámai feszültség, a hősök *csak* kiszolgáltattak, s Bessenyei éppen ezt színezi előszeretettel, ezért van, hogy jellemüket mintegy felszippantja helyzetük, túlzott érzékenységgel, érzelmesen reagálnak sorsuk fordulataira. A cselekmény minduntalan megáll, Bessenyei elnyújtja, részletezi a panaszkodás (vagy a kibékülés) jeleneteit. Az intrika ábrázolása sokkal jobban sikerült — a Második Játékban ez áll a középpontban, — itt, a király és a tanácsosok között legalább van a küzdelemnek valami lehetősége, László nem eleve kiszolgáltattott s Bessenyei jól tudja érzékeltetni, hogy e jószándékú, de gyenge fejedelem akarata hogyan törik meg a tanácsosok rejtettebb, ám nagyobb hatalmán. A kép — mert nyilvánvaló, hogy egyfajta társadalomkép rajzolódik itt elő — dermedtnek tetszik, s így Bessenyei számára súlyos tanulságot foglal magába, azt, hogy a hatalom és az érdem nem találhat egymásra, a közöttük levő gát áttörhetetlen. A rés, amelyet itt felfedezni vél — a Garában váratlanul feltámadó önvád — szinte komikusan hat, ő maga sem vehette igazán komolyan.

A tragédia ifjú hősének *múltja* bukik el ebben az udvari világban, s a „festő” és a „tábla” között deklarált testvériességből ezek után talán természetesen következik, hogy Bessenyei tudja: fürkészett *jövője* is ebben a világban dől majd el. A társadalomban feltalálni kívánt boldogság igénye előbb e boldogság akadályait mutatja meg a fiatal testőrnek, a boldogtalanság itteni forrásait, s ő ezt szinte saját, személyes élményeként fejezheti ki. Azonban a Hunyadi László tragédiájában felmerülő ellentmondás megoldhatatlannak tetszik, nem mutatkozik olyan lehetőség, amelynek révén az érdemre hivatkozó boldogságigény s a hatalom között megteremthető lenne a kapcsolat. Ráadásul az érdem itt a „nemzet ditsőségé”-nek szolgálata, s a hatalom, tudjuk, idegen.

IV.

A Hunyadi László tragédiája és következő színműve, a Buda tragédiája⁹ között alapvető közös vonások vannak, s ezek legfontosabbika éppen a hármás rétegzettségű társadalmi struktúra — az új munka is a felsőbb hatalom, az intrikus közeg s a jó alattvaló sémáját ismétli meg, Variációnak tűnik tehát a korábbi témára — ahogy a harmadik tragédia, az Ágis is az lesz — i éppen ezért válnak fontossá s árulkodóvá az eltérések. A főhős, Buda helyzete Hunyadi Lászlóéhoz hasonlít, kiszolgáltattott ember, boldogsága az udvari világtól, az ottani erőviszonyoktól függ, csakhogy míg a Hunyadi-tragédiában e fordulatokat kizárólag a tanácsosok okozzák, addig itteni megfelelőjük, Alus, látszólag háttérbe szorul, maga a legfőbb hatalom, Atila lép előtérbe. A boldogtalanság, a „tragédia” forrása nemcsak a hatalom és az érdem szétválasztása s mesterségesen szított szembeállítására lesz, de kérdésessé válik a hatalom is, amely az érdem jutalmazására lenne hivatott: Atila rendkívül hiú, könnyen haragra gerjedő hős, őt nem kell erőszakkal kényszeríteni, mint Hunyadi királyát; eleve gyanakvó, kis befolyásolásra is könnyen változik jóindulata gyűlöletté.

⁸ Vö. TOLNAI Adél: Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai. Bp. 1911. és GÁLOS i. m. 79.

⁹ A Buda tragédiája 1773-ban, tehát az Ágis után jelent meg, de a szakirodalom (vö. GÁLOS i. m. 74–76.) alapján (egyebek között: a Ráday Könyvtárban őrzött kéziraton rajta van az 1771-es évszám, vö. GORZO Gellért: Bessenyei-kéziratok a Ráday Könyvtárban. ItK 1916. 85–93.; Barcsay Ábrahám 1772 tavaszán már elkészült műként emlegeti vö 1772. március 24-én írt episztoláját) egyetértően az Ágis elé helyezi keletkezését. A Buda tragédiája forrásaihoz I. BELOHORSZKY Ferenc: Bessenyei Buda tragédiájának forrásai és keletkezése, Debreceni Szemle. 1932. 423–426. Legutóbb érdekes kísérlet történt a tragédiában Shakespeare hatásának kimutatására. (SZIGETHY Gábor: Bessenyei és a Shakespeare-i dramaturgia. FK 1967. 293–310.)

Atila alakja révén — úgy tetszik — az ál-ortzás világnak egy szélsőségesebb változata jelenik meg a Buda tragédiájában: a hős boldogsága előtt tornyosuló akadály itt nem egyszerűen a hatalom és az érdem között van, itt ez az akadály kiterjed, mintegy részesévé válik maga a fejedelem is. Igaz, Budát több jó ember veszi körül s nagyobb szerepet is játszanak (Emézia, Julia, Tsaba, Mikold, Kadika) —, de az ő jelenlétük, erkölcsük nemessége csak az ellentétet mélyíti, Atila „tigris” voltát, gonoszságát mutatja még élénkebben. — S rögtön fel kell figyelni még egy fontos különbségre: a Buda által igényelt boldogság is alaposan eltér attól, amely Hunyadi jellemzte — itt nincs szó olyan vonásokról, amelyek „irigységet” ébreszthetnének, csak szerelmi boldogsága s a nyugalmas élet lenne célja Budának, nem a jutalmazásra váró s törekvő érdem bukik el, hanem a nyugalomra vágyó békés szándék. Az új tragédia tehát ugyanazt az alaphelyzetet dolgozza fel, s az azonos helyzetben belül mutatkozó eltérések úgy mutatják, hogy az udvari környezetben fellelhető boldogság előtt még hatalmasabb akadályok tornyosulnak s olyanok, amelyek még egy szerényebb igényekben alapuló boldogságot is lehetetlenné tesznek.

Mindez azonban csupán az első pillantásra látszik így.

A Buda és Atila között kirobbanó konfliktus alapvető oka itt is az „ál-ortzás” világ, de ennek itteni „működése” ravaszabb: nemcsak Buda az áldozat, áldozat maga a fejedelem, Atila is, sőt, éppen ezért válik ő egyedül a tragédia valóban tragikus alakjává. Ő eredendően nem „tigris”; hanem tigrissé válik, s habár az ábrázolásban sok az ügyetlenség (részben azért, mert Bessenyei könnyen veszi át szenvedő szereplői indulatait), a darab egyik fontos és jól kivehető tendenciája, hogy fejedelem-hőse nem egyszerűen „negatív” figura — Bessenyei maga is megfogalmazza ezt 73-ban kelt, Orczyhoz írott ajánlásában¹⁰ —, hanem egy fenséges, nagyformátumú hős, aki azonban rendkívül indulatos és hiú, féltékenyen (rettegve is) őrzi hatalmát. S éppen ez utóbbi vonásai azok, amelyek lehetővé teszik a „vétséget” azt, hogy befolyásolhassa Gara itteni megfelelője, Alus a gonosz tanácsos. Így bukik el, előbb erkölcsileg, így válik valóban „tigris”-sé. Atila esetében nem egy eleve romlott, hanem csak a bukás feltételeit magában hordozó jellemről van szó tehát, s e lehetőséget éppen a gonosz tanácsos, maga az ál-ortzás világ használja ki. A bajok eredendő forrása ő, Alus, hogyha Atila is az, akitől félnek a szereplők. Bessenyei néha meglepően finom distinkciókat tud tenni a tragédia két ördöge között, de a legokosabb szereplővel, Kadikával kerekén ki is mondja: „Királyné! hidd el, hogy tsak Alus *egyedül* / Kit köztünk nézhetünk, minden veszélyünkül.”

Az ál-ortza hatalma így valóban kiterjedtebb, mint az előző tragédiában, de Atila nem okozója, létrehívója ennek a világnak, hanem csak eszköze s ugyanakkor áldozata is. A bajok forrása *egyetlen* alakban van (a Hunyadi-tragédiában ezzel szemben egy egész tanácsosi kar működött) s ez Alus, akinek Atilával való kettősében van valami — konkrét hatásra azonban aligha visszavezethető — shakespeare-i elem: Atila othelloi vaksággal félti — hatalmát, Alus pedig jágói színleléssel, a becsületesség s együgyűség álarcában, ébreszti fel újra az Első Játék békekötése után kialudt indulatot. A tragédia *igazi* okozója tehát Alus, Alus révén azonban a hős balsorsának oka nem olyan általánosságban maradó, mint a Hunyadi-tragédiában (ahol egyszerűen az egyik nemes „irigykedett” a másikra), hanem konkrét, nagyonnis névvel nevezett okról van szó. Alusban nem irigy nemest látunk, hanem egy *parasztot*, aki ravasz, kapzsi s hatalomvágyó. Az itteni gonosz tanácsos paraszt-volta erősen hangsúlyozott motívum, ha színen van, akkor szinte kötelességszerűen hangzik el róla, általában gomba szidalmak között.

¹⁰ „... Ki tagadhatja-meg Atilától, hogy Marstól koszorút győzedelmeiért nem nyerhetet? Ne vegyük el tőle vitézségét, kegyetlen bánt Európával igaz; de hatalmas és győzedelmes volt. A testvérjét Budát meg-ölte; de tudja Nagyságod, hogy a királyi hatalom illy bünt mind ő előtte, mind ő utánna tett. Utállyuk s tsudáljuk Atilát...”

A szinte drasztikus kitételek megdőbentően hatnak —, ráadásul a paraszti értékek felfedezésének korában vagyunk. De ez a motívum itt nem önmagában áll: Bessenyei pontosan meghatározza, miben is áll az ál-ortzás világot létrehozó intrikus paraszt-volta s e meghatározásnak igazi lényege, hogy magába foglalja annak a nemességnek a meghatározását is, amely ellenlábasa, megszüntetője az ál-ortzás világnak. Alus parasztsága a *vér*-ben (s a *szív*-ben) van, az átkokból szinte soha nem hiányzik az erre való utalás: „Paraszt zavar véred átkozot fajzattya”; „Átkozot fajzása paraszti vérednek . . .” stb., de — mint a jó tanácsos, Kadika szavaiból is kiderül — a nemességet sem találjuk máshol: „Egy rossz paraszt vérnek sok száz esztendő kell / Míg a nemes érdem érében helyet lel”. Az ember paraszt és nemes mivolta egyformán a „vér”-ben (s a „szív”-ben) van rögzítve — de e meggyőződés kiindulópontja természetesen nem valamiféle parasztgyűlölet,¹¹ tulajdonképpen nem is csak az ál-ortza vélt okának megtalálása, hanem elsősorban egy lehetőség felvillanása, egy lehetőségé, amelynek révén megszüntethetőnek tűnik az ál-ortzás világ: a paraszti „vér” érzéketlen és hideg, a nemesi szív viszont érzékeny és könnyen lágyuló —, az ál-ortzát az érzéketlen okosság szüli, a szív viszont a közvetlen kapcsolat letéteményese az emberek között. A tragédia legtöbb szereplő szava a szív, s nemesi vonás az érzékenység — „Nagy az érzékenység egy nemes fajzásba”, mondja Buda; Kadika a fejedelem és az alattvaló közötti jóviszony eszköztét így határozza meg: „Ilyen sok vezérek sorsok életekkel / Mert nem tanácskoznak az igaz *szívekkel* / Belülről nem látnak, tsak színről ítélnék / Habozó *eszekkel* sok rosszat jónak vélnék . . .”; a „szív” — mint Emézia és Buda szerelmes szavaiból kiderül — egyébként is csak az erkölcs szavára jön indulatba, Buda jajongásait pedig Tsaba dicsérendő, nemesi jellemvonásnak tartja: „. . . Melly méltó keserved, / Mellyel magyarázod szerentséltlenséged! / Buda! nagy érdemű fajzása vérünknek / Öröme keserve kínos életünknek.” Az ál-ortzás világ úgy tetszik, hogy legyőzhető, Bessenyei a *szívek*, az érzékeny *szívek* találkozásával véli-megtalálni a transzparencia lehetőségét.¹²

Az érzékenység itt tehát nemcsak pozitív szerepet, de súlyt, jelentőséget kapott: Bessenyei tetszelegve írja le hatalmát, némi túlzással, de azt is mondhatjuk, hogy ez a tragédia azért született, hogy az ifjú szerző bizonygassa — az érzelmes, keserves jelenetek halmozásával — a szív hatalmát, s ezzel az ál-ortza feloldásának lehetőségét, ha ez nem is ebben a tragédiában történhet már meg. Az itteni ál-ortzás világ tehát éppen *azért* szélsőségesebb a Hunyadi-tragédiában ábrázoltnál, hogy minél inkább érvényre jusson az az emberi érték, ami ellene hat: az érzékenység.

¹¹ Hiszen az Ágis tragédiájában Bessenyei hőse, Ágis életét áldozza a „szegény község” ügyéért. A meglepő itt inkább az, hogy a fiatal szerző mégsem veszi át a *vera nobilitas* régi, humanista gondolatát, amelyet, az „erkölts”-ről szólva, oly gyakran idéznek a kor hazai moralistái. A fiatal szerzőnek Alus figurájában (amely egyébként feltehetően az ő szülőtte vő. BELOHORSZKY i. m.) naivul s kétséltelen nemesi elfogultsággal az a véleménye ölt testet, hogy „egy rossz s gonosz paraszt vér, mennyire viheti alatsónyságát ha nagy rangra megyen. Nem tzéлом minden parasztrul így gondolkozni, tsak az el fajultakról szólók . . .”) a Ráday Könyvtárban lévő kéziratot példány egyik jegyzetéből idézi GÖRZO Gellért is, i. m. A kijelentésnek — „Egy régi nemből való nemes Férfi ha el vetemedik is, nemeseb gonosz-sága a paraszt veszttségénél” — s az egész Alus-problémának igazi jelentősége a nemesi jellemvonásnak tudott *érzékenység*-be vetett remény, amely érzékenységgel egy elfajult „Ur Paraszt” szerinte eleve nem rendelkezhet.

¹² Hogy ez a (vállalva a goromba összehasonlítás ódiúmat) „udvari rousseau-izmusnak” nevezhető gondolat milyen mélyen s tartósan élt benne, azt elárulja Bessenyei Mihálynak egy, 1775. február 28-án kelt levele (I. HARSÁNYI István: Bessenyei György levelezéséhez. ItK 1916. 82–85.). Eszerint öccse ilyenfajta gondolatokat írt Mária Teréziának is: „. . . Látom Felsőges Aszszonyom, hogy egy Status Emberének, csak jó fejének, s Eszének kell lenni, de olly érzékeny szivre, mint az enyim, nints szüksége.” S miután így kiprovokálta a feddést, az érzékeny szív-re ő maga hivatkozik, buzgón-ravaszul előkészítve egyben a protestánsok panaszainak előadását is.

Csakhogya az érzékenység nem csupán ezért, nem csupán öncélúnak tetsző, érzelgős jelene-
tek halmozásában jelentkezik — ezzel a funkcióval együttemben, mintegy ennek fedezékében
feltűnik, mondhatni „elszabadul” másik arculata is, amely megmutatja, hogy az itteni hősök
boldogságigényének szerénysége is csak látszólagos, itt egy másfajta, súlyosabb boldogság-
fogalommal vet számot Bessenyei. Az a boldogság ugyanis, amelyet az előző tragédiában meg-
gától az ármány, elég egyrétű — tulajdonképpen csak az érdem jutalmazásának, az előmenete-
telnek, korszerű szóval: a „promotio”¹³-nak akadályai miatt panaszkodott oly keservesen az
ifjú, a Buda tragédiájának udvari világában fenyegetett, majd semmivé tett boldogság viszont
ennél tágabb fogalom — itt az ember evilági boldogságának sorsáról van szó.

Első pillantásra furcsának tűnhet, hogy először mégis éppen itt, Buda színpada felett jelennek
meg az istenek, hogy itt a szereplők (mintegy megtoldva a hármass rétegzettségű udvari vilá-
got még egy „szférával”) nagyonis gyakran fordulnak az egekhez, míg a Hunyadi László
tragédiájában ez teljesen elhanyagolható motívum volt. Itt, amikor — egyszer — Hunyadi
jegyese, Anna óvatosan bár, de átkozódni kezd, Hunyadi (aki egyébként is isteni igazságot
szolgáltatta döfte le Tzilieit) gyorsan leinti: „Ne terheld valahogy Anna az egeket / Tiszteljed,
szeressed rendeléseket”, inkább az emberekre kell haragudni. De ha a Buda tragédiájában
sokszor is emlegetik az isteneket, az egyáltalán nem azért történik, mintha ez a munka kegye-
sebb szellemben fogant volna — éppen fordítva van. A Hunyadi-tragédia ég és föld közötti
békéjében az jut kifejezésre, hogy hallgatólagosan bár, de szerepe van az isteni igazságtevés-
nek, hogy nincs kiiktatva a földi keservek távlatából a túlvilági élet boldogsága. A Budában
szereplő istenek viszont azzal, hogy belépnek a tragédia egébe, lényegében kilépnek saját
világukból: csak a földi élet, az ember evilági sorsának alakulása nézőpontjából idézik Jupiter
nevét, a hősök jóformán csak szidják őket, kárhoztatják közönyüket, kegyetlenségüket (még
az is elhangzik, hogy „Nints isten”) — viszont megszűnnek túlvilági hatalmak lenni, a tragédia
alakjai éppen ott nem számolnak létezésükkel, ahol pedig a tényleges helyük van.

A Buda tragédiája egyik fontos pillanatának kell tartanunk azt a párbeszédet, amely Buda
és Tsaba között zajlik le a Negyedik Játékban, itt az üdvözlés boldogságának devalvációja
játsszódik le előttünk. Budának — végre — eszébe jut, hogy van túlvilági élet is: „Az istenek
tudod, halálát engedik, / Az igazaknak is, kik őket tisztelik. / Nem bánja Jupiter kínos halálo-
mat, / Egén jutalmazza ártatlanságomat. / Isteneink a jót engedik szenyvedni . . . / Az istenek
minket csak úgy oltalmaznak, / Ha halálunk után végre jutalmaznak . . . / Imhol isteneinknek
rólunk végeztések / S ártatlanságunkról tett rendelések.” Tsabát azonban egyáltalán nem lel-
kesíti ez a perspektíva s így válaszol: „Engedi Jupiter hát, hogy mind el vesszünk / Semmi
reménységet bennük ne élesszünk?” — Az ő, merőben evilági érdeklődése számára nem jelent
Buda érvelése vigaszt, a „semmi reménység”, amellyel az üdvözülés lehetőségét értékei,
tulajdonképpen gorombaság. Buda meg is ismétli: „A ki ártatlanul hal, az nem veszhet el /
Társalkodása lesz a ditső lelkekkel” — ám ezután ő is visszabukik a földre, a túlvilági reménység
valójában őt sem érdekli. „Csak az a keserves, hogy a szívünk méreg / Melly ha sérült bennünk,
titkon rág, mint féreg. / Emézia vette el felét életemnek, / S tartóztatja létét testembe lekem-
nek.” — Azaz: Emézia szerelme, a földi boldogság ígérete még a vallás vigasztát fejtegetve is
erősebb, mint a túlvilági. De Buda — s általában a tragédia szereplőinek — magatartására
jellemzőbb az a két sor, amelyet a következő jelenetben mond: „Nintszen gyönyörűség soha
koporsóban / Nyájasságot senki nem lelt még a sirban.”

Az isteneket ugyanis minduntalan emlegetik ezzel a világgal, az ember földi sorsával
kapcsolatban — a halál után viszont csak „setét sír”, „por”, „hideség”, „koporsó”, „semmisség”

¹³ A gárdában élő Bessenyeieieknek ez fontos szempont lehetett, Boldizsárnak egy 1768.
augusztus 18-án, Mihályhoz írott levele (amelyet alkalmi „jó fám íródeákja”, György írt le)
éppen az erre vonatkozó panasszal zárul: „... itt promotionkat kevésbé remélhetünk.” Közli:
SZÉLL Farkas: A nagybesenyői Bessenyei család története. Bp. 1890. 88.

várja a hősokeket. Buda például a továbbiakban teljesen elfeledkezik a Negyedik Játékban mondott gondolatairól s így beszél: „Rettegéssel érzek, irtózáva siromtul / Melly a semibe el vet betses páromtul”, s rögtön ezután: „Mit tesznek hamvaim minden érzés nélkül / Ha testem te veled mély sirjába szédül?”, majd: „Fel nyílt koporsó setét gyomra vár”, „Veled fog nyugodni hidegedett testem” — s így tovább. Az ál-ortzás világ által fenyegetett életre a semmiség árnyéka borul — jellemző, hogy még a „pokol” és a „menny” is összekeveredik, ha a földi szenvedések felől tekintünk rájuk. Tsaba szavai nyomán — „Ordits pokol, okádd a dühösségeket / Kövesd haragodba a bus isteneket. / Mit kíván menyköved, szólj alá Jupiter” —, nyilván a „semmiség” fenyegetése miatt, összehangolódik az egek és pokol munkája. De nem csak ennyi történik itt, általában is nagyon zavaros az az egyébként egyáltalán nem kis szerep, amely Jupiternek jut a Buda tragédiájában. A játék végén megtudjuk Ores jóslatából, hogy Attila vétkeiért meg fogja büntetni a „szcithákat”, noha (mást sem látunk) éppen eleget szenvedték ők e vétkeket a tragédia során, nem is beszélve arról, hogy Attila bűnei — az „isten ostorának” bűnei! — elég szorosan összefüggtek az istenek akaratával. Bár furcsa, hogy Bessenyei szinte erőszakkal idézi meg az isteneket színpada fölé — furcsa, hiszen láthatóan csak zavar származik jelenlétükből —, ennek a motívumnak még nincs közvetlen kihatása Bessenyei istenképére: mintha Jupiter neve s a hősök pogány volta is elég lenne ahhoz, hogy egyelőre elfedje ezt a máris tisztázásra szoruló konfúziót. — Valójában természetesen arról van szó, hogy a Buda tragédiájával az *érzékenység* fogalma új jelentőséget kapott, s ez vonja el elméjét most, sejthetőleg 1771 közepe táján, a nevezetes „problème du mal”-tól.

Bessenyei első műveinek visszatérő színtere tehát az udvar világa — ott keresi a boldogság lehetőségeit, amely világról a kor bölcsessége eleve tudja, hogy nem lehetséges boldogság. De a fiatal testőr boldogsága „külső eszközök”-től függ, s ő a tragédiákkal a „külső eszközök” birodalmába merül alá, az emberek közé, a „lármas, ál-ortzás piatz”-ra siet. S itt keresve a boldogságot — boldogtalanságot talál, akadályokba ütközik, megmutatkozik számára a fejedelem s az érdemes, jó alattvalót elválasztó közeg, a „titkos”, „hitető”, „színlelő” tanácsosok hatalma. S ha érzékenysége (a „külső dolgok”-at kívánó boldogság igénye) taszította őt ebbe a világba, éppen az érzékenység (az embernek a „szív”, az érzelmek által való irányítotttsága) az, amelynek révén, úgy tetszik, megszüntethető lenne a színlelés, titkolózó ármány. Az érzelmek, a „szív” által uralt emberi magatartás értékes és példaszzerű lesz így — Bessenyei ezért is gyönyörködik az érzelmes, „larmoyante” jellegű jelenetekben — s ez a jelentőség felszabadítja az érzékenység eddig lappangó, de alapvető energiáját: a bennünket boldoggá tevő „külső dolgok” szembeállítanak a transzcendens boldogsággal is, a szigorúan evilági boldogság igénye szabadul el az istennel szemben. De nyilvánvaló, hogy nemcsak az istenekről van szó: vajon miért is kellene oly sokat veszekednie a hajdani Róma isteneivel egy magyar fiatalembernek, aki 1771-ben, a „szcithák”-ról ír tragédiát? Összezavarodik tehát a Jupiterről — de nemcsak Jupiterről — alkotott képzet: a Buda tragédiája tehát úgy tetszik, hogy (legalábbis elméletben) megold egy problémát, az „ál-ortzás” világát, de egyúttal máris egy másikat exponál, az evilági rossz létének s az isteni gondviselés létének kérdését.

A teremtő — kegyetlen? Mintha a *Dieu terrible*-lel szembeforduló ifjú Voltaire-nek, az *Oedipe* szerzőjének indulatait ismertetné meg az ifjú Bessenyei. De a „problème du mal” (amely szinte végigkíséri Voltaire életét,¹⁴) itt, még a Buda tragédiájának éles deklamációi ellenére sem érett be Bessenyei számára igazán — ezt a folyamatot is az Ágis tragédiával kapcsolatban kíséreljük meg összefoglalni: ez a zaklatott, szabálytalan és mégis áttetsző mű nem csupán elmélyíti a „problème”-et, de közvetlen előjátéka egy rendkívül merész, egyáltalán nem voltaire-i, bár idegenes megoldásnak is.

¹⁴ Vö. René POMEAU: *La Religion de Voltaire*. Paris 1969. Az *Oedipe*-re vonatkozóan: 85—91.

„A LA VUE DES VANITÉS ...”

(Le début de Bessenyei — II.)

La découverte de la sensibilité signifie une conception nouvelle du bonheur: pour György Bessenyei débutant, le bonheur de l'homme se base sur les «choses extérieures» et non pas sur la «tranquillité de l'âme», donnée par les bonnes moeurs. Sa conviction contraste vivement avec les principes moraux de son époque — la morale des intellectuels ecclésiastiques en train de laïcisation et celle de la noblesse qui passe en avant de nouveau dans la vie culturelle, reflètent également (quoiqu'avec des traits différents) les thèses fondamentales du stoïcisme chrétien. C'est ce qui contraint le jeune auteur à philosopher, c'est-à-dire à justifier que «l'homme corporel» est un être moral. — Nous pouvons observer la présence de la sensibilité dans la poésie de Ábrahám Barcsay aussi, qui est l'ami le plus intime et le copoète de Bessenyei, mais, pour celui-ci, la conception nouvelle du bonheur se fait voir plutôt d'une manière indirecte, par l'emploi fréquent, dans ses poésies, du thème de la fragilité des choses humaines. L'une des causes du fait que ce Barcsay «au coeur mondain» ne rompt pas avec la morale stoïque, est de nature politico-idéologique; lui aussi, il est un représentant caractéristique de la noblesse patriotique qui est en opposition avec la cour de Vienne, et les vérités fondamentales de cette philosophie morale donnent pour lui un soutien moral contre les «vanités» de la cour. — La dernière cause originelle de l'antistoïcisme conséquent du Bessenyei débutant est son éloignement de l'opposition de la noblesse isolée et la recherche des possibilités politiques nouvelles. Ses premières tragédies de caractère classicisant, écrites déjà en 1771 (*La tragédie de László Hunyadi* et *La tragédie de Buda*) parlent du rapport de la puissance et du mérite — dont la rencontre est rendue impossible par le monde «masqué» de la cour, créé par les «mauvais conseillers». Dans la tragédie de Buda se fait voir la possibilité d'une sorte de solution, théorique naturellement, qui pourrait être nommée «un rousseauisme de cour»: la transparence peut être assurée par les coeurs sensibles et nobles. Mais, par là, la sensibilité a reçu une signification, une fonction nouvelles, elle n'a pas besoin, en apparence, de justification, et on en voit tout de suite les conséquences philosophiques importantes.

SZABÓ LŐRINC SZEMÉLYISÉG-LÁTOMÁSA AZ 1929—1932-ES VERSEKBEN

1.

A *Te meg a világ* kötetről már a kortársi kritika, majd pedig az irodalomtörténet is megállapíthatta, hogy Szabó Lőrinc költészetének egyik csúcsteljesítménye, és egyben a magyar líra kiemelkedő tájékozódási pontja. A másfél évvel későbbi *Válogatott versekkel* együtt Szabó Lőrinc eddigi pályája összefoglalásának és átértékelésének készült. Mind a kötet, mind a válogatás erős szelekció, átdolgozás és tudatos szerkesztés eredménye. De ezt a szintézist megelőzte az a két, két és fél éves periódus, mely (1929 végétől 1932-ig, a kötet összeállításáig tartva) előkészíti azokat a szempontokat, melyek szerint hozzáférhető a válogatáshoz és az egyes versek esetenkénti, átdolgozásához.

Egy hosszú-hosszú éve már,
valami titkos akarát
kivette fáradt húsomat
férges kezeidből, Halál.

írja 1930 áprilisában a később *Tóth Árpád emlékének* ajánlott, *Árnyék* című versében (Pesti Napló, április 20.), és ha a költeményen érződik is, hogy inkább a meditáció számára elképzelt szituációra, az élő és halott „személy” szembesítésére épül, mégis Szabó Lőrinc pályáján is mérföldkövet jelöl ez az időpont. A *sátán műremekeit* követő évek a korábbi társadalmi lázadás felszámolásának, a költő elbizonytalanodásának, de új témák, vizsgálódási szempontok keresésének időszaka is. Ha a korábbi kötetei széria-jellegűek, megtalálható bennük a verseket strukturáló közös vonás, az 1927—28-ban írott versek jellemzője a különbözős: témában, stílusban, de világképben is egymástól különböző verseket ír egymás szomszédságában, egyazon időszakon belül is. Ez összekuszálódott évekből pályáivet nem, csak tendenciákat mutathattunk fel.¹ Ezek értékét majd csak a további pályakép bizonyíthatja, szinte minden későbbi kötetében felhasznál jónéhány szempontot (és konkrétan több tucat verset is). Ez egymástól elütő, többfelé vezető utak lehetőségét magában rejtő (hogy kedvenc szavával éljek:) csírákat 1928-ban, a korábban szokásos két éves periódus végén nem tudta egyetlen kötetévé összeállítani. A kötettel együtt elmaradt a lezárt kötet eredményeit meghaladni akaró inspiráció is, majd pedig magánéleti válságának akut pillanata is mindinkább tértelenségre készítette. Ez alatt a „hosszú-hosszú év” alatt szinte egyetlen írása sem jelent meg, mind gyakrabban panaszkodott betegségről, munkakedv-kihagyásról.

1929 végétől, amikor azután megindul az új versek sorozata, Szabó Lőrincnek el kellett végeznie korábbi költészetének felülvizsgálását, és az új költői tematikának megfelelő világkép és verstípus megalkotását. Nem kevesebbet vállalt ez évek során költészetének feladatául, mint az ember helyének, a személyiség megvalósulási lehetőségének vizsgálatát. Abban a történelmi

¹ KABDEBŐ Lóránt: Szabó Lőrinc lázadó évtizede. Bp. 1970. 509. kk.

helyzetben, amikor a polgári világ kimerítette a történelmesorán kínálkozó progresszív szereplehetőségeket, létezéséhez mindinkább a szerepek visszavételére, a parancsoknak kiszolgáltatott, egyéniségüket megtagadó tömeg-ember alakítására van szüksége. Szabó Lőrinc költészetében arra törekszik, hogy tudomásul vegye ezt a lemeztelenedést, a szereplehetőségek megszűnését, és mégis megtartsa a személyiség megvalósításának igényét. Szabó Lőrincnél ez a lehetetlen megkísértése, mert nem választja szét időben kora történelmi adottságát és a személyiség-megvalósítás tervét. Nem tesz különbséget a polgári jelen és az azt felváltó, megváltoztató, újfajta lehetőségeket ígérő jövő között, hanem a valóság-elemzés eredményét és a benne lehetetlenülőt, mégis vágyott lehetőségeket egyazon jelenidőben szembesíti egymással. Így versében két szemlélet szembesül: a kiteljesedni akaró lázadó, és ennek kudarcait figyelő, szkeptikus elemző. A személyiség épp ebben az egymásnak feszülő, egymást ellentétező, de ki is egészítő dialógusban fogalmazódik meg, — a társadalomban való önmegvalósítás helyett a *tudatban*, látomás formájában.

E dialógus az önmegszólító versforma egy sajátos válfaját hozza létre,² melyben a költő egyenlő eséllyel hagyja szóhoz jutni az önmegvalósításra törekvő és az ennek lehetetlenségét konstatáló szót. A két szótal ugyanakkor nem zárja ki egymást, nem poláris ellentétükben ragadja meg őket: ezek ugyanis feladataikat két, egymást nem metsző síkban oldják meg. Az egyik cselekvő jellegű: a vágyak síkján jelentkeznek és teljesíti önmagát, szerepeket vesz fel és lázad a külvilág nyomása ellen; a másik szemlélő jellegű: a külvilág öröknek látott szövevényének tudomásulvételében, a tehetetlenségben teljesül ki, szkeptikusan beletörődik a változtathatatlanba. Nevezzzük az egyik szótalot az *aktor*-ének, a másikat a *néző*-ének, mindkettő azonos eséllyel van jelen a versekben, a tudatban lezajló „tűkörszínháték” egyformán szükséges szereplői ők. E kettő feszültségéből adódó „tűkörszínháték” versbeli megjelenési formája Szabó Lőrinc *személyiség-látomása*.

Hogyan következik be a Szabó Lőrinc-versnek ez az átrendeződése? Van-e előzménye korábbi verseiben ennek a versmodellnek? Az egyes részelemek, a vers különböző kiteljesedési síkjai visszavezethetők-e korábbi eredményekhez? Ez a változás, mely a Szabó Lőrinc-i költészet elemeinek átrendeződését, újabb szemléleti szkéma szerinti csoportosítását jelenti, megmagyarázható költészetének fejlődésének belső törvényszerűségével is. Ugyanakkor ez a belső fejlődés olyan általános érvényű líra-fejlődéstörténeti alakulást is reprezentál, mely ezt a változást rokonítja az európai lírában egyidejűleg jelentkező, a költői irányzatok önkontrolljából fakadó törekvésekkel. A polgári világban való szerepvállalás lehetetlenüléséből fakad ez az önkontroll, mely egyként kimutatja a polgári liberális ideál-rendszer tarthatatlanságát (Eliot, Pound), valamint az avantgardista lázadás további céltalanságát (Neue Sachlichkeit). A korábbi George- és Babits-tanítvány Szabó Lőrinc éppúgy rákényszerül tehát a korábbi ideálok felülvizsgálására, mint a későbbi expresszionista lázadó.

Az erre az egyszerre önvizsgálatra és felülvizsgálatra alkalmas vers-modellt Szabó Lőrinc is ezekben az években, 1929 végétől kezdődően dolgozza ki. E vers-modell születésének, tudatosodásának pillanatát dokumentálja egyik, kötetbe fel nem vett verse, a *Találkozás*. (Pesti Napló, 1930. január 26.)

Menekülsz, és nincs kegyelem,
menekülsz valami elől,
— te tudod, mi a bűnöd!

² E verstípust elemző alapvető tanulmányában NÉMETH G. Béla is utal Szabó Lőrinc e típusú verseire (l.: *Mű és személyiség*, 1970. című kötetben) anélkül, hogy említést tenne Szabó Lőrinc e verseinek a típuson belül elfoglalt speciális helyére. Jelen tanulmányban csak a szemléleti kapcsolatra utalok, külön fejezet tárgyát képezi e verstípus Szabó Lőrinc-i megvalósításának formai elemzése.

Lelkednek vére melegen
ömlik s borzadva tűröd:
•Ments meg, ész, álarc, fegyvem!

A korábbi versnek célja volt, iránya, elmozdult a bevezetőben kijelölt kiindulástól — legalábbis a költő vágyában benne volt a kimozdulás hazard reménye. Ez a sodró erejű mozgás ennek a versnek is az indítása. A következő versszak-mozaik azután lefogja ezt az elszáguldást, de egyúttal a menekülő mozgást is megtartja még. Mégpedig egy új szemléleti szempont alkalmazásával lassítja meg a versmenetet: megszünteti a külső és belső világ korábbi kettősségét. A külső világtól lehet menekülni, de ha a dráma áttevődik a belső világba, önmagunk elöl lehetetlenné válik a menekülés: bennünk épül, lépésről lépésre haladva a terep, amelyen végig kell mennünk, megfigyelés alatt tartva saját magunkat.

Lennél vidám, könnyű, igaz,
de ucca vagy, bús büntanya,
teli detektivekkel,
s mégy bátran, mert ha megriadsz,
hátrad mögött már ott a fegyver
s a kiáltás, hogy te vagy az!

Ezzel felvázolta azt a vershelyezetet, melyben elkezdődhet a tudat színjátéka. Megvan a terep, a *belső végtelen*, melynek kísérleti laboratóriumába motívumokként beidézheti a külvilág (a társadalom, a természet, a biológiai létezés) elemeit, hogy ezekből a viszonyítások különböző erőtereit állítsa elő. Ezekbe az erőterekbe állítja azután *az embert*, — a megszólítottat, a rendszerint egyszám második személyt — akinek vonásait a sajátmágn megfigyelt tulajdonságokból, biográfiái és biológiai adatokból állította össze; éppen ezért meg is szólíthatja, mint önmagát:

Itt állsz mellettem, — bántalak?
Tudod: nem szabad félni! Miért?
S Mitől? fénylik szemedben,
de belül máris omlanak
s nőnek eszeveszetten
a rejtő kártyavárfalak:

Ez az ember ágál, él, szenved, rejtekezik és vetkezik az ezután írt versekben, attól függően, hogy milyen szituációba kerül, milyen viszonyok kiszemelt áldozataként idéződik a versbe. Neki kell magára vállalnia egy-egy szerepet, azt végig játszani, ad abszurdum vive lehetőségeit: így lehet mérni egyúttal az általa képviselt magatartásformákat és az azokat kialakító és meghatározó viszonyok erőterét. Ő a vers *aktora*, akinek produkcióját vizsgálja és méri egy viszonyító szem — a megszólító — a *néző*:

falak és szavak, takaró
kínok rejtettebb kínokon,
páncélok titkaidra,
szégyenre, szenvedélyre, — s óh
tudod, mind gyöngye, mintha
csak üveg volna, áruló,

törékeny kártya, mely megett
akvárium lakóiként
tergetik ki vérző
kínban féreg-életüket
a néző
előtt a csupasz idegek.

Korábban a Szabó Lőrinc-versben a költő, a vers írója hol lelkesen együttzágaldott a versben ünnepelt lehetőségekkel (*Fény, fény, fény*), hol néptribunusi pózban szónokolt a társadalmi korlátozások, igazságtalan arányok ellen (*A sátán műremekei*). A témákkal való ilyen jellegű érzelmi együttmozgás ezekben a versekben megszűnik. Megfigyelhetjük tehát, hogy Szabó Lőrinc a húszas években kialakított verstípusa a mostani vers-egész egyetlen részletévé, partikulájává osztódik, az egyik verssík, az aktor ténykedésének kifejezőjévé. A verstémával érzelmileg és biográfiaailag azonosuló, a külvilág korlátai ellen lázadó költői sík e mostani versnek csak egyik komponense, mely az *aktor* szereplésében testesül meg, és amelyet kiegészít a vers másik síkja, melyben a *néző* vizsgálódásai zajlanak.

A felgyült tapasztalat anyag feldolgozására a közvetlen érzelmi reagálás és kommentálás — a közvetlen tükrözés — kevésnek bizonyult, és megjelent — már az 1918–29-ben írt versekben — az akkor még csak látványt és tényeket gyűjtőgető, hatásuk alatt sajátos válaszvilágot alakítani akaró néző. Eredetileg csak kényszerből született, az elbizonytalanodás, a témák és tendenciák közötti botladozás, az egy-egy területen ismeretlen mélységekbe való túl gyors bevilágítás okozta ijedtség, visszahőkölés határozta meg versbéli szerepkörét. Eredetileg az érzelmi reagálás egy kevésbé közvetlen változata volt, ijedt távolságtartásban nyilvánult meg. Erre a nézőre utal vissza a „riadt tekintet” (*Találkozás*), erre, aki „egy öngyilkos istennel” a szívében járt témái között (*Szerellem és rongyos állatok*, 1927.) és „riadtan nézi”, amint „kisértetek járnak az anyagban” (*Materializmus*, 1928.), és aki visszatekintve végül is így összegezi egy szintén kiadatlan versben mindazt, ami riadalmát okozza már évek óta (*Jaj*, Pesti Napló 1930. március 18.):

Látva, rémülten és bután,
hogy jár a roppant gépezet,
amely megöli létedet,
és annyi csalódás után,

Rablás, Terror, Bűn, Vér, Hazugság
s a világ többi ős Hatalma
előtt, melynek szörny keze-talpa
szabja az élet örök útját:

Mindezzel magától értetődően jut el gondolatmenete befejezéséhez, mely a következő terzina kezdetén egy kérdésben fogalmazódik meg: „Költő élsz még? —” És erre a kérdésre rímel az *Árnyék* című versből már idézett Halál, a férges kezeivel, és rímel a majd egyéves hallgatás, a költő tetszhalála. Természetes ez a következtetés, mert amit az előző évek tapasztalataiból felhalmozott, az mind ellene mond költő-léte *eddig* feladatának és létfeltételének.

Költészete eddigi meghatározó létformájának a *lázadást* láttuk, értve ezen azt a költői magatartást, mellyel a külvilág egyes partikuláris tényei ellen szegül verseiben (terror, szegénység, pénz, személyes kötöttségek stb.). Követhető volt mindaddig ez az út, míg a tényeket szétválasztva és önmagukban fogta fel és kezdte ki verseiben, illetőleg versei szériájában. Mihelyt azonban ezek a tények rendszerré álltak össze, verseiben nem egyedenként jelennek meg, hanem világlátomás formájában fonják körül — feleslegessé válik az állandóan ismétlődő

egyedi jellegű összecsapás, értelmetlenné lesz a lázadás mint meghatározó költői magatartásforma. Éppen az előbb idézett szonett az, amelyben először kísérli összegezni a viszonyok rendszerét, és szembesíteni ez új látomásrendet korábbi költői létformájával: „roppant gépezetű”-nek látja a világot, mely „megöli létedet”, és melynek szörny-mechanizmusa „szabja az élet örök útját”. Tehát minden ki van szabva, változtathatatlan-pontosan. „Mind den dolog determinált” itt is, mint József Attilánál, de míg ő a változás dialektikáját is belekalkulálja ebbe a determináltságba (*Eszmélet*), Szabó Lőrincnél épp a változatlan-ság, természet és társadalom örökegy azonos ismétlődése jelenti a „roppant gépezet” működését. És ez a változatlan világlátomás válik mértékké, melyhez kell viszonyítania költői feladatát is. Mérekezés ez és mérkőzés is egyben, melyben a felgyült és minőségileg magasabb szinten elrendezett tapasztalat-anyaghoz méri az eddigi feldolgozási módszerét. Ezúttal, az idézett *Jaj* című versben ez még sikertelenséggel zárul. Amennyire előrelépés a szonett eleje a téma-megjelölésben, annyira a téma alatt marad a folytatásban:

... Élek, de csak
hogy hirdessem undoromat:
kár volt minden mozdulatért.

Jaj a kezdetnél, jaj a célnál,
jaj annak, aki nem remél már
s jaj annak, aki még remél!

Itt még a régi nyelven beszél, a világlátomásra csak érzelmi fellángolással válaszol: undorá-hirdeti. A teljes képből egyetlen részletet ragad ki („csalódás”), melyre ráépítheti még ezt a közvetlen érzelmi választ. Így ebben a versben jut el a korábbi verstípus tarthatatlanságát nak felismeréséhez. A vers két része, két különböző verstípus felé mutat: a korábbi versekre emlékeztető reflexív rész alkalmatlannak mutatkozik az új igényekkel jelentkező első rész kihívásának megválaszolására. Az első rész már a keretek, a „ketrec” örökérvényű, azonos mechanizmus szerint önmagát állandóan megújító, legyőzhetetlen és kijátszhatatlan víziója, a folytatás ez adott keretéből reménytelenül kitörni akaró hagyományos lázadás egyetlen gesztussá deformált változata.

Az így jelentkező, a verset itt is és így megbénító és megkötő kettősséget csak ezután teszi az új versmodell alkotó elemévé azzal, hogy a világ-összefüggések között törötten vergődő lázadót meghatározóból egyik részletté, alkatrészé osztja be. A lázadó, aki képtelen volt már kommentálni az összeálló világlátomást, a versben szituációba kerül: megfigyelőből megfigyelt lesz, aki eljuttassa társadalmi és biológiai szerepeit az általa érthetetlen világban. A lázadó-nak akto rrá szituálása, és a *néző* megfigyelő feladatának világossá válása a *Győztes vereség* című szonettben zajlik le (Pesti Napló 1930. ápr. 6.).

... harcoltam eddig,
de most békét kötök veled,

A korábbi ellentmondásokban nem pusztult el, föléjük emelkedett: vergődő önmagát kiszol-gáltatja a kísérletnek:

átadom dúlt életemet,
égeds, szabdald, rombold, ha tetszik.

Már nemcsak a változóval, az elbukóval vállal közösséget, hanem az örök-változatlan keretek partnereként figyeli is az eseményeket, törvények beteljesülését. Ezzel e verstípus mindkét síkja önállósultan, egyenrangúan megfogalmazva szerepelhet versében:

hát most munkádat figyelem,
féreg, operatőr, aki
lelkemben sohasem pihensz:
rombolsz, de nem fájsz: — érdekelisz!

Így megteremtett egy olyan viszonyítási rendszert, melyben a meghatározó a külvilág, az a tapasztalatokból összegyűjtött látomásrendszer, amelyet költészetében Szabó Lőrinc 1930-ra már felépített. Valóban csak ezt, a „keretek” emberre gyakorolt hatását akarta volna figyelemmel követni, vagy pedig felül tudott emelkedni e mechanikus, egyirányban ható ellentétrendszeren, és elérte ez évek verseiben maga elé tűzött nagy *költői* feladatot, a *személyiség-megvalósítást*? A felülemelkedést végrehajtotta: a külső viszonyok emberre ható rendszerének leírását alárendelte a *személyiség-megvalósítás* kísérletének. Mégis félmegoldáshoz jutott el: a személyiség-megvalósítás külső és belső meghatározóinak pontos mérlegelése, az objektív valóságból való következtetése helyett a szubjektum igényét, elméleti sok-esélyűségét emelte meghatározóvá. Ezáltal egyszerre létezik e versekben egy mechanikus materialistán felfogott és *tükröződőt* tapasztalati valóság és e valóságot is relativváv átváltoztató, a dialektikával operáló szubjektív idealista kreatív rendteremtési, személyiség-megvalósítási igény. Így születik meg Szabó Lőrinc ez évekbeli lírai termésében végül a személyiség-megvalósítás helyett a magányos szubjektum által alakított *személyiség-látomás*: (*Embertelen*, Magyarország, 1931. december 25.)

s számodra végül az egész
világból semmi sem marad, csak
tükörszínhátéka agyadnak,
mely hallgat és befelé néz.

Az e cél elérésének igényét már e versek nyitányában jelzi, ahol a verset záró poén szokatlan nyelvtani megoldása épp e szubjektív személyiség-centrikus, a világot is magába gyűjtő szintézisre céloz: „ismersz magadat” (*Találkozás*); az eredményt azután az e tárgyú verseket összegyűjtő, 1932-es kötet címben tudatosítja: *Te meg a világ*. Nem a szétválasztás, de az összeadás, összefogás, kölcsönhatás jelzése ez, a versek sajátos dialektikájáé, mely ha formálisan egy hagyományos antinómiát is magában foglal, lényegében az új eredmény megfogalmazását jelzi.

Az antinómia a hagyományos statikus keret, a kiindulásként is tudott végeredmény és a mégis újat remélő, a kereteken kifogni akaró kísérletezőkedv között feszül. A XIX. század polgári világképe ez, mely a maga poláris ellentétét, vagy-vagyos képletét annyiféle variációban ismételte: Lucifer kiábrándító bizonyossága és Ádám „de ha mégis” reménye tagadta így egymást. Ez a kíváncsiság az, amely a hasonló eredménnyel végigvezetett versek után a következő vers kísérletéhez is biztosítja az ihletet. Mert ha a tehetetlen néző „folyton csalódva” marad is a versek végén, a meg-megújuló kísérletek során olyan helyzeteket figyelhet meg, melyek az ember viszonylatainak még eddig ismeretlen területeit világítják meg, fedeztetik fel vele.

Ezt a kíváncsiságot, Szabó Lőrinc a „lélek szent éhe”-nek nevezi, és verscímbe is emelve (*Nyugat*, 1930. I. 268. 1.) keresi helyét költői világa két síkjában. A kettő között találja meg:

hit fölött és kétely alatt
istent akaró ateista.

illetőleg a kettő örök harcából eredezteti:

Kíváncsiság, éhség, kísérlet,
te vagy bennem a hit, az élet,
amely mindig új útra indul,

mert folyton csalódva sem hiszi,
hogy ne volna még valami
érdemes minden eddigin túl.

Rá is érvényes a nagy szkeptikusok és pesszimisták ismeretelméleti paradoxona — a változathatalanságot hirdetik és közben a legjelentősebb felfedezők közé emelkednek. Ennyiben tehát a múlt századi polgári világgépet tükröző, az antinómiákat végül is feloldatlanul hagyó, azokból legfeljebb mellékutakon kilépő dialektika folytatója is lehetne. És magasabb szintű megismételője saját korábbi, a Föld, Erdő, Isten ciklus-kötetben kialakított verstípusának. Ott előre tudtuk, hogy a költemény hőse védetten távozik a versből, nem történhet vele semmi őt megváltoztató: azaz a nyakazás ezúttal is elmaradt; hisz elbeszélőként (mint Ádám álmodóként) ő maga emelkedett a vers elején már a cselekmény fölé, azt ezzel a fordulattal eleve a múltba, a túléltetés helyzetébe utalva. Szabó Lőrinc mostanra épp ezt az elbeszélő formát és az időkülönbséget tünteti el, ezzel új elemzőformát teremt, új lehetőségeket szabadít fel. Korábban az elbeszélő és cselekvő azonos volt, a cselekmény elbeszélésének és lezajlásának viszont különbözőt az időskijá; a mostani versben az aktor és néző kettősségének megteremtésével kiküszöböli az időbeli különbségtevés kényszerét. Itt egyszerre folyik a versben a küzdelem, és kíséri ezt figyelmével a néző, aki tudja, hogy úgymint hiába minden. Mégis épp a lázadó és szkeptikus szövegek egyszerre való jelenléte teszi lehetővé a hagyományos antinómia feloldását. Megszűnt az egyetlen személyben, de különböző időben jelentkező lehetőségek egymást kizáró választási kényszere. Így minden esély és minden lehetetlenülés egyszerre van jelen a versben, mint az egyetlen, oszthatatlan személyiség létállapotának meghatározója. Sajátos dialektika őlt testet az így megszülető relativizmusban, mely a vers egyetlen, egymást ellentétező elemét, partikuláját sem engedí kizárólagos vezérszólammá válni: feszültséget teremt közöttük, meghagyva esélyeiket.

Ezáltal olyan költői eredményt hozott létre Szabó Lőrinc a *Te meg a világ* kötetben, melyben egyrészt a tapasztalatokból alakított világlátomást kiegészítette az e keretben különböző alakban helyét kereső ember létformáinak vizsgálatával, másrészt az így megismert objektív szövevényrendet a költői vizsgálat célja tekintetében alá is rendelte a szubjektív önmegvalósítás igényének. A *Te és a Világ* a költészet történetében olyannyira közkeletű és hagyományos szétválasztása helyett olyan *személyiség-látomást* teremtett, melyben a külső keretek, a cselekvő akarat és a szemlélő elemzés egymást kiegészítő egységben összemunkálhatnak. E *személyiség-látomás* sajátos helyét, jellegét az objektív valóság elemzésére alapozott vizsgálódás és az ebből következő kilátástalanságot ellentétező, az esélyeket meghagyó relativista szubjektív rendteremtés közötti feszültség adja. Eljut annak felismeréséig, hogy az adott társadalmi struktúrában az egyénnek nincs meg a személyiség-megvalósítás perspektívája, de ezt a helyzetet örök rendként fogja fel, melyet azután ellentétező az egyes önmegvalósítási terveivel. Ebben az állandó, egyszerre jelenlévő lehetetlenülési tapasztalatban és ismét megszólaltatott megvalósulási vágyban érzi megfogalmazhatónak az embert — a polgári rend szereplehetőségei illúzióinak elvesztése ellenére a polgári rendben a helyét kereső embert.

Miután ezekben a versekben megszűnteti a partikuláris tények és az ellenük lázadó költő ellentétének, perelésének az egész versre való kiterjeszkedését, újfajta, magasabb szintű verstematika kidolgozása vált szükségessé. A korábbi partikuláris tények helyett az embert körülvevő és szabályozó társadalmi és biológiai létét meghatározó „szövevény”-rendszer látomását építi fel. Ebben van segítségére a *Russell* által kínált ismeretelméleti mód-

szer,³ mely a valóságot, mint a *megfigyelőben összeálló viszonylatokat* szemléli, és éppen ezért a tapasztalatszerzés egyik módjaként az *önmegfigyelést* ajánlja. Ezáltal kétarcú ihletőnek bizonyul ez a hatás. Egyrészt a valóság *objektív* adatainak tisztelőben tartására készíti a költőt, másrészt ahhoz segíti, hogy ez adatokból *önmaga meghatározására* egy *szubjektív* érvényű látomást alkothasson.

Az ekkori Szabó Lőrinc-versben a külső és belső világ mint az embert meghatározó *viszonyok együttese* jelenik meg, a vers *nézője* pedig épp azt kíséri *figyelemmel*, ahogy e viszonyok rendszerére a kísérleti áldozat, az *aktor* reagál. Így különbözteti meg a szövevényrendszert (mely „között” egzisztál a létezés), az ember erre válaszoló reagálását („útján”) és a megfigyelőt („emeld magasra . . . lámpádat”)

»Nélkülözések, Munka s a Halál
nagy tényei között s a Félelem
gonosz útján emeld magasra már
becsületes lámpádat, ÉRTELEM!«

A nagybetűs kiemelések a Szabó Lőrinc-i személyiség-látomás viszonyítási pontjai: a partikuláris tényekből kiszűrt és rendszerbe fogott őstények, metafizikussá rögzült ősképek, imágók és egyben erők, mozzatok, melyek létrehozzák azt az erőteret, amelyben a személyiség megvalósulási kísérlete folyik. Közöttük a költő találhat logikai-sorrendi különbséget (okként találva a Nélkülözések, Munka és Halál „nagy tényei”-t, okozatként követve az általuk kiváltott Félelem útját és ítéletalkotóként föléjük emelve az ÉRTELEM lámpáját), de időbeli megkülönböztetést már nem alkalmaz („között . . . útján . . . emeld fel”), ezzel egymáshoz köti, csak egymásban megvalósulónak látja e szövevényrendszert.

Ugyanakkor kitérőként megjegyezhetjük, hogy e versrészlet első fogalmazása idején e rendszer tagjai között értékbeli különbséget tesz: számára a *néző* intellektuális szintjének megtalálása létfontosságú a költészetében felhalmozódott tapasztalati anyag feldolgozásához. Ez eredményen érzett örömben az e *néző* tevékenységét jelző teljes szó nagybetűs szedésével és megszólításos változatának címbe emelésével tüntet: ÉRTELEM! Ekkor még a verszituáció kidolgozását, a részletek arányítását, egymáshoz viszonyítását tartja elsőrendű feladatának, és ennek jobbra formális eszközökkel igyekszik hangsúlyt adni. Az elemzés megtalált új *módszere* hatott rá először és nem *felhasználásának eredménye*: a személyiség-látomás elérése. A kötetbe azután már változott címen,⁴ ortográfiai különbségtevés nélkül került e versszak. És ekkor derül ki, hogy az értékkülönbség jelzése mégis, e formális erőszakoltság elhagyása után is megmarad, hiszen benne foglaltatott már az eredeti fogalmazásban is: a külső-belső viszonyok tulajdonképpen önmagukban létező, változatlan, zárt egésznek alkotnak („között” és „útján”), de tudatosodásukhoz, a bennük kifejezett viszonyok személyiséget alakító felfogásához külön, ígével jelzett cselekvés kell: „emeld fel”. Ez már nem létkategória, de etikai kategória, mely választást eredményez (vagy felemeli vagy nem), amely egyúttal e versek strukturáló szempontja is. 1930 elején ez előtt a választás előtt állott a Szabó Lőrinc-i líra: vagy sikerül a *néző* intellektust versébe iktatni, vagy e költészet partikuláris perlekedéssé, esetleg zavaros döbbenetek sorává forgácsolódik, sőt erős önkritika esetén meg is szűnik. De ez az etikai mozzanat nem függetlenedhet, meghatározott szövevényrendszerben következhet csak be: „között”, „útján”. Csak ezt az így adott rendet világíthatja be az Értelem lámpájával.

³ Lásd: KŐHALMI Béla: Az új könyvek könyve, 1937. 305.; valamint részletesen kifejtve RÁBA György készülő kismonográfiájának kéziratos részletében: Szabó Lőrinc költői pályája 1932-ig.

⁴ A vers először ÉRTELEM! címen jelent meg, Pesti Napló 1930. június 15.; kötetben Vámpirok ellen címen szerepel. E versszak értelmezését lásd még RÁBA György: i. m.

Először vizsgáljuk meg, mit jelentett Szabó Lőrinc számára a külső világ, a „Nélkülözések, Munka” világa. Hagyományosabb, a húszas évekből örökölt, konkrétan a partikuláris tényekhez kötődő, a kapitalizmus klasszikus korszakából datálódó terminológiájával így fogalmaz: (*A bolond keze közt*; Pesti Napló, 1930. november 1.)

Megrohan a
gond, perceimen
osztózni, s a munka s a pénz
százkezü győtrelem

általánosítóbban a személyiség-veszélyeztettség megérzésének szintjén, modern tartalmú látomássá emelve pedig így: (*Jégeső*, Pesti Napló 1931. febr. 22.)

Mert rámtapostál, vak Erő
Hatalom, Butaság.
Tömeg;

Ami mindkét idézetben azonos és különbözik a húszas évek képletétől: a külvilág agresszivitása, mely maga alá gyűri az egyes embert. Már nem statikus állandó, hanem fokozódó erejű, a kiteljesedés felé törekvő: megrohan, rámtapos. Ha pedig ezt a küzdelmet szinte romantikus magaslatba emelve látja is egy-egy pillamatra, ha úgy érzi, hogy nemcsak az egyén, de az egyént is magáénak érző közösség sorsának nagy kérdései jelentik a tétet, hamar ki kell ábrándulnia. Ha a partikuláris perlekedés idején, *A Sátán műremekeiben*, ahol sokak nevében érdeklében beszélve még értelmét találhatta a fenség magaslati levegőjének, a vörösmartys csodálkozó-borzongásnak, most csak azért idézi versébe ezt a hangot, hogy lehetetlenítse:

... parancsok
s tények csatáznak
istentelen;

Még le sem írja a képet, máris idézőjelbe teszi a néző figyelmeztetése: „*De vigyázz!*” És a folytatásban épp azt jelenti, hogy mire vigyázzon, mire figyelve ne engedje magát megtéveszteni ez anakronisztikussá vált szemlélettől:

vannak bitangok,
s mégy halni, másnak
hogyan haszna legyen!

Ezzel átlendül a szöveg a sloganba, mely e közhelyes, az embert önmaga értelmetlen áldozatul dobására buzdító világ jellemzője lesz. Így lesz közhellyé, hazugsággá a patetikus-romantikus, a külvilágban-lét értelmét hirdető fogalmazás; és a valóság igazi láttatója a közhely, a jelszó. Ezeket pedig a költő groteszkül úgy csoportosítja, hogy egymást leleplezzék, felfedjék az embert manipuláló jellegüket. (Közbevetőleg megjegyezhetjük, hogy Szabó Lőrinc ezt a módszert egyszer már alkalmazta az 1925-ös versekben, ahol épp az izolált én világranövő álmában csalódva, expresszionista vízióit váltogatta kuplédallal, újságcím-bombasztal: Szétlőtték a páncélvonalat, Újsághírben a végtelen.)⁵

⁵ Egyetlenegy vagy, Pesti Napló, 1930. szeptember 28. Amikor e verset a kötetbe rendezi, itt is elhagyja a végletes stíluslemeiben még a megelőző korszakához kötődő, azzal polemizáló megoldást, már csak azt a következtetést rögzíti, melyhez az előző változatban a felkiáltójel

Így szerkeszti meg azt a képletet, melyben épp a sloganok segítségével vezeti le azt a folyamat, melyben lehetetlenülnek, „ritka vágy”-gyá degradálódnak a művészetet (és ezen keresztül a költői személyiséget) korábban meghatározó kategóriák: (*Gyermek és bolond*, Nyugat, 1929. II. 707. 1.)

Nagy a világ s láttuk elégszer:
szépség s igazság ritka vágy,
győz a tömeg s a butaság
ahogy a tömegben a kényszer.

A költő így épp a saját munkáját, a költészetet meghatározó kategóriák (esztétikai: „szép”; és ismeretelméleti-etikai: „igaz”) kényszerű kikapcsolásával érti meg speciális társadalmi szerepe lehetetlenülését. És ezt a felismerést máris általánosítja: az egyéniség kiválásának, a személyiséget meghatározó egyedi szerepek megtalálásának lehetőségét veszítette el az ember. Helyette az agresszív lehengerlés marad: győz a kényszer. Hogyan győzhet ez a kényszer? Ha már csak egyéni szerepüket veszített emberek tömegével kerül szembe: azaz ha a személyes kiteljesülésű emberek közössége helyett a tömeg gyűjti és a közös butaság, az egyéni szereptelenség jellemzi az embereket. De Szabó Lőrinc még ennél a képletnél sem áll meg. Már az eddigi szövegek közül is ki-kibukott a kényszerek agresszív kiteljesedésének képe. Több és más ez, mint az előbbi szöveg panaszkodó, a Heidegger által megláttatott szerepvesztésre, a man-ban való feloldódás kényszerére rimelő, a vers többi részében pedig ellenpontként a gyermek és bolond magányos önmegvalósításába menekülő következtetése. Konkrét fenyegetettség ez, mely felborítással fenyegeti a kor, a küzdő és a szemlélő egyensúlyozására épített látomásrendet. A külső erők a belső életbe, barlanglétünkbe is beleszólnak. Nemcsak a hagyományos kényszerek ezek, de győztes parancsok, melyek kardként kutatják át magányunk. Ezek a parancsok már nemcsak erőteret jelentenek, de belénk hatolnak, *megsemmisíthetnek* bennünket (*Politika*, 1931.)

Mit szépség?! Háború jön újra,
háború mindig: tenni kell
Egy perc és áruló leszel,
vagy az se, csak egy buta hulla.

Már itt a szörnyeteg. Utálod?
Vele, vagy ellene! Magányod
barlangját kard kutatja át.

után jutunk, az írásjel figyelmeztetése után visszagondolva, ismét átélve a versszak ellentéteit. Ugyanakkor az eredetileg, a felkiáltójellel lezárt szöveg változtathatatlanság-szuggesztíójával szemben a kérdőjeles zárás többszólamú, az ekkori Szabó Lőrinc-i versmodellnek megfelelőbb: a befejezetlenséget, a megfellebbezhetőséget, a parancson való kifogás esélyét *is* magában hordja:

1930:

De vigyázz: parancsnok
s tények csatáznak
istentelen;
vannak bitangok,
s mégy halni másnak
hogyan haszna legyen!

1932:

De vigyázz: parancsnok
öklöznek előre
könyörtelen;
s te mégy, hogy a zarnok
másnak belőle
haszna legyen?

Lemondás? nincs! Az üldözö
nem mond le rólad! s a jövő
azé lesz, aki bestiább.

Szabó Lőrincnek ez a felfedezése új jelenség költészetében, villámfényével kivilágít óvatos egyensúlyozásra épített személyiség-látomásából is. Az egyensúly a világ változatlanságát tételezte fel, a rossz konszolidált rendszerét. Ez a kitekintés az egyensúly-bomlást jelzi, amikor megszűnnek a manipulációs kényszerek, és helyükbe lép a nyílt erőszak, amikor az embert többé már nemcsak fékentartani akarják, de éppen hogy bestiává, illetőleg áldozattá kergetik a nyílt parancsok. Összevetve korával, a harmincas évek elejével, ez a felismerése van olyan jelentőségű, mint volt a húszas években a „világ kapitányairól” és a kizsákmányolás mechanizmusáról alkotott látomása. De ezután megismétlődik az a Szabó Lőrinc-i paradoxon, melynek tanúi voltunk a húszas években is: legtöbb kortársánál világosabban felfigyelt a társadalmi veszélyekre, majd hátat fordított nekik, beletörődött megváltoztathatatlanágukba, sőt — ellenük bár — de elismerte hogy kellenek a gonosz fegyverei. Most is pontosan leírja az ember nyílt kiszolgáltatottságának vízióját, majd hátraarcot csinál, mintha nem is ezt vette volna észre.

Hogyan hajtja ezt végre? Úgy, hogy a társadalmi tendenciaként jelentkező jelenséget, filozófiai-ismeretelméleti síkon apercipiálja. Az ember e nyílt kiszolgáltatottságát, sőt fizikai létében való veszélyeztetettségét, melyre ráérzett, nem az akkor már mindinkább konkrét társadalmi erőktől eredezteti, hanem metafizikusan szemléli, mint az ember a külvilággal szemben lévő állandó viszonyát. A „viszonylatok”, melyeket Russelltől tanult, így a konkrét terror-erők helyébe lépnek, nem politikai állásfoglalásra van szüksége, hogy e hatásokat legyőzze, hanem bezárkózásra, és állandó belső egyensúlyozásra. Így áll elő az a paradoxon, hogy a harmincas évek elején, amikor a csalódás másokban a lázadást, sőt a nyílt politikai ellenállást váltja ki, a korábbi lázadó Szabó Lőrinc, aki most is felfigyel a veszélyekre, épp a magányt, a tehetetlenséget választja. (*Gyanakvás*, Pesti Napló, 1930. aug. 2.)

s a tett kívül van rajtad, és
kedv, hit s a többi odakint
oly idegen neked ma, mint
egy mesterséges tévedés.

Vizsgálódási terepe és szempontjai megmaradnak így a német egzisztencializmus szintjén, a személyiség sorsát a konszolidált manipulálás, a technikai és társadalmi alakulás békés körülményei között vizsgálja, és ezt változtathatatlan, de fokozatosan kiteljesedő folyamatnak fogja fel. Erre a szintre lép vissza, amikor a közösségekben való tevékenykedés, a pártállás szerepének vállalását latolgatja (*A párt válaszol*, Pesti Napló, 1931. március 29.). Egyik oldalon a magára maradást választó ember („Most mégis itt vagy csupaszon”) képe, a másik oldalon az ellenszer, „hogy ne légy csupaszon”. Ez az ellenszer a pártvállalás. A párt elmondja magáról: „De tett vagyok”, így a vele azonosulással abba a világba léphetne vissza, ahol a tett nincs kívül rajta. Meg is kápija a felszólítást:

Az a megváltó, aki használ!
Te nem mozdulsz? nem is akarsz már
segíteni a barmokon?

és a fenyegetést a kívül maradás esetére: „Vigyázz! Készítem ostorom.” De ki ez a kívül maradó?

mert gyenge vagy a hitre, tette,
mert nem figyelsz az emberekre,
mert érdektelen vagy, beteg vagy,
mert igazság vagy, szörnyeteg vagy,
s számodra nem lesz irgalom!

És itt e jellemzésben már csírájában benne van a vers későbbi változata: mely a menekülő magányos elkülönülésének és a másokért munkálkodó közös tevékenységnek ellentétét a hamis illúzióktól meztelen egyes igazságának, és az egyest kiszolgáltatottá tevő, számára csak parancsokat közvetítő csoportosulásnak ellenkező előjelű ellentétévé deformálja:

De, nekem semmi az igazság:
járom a nagyobb érdek útját.

mondhatja a párttal azon a helyen, ahol előbb a tettel azonosította. Így már az egyes nem menekülésből, de etikai igényből vállalja a „meztelenséget”, mely az „igazság” hordozója. Ezzel a pártot (és polgári költő lévén, előjel nélkül minden Pártot, most már nagybetűvel jelölve e fogalmat), a közösségi ténykedést a hamis viszonylatok közé sorozza be világlátomásában.

Túl olcsó fogás lenne a csalódásban, elhatárolásban a Gömbös-féle „reformpolitika” előre látott csődjét látni, de épp annyira helytelen bármilyen konkrét baloldali tevékenység elutasítását számonkérni rajta. Ne felejtsük el, Szabó Lőrinc csalódása nem újkeletű: egy évtized tapasztalatai edzették. Az ifjúság forradalmas fellángolásának elfojtódása, csalódása a forradalomban és irtózása az ellenforradalomtól, majd a robot, a hajsza, a pénztelenség nagy tényei és a napi sikertelenségek túsúrásai felkészítették arra, hogy a ma számára ne lássa értelmét semmilyen változásnak. A változás szemében csak a már úgyszólamint-szenvedett szövevény-renden *belül* történhet, átrendeződés csupán. Bárha tanulmányozza a különböző rendszereket, „maguk a rendszerek nem állanak közelebb hozzám, mint a *vallások*, melyeket különben hitetlenül is nagyon szeretek: az emberiség lelki természetrajza érdekel bennük” (L. Köhalmi, i. h. 304. l.). Azaz nem mint a valóság, hanem mint az emberiség közös *látomásának* elemei kapnak szerepet most már a különböző társadalmi rendszerek is a Szabó Lőrinc-i világlátomásban.

Amit megtett a versben, a vers átdolgozásakor, azt tehát elméletileg is leszögezi, de elmondja ugyanitt azt a tapasztalatszerző utat is, mely ehhez a végeredményhez vezette: „Koromnál fogva és mert a nagy háború végén léptem a világba, Marx-szal kezdtem és lelkesedtem a kommunizmusért, amely először leplezte le előttem a kapitalizmust, a liberalizmust és a demokráciát. Jobban leleplezte azonban később velük együtt a bolsevizmust is az, amit az életben magam tapasztaltam. Az utóbbi évek közéleti polémiaiban oly ijesztően nagy szerepe lett a pillanatnyi taktikai helyezkedésnek, hogy a gyakorlati gondolkodóknak ez az árulása elidegenített a politikai hangsúlyok értékelésétől, minden ideológiától.” Így érthető, hogy 1931–32-ben, amikor megmozdult a magyar irodalmi és szellemi élet, Szabó Lőrinc e mozgalmakon is kívül marad. Bóka László, mint elvetélt fordulópontot jelöli ki ez éveket,⁶ de az irodalmi továbbfejlődés, más írói pálya számára a fordulópont jelleg épp olyan lényeges, mint az elvetelés következményei, bekövetkezésének időbeli skálája és formái. Szabó Lőrinc nem ennek a fordulatnak a csalódottja. Személy szerint szinte mindenütt ott van, mégis kívül áll az eseményeken. Mint dolgozó, mint pénzkereső, mint barát vagy mint kíváncsi ember szerepel e fórumokon, de érdeke nem diktálja, költői érdeklődése nem hajtja a megmerülésre

⁶ BÓKA László: A magyar irodalom története a két világháború között (1919–1945) Válogatott tanulmányok. Bp. 1966. 1113. kk.

Személyes sorsát lezártak, az adott keretek között állandónak tekintette. A hazai valóságban pedig olyan konkrét erőt nem tudott találni vagy kikövetkeztetni, mellyel azonosulva önmaga számára, a konszolidált lehetőségek közé jutó polgári költő számára, kedvezőbb szereplehetőséget remélhetne, illetőleg amely megvédhetné az ember általa megsejtett nyílt kiszolgáltatottságától. Személyes problémái szűkebbek voltak a hazai mozgólódásoknál, azok nélkül is elrendezhetőknak látszottak, költői vizsgálódása, személyiség-látomása pedig túlnézett e hazai villongásokon. „Nagy a világ” írta, és ez adott világ struktúrájának változására nem készült, tehát azon belül kellett megkeresnie az egyensúlyt.

3.

Egyensúlyt igyekszik teremteni, melynek alapja a világ változatlanságának, állandóságának önszuggesztíója. Ha ellenben ezt deklarálná, értelmetlenné válna a versekben zajló kísérlet-sora, melyben épp a változás hazard reményére számít, az adott keretek relatív alakíthatóságát, az egyedekkel való különböző szembesítési lehetőségét keresi. Így alakítja ki világlátomása, a külső világ elemzésének módszerét, a Bridgman-féle operacionalizmussal, a James-féle pragmatizmussal összecsengő, a Russelltől tanult analízisből következő relativitásszemléletét.⁷ (*Csillagok közt*, Pesti Napló, 1932. január 6.)

egymást bénítják s tologatják
rugalmas terek rácsai
és ezer idő hirdeti,
hogyan túlkeves az Egy Igazság.

Himnikus magaslatra emeli e látomást, másutt már a vers-kezdésben megszólaltatva: („*Tao te King*”, Pesti Napló, 1931. május 31.)

Pusztul, ami csak egy; vak, aki egynek
lát valamit;

Első kötetétől vállalt kiábrándult polgári, politikai el nem kötelezettsége (lásd: *Súlyos felhők*), mely a *Kalibán!* idején is azt a Lucretius-idézetet írta még a *Testvérsíratók* mottójául is, hogy „Tantum religio potuit suadere malorum”, itt megkapja szubjektív idealista filozófiai ismeretelméleti általánosítását.

S az igazság testiállapot
vagy megfogalmazás.⁸

írja és idézhetnének mellé Bridgman fizikai példáját: a hosszúság fogalma nem implikál mást, mint azoknak az operációknak együttesét, melyekkel a hosszúságot meghatározhatjuk.⁹ Azaz

⁷ A pragmatizmust és az operacionalizmust mint hasonló orientációjú társadalmi, illetőleg fizikai irányzatot H. Marcuse is együtt említi (*L'homme unidimensionnel*, Les Editions de minuit, 37. l.). Az akkori korszerű társadalom- és természettudományokban járatos Szabó Lőrinc esetében is mégis inkább kortársi összecsengésről, mint tudatos hatásról beszélhetünk. Esetleg sloganok formájában is eljuthatott hozzá e filozófiai és tudományos módszerek jellegzetes sablonja. A közvetlen kapcsolat helyett az általa is meghatározónak minősített Russell-hatást kell közvetítőként felfognunk.

⁸ Az Egy álmai. Pesti Napló 1931. március 15. A kötetben már „idegállapot” szerepel.

⁹ BRIDGMAN: *The logic of Modern Physics*. New York, Macmillan 1928. alapján idézi H. MARCUSE i. m. 37–38.

„ha a fogalmakban csak mérési műveleteinket ismerjük meg, akkor maguknak az objektumoknak az elismerése a mérési eljárásoktól függetlenül értelmetlennek bizonyul”.¹⁰
Ugyanez a Szabó Lőrinc-i megfogalmazásban:

S ti, vak szabályok, kész igék,
parancsai a látszat Egynek,
szívek, kik sohse sejtitek meg
a szerkezet szerkezetét,

(Csillagok közt)

„A dolgok a mi konstrukcióink” szögezi le Bridgman; az igazság pedig a gyakorlati hasznosság függvénye, hangoztatja már Peirce; James szerint pedig az igazság az, „ami a leghasznosabb a számunkra, ami a legjobban megfelel minden életmegnyilvánulásunknak és összeegyeztethető tapasztalataink összességével”.¹¹ Ezzel egybehangzóan fogalmazza Szabó Lőrinc:

Igaza? biztos? — kérdik a Bölcs
szörnyű szavai:
Mindenkinek csak az igaz,
ami hasznos neki!¹²

Ezt, a világlátomására alkalmazott, abban is kipróbált relativitássléleletet azután összeköti egyrészt a politikai elkötelezettség tagadásával (A párt válaszol), másrészt a bárminemű célvállalás, az egysúlyi állapotból való kimozdulás megtagadásával:

Az irány már csak tünemény
s mérlegeink ingó kalandok.

Ha pedig minden relatív, csak önmagában hordozza magyarázatát, akkor ítélet nem lehet:

Emberek, ti ítélni mertek?
Tudhatjátok (azt hiszitek?)
mért volt mindaz s mi lehetett,
amit más tett vagy sohasem tett?

(Csillagok közt)

Ezután már csak a tagadásból következő menekülés, fix pont keresés következhet, az adódott rendszerek közötti választás, melyben önmagát teszi meg döntőbíróknak, ítélkezőnek. „ha van itt bíró valaki, hát én vagyok!” írta már 1928-ban (*Szegyen*), de akkor ez még csak egy konkrét esetre, saját, főleg költői értékére vonatkozott; 1932-ben már mindez általánosítva, keményen, provokatívan fogalmazott verskezdésben kerül kijelentésre:

¹⁰ Filozófiai kislexikon, Bp. 1970. 240.

¹¹ I. m. 270.

¹² Fiatalokhoz, Pesti Napló, 1932. július 24. Ez az idézet ugyanakkor klasszikus allúziót is fed. Platón Államában hangoztatja Trasymachos, hogy „Igazságos dolog az, ami az erősebb érdekét szolgálja”, majd pedig ezt kiegészíti: „az erősebb mindig a maga érdekét nézi”, (Az állam, I. könyv, SZABÓ Miklós fordítása, Platón összes művei. Bp. 1943. I. 754. kk.) Ebben a szövegrészben hangzik el, bár ironikusan a „Bölcsök bölcse” titulus is. Szabó Lőrinc fontos olvasmányai között emlegette a korai görög filozófusokat (l. Kőhalmi, i. h.). Ugyanakkor figyelemre méltóan zárul a kör: Trasymachos fenti idézetére később RUSSELL is felfigyel (History of Western philosophy. London 1947. 2 137.: „Justice is nothing else than the interest of the stronger”), tehát helyesen helyezzük el Szabó Lőrinc e korszakának szemléleti rendszerét Russell vonzáskörében.

Törvényszék? Én is az vagyok!
S jogomat bár vitassa minden,
ha itt és most és én tekintem:
így forognak a csillagok!

(Csillagok közt)

Így jutunk vissza ahhoz az igazsághoz, melyet *A Párt válaszol* című versben védett mint saját tulajdonát: Az *Én* igazsága ez, hátfordítás a külvilágnak.

Mi lehet ez az *Én* igazsága? Ha elfogadja, és elfogadta, hogy „a tett kívül van rajtad”, tehát tudomásul vette, hogy nem tud beleszólni „az egymást bénító és tologató rugalmas terek rácsai”-nak rendjébe, és tapasztalta, hogy az egyéni hasznok meghatározta igazságok rendszerében nem kaphat olyan szerepet mely neki is használ, de a közösségnek is hasznára lehet — ilyen megkötöttségek után már csak egyetlen megoldást találhatott: önmaga megmen-tését a külvilág szövevényéből való kilépés árán. (*Szigeten*, Pesti Napló, 1930. június 8.)

Ki miért küzd és mit tanít
engem többé nem érdekel,
oly megkínzottan hagytam el
korom szeméit és füleit.

Menekülésében mindent megtagad, szerepet és vizsgálódási módot, amely a külvilággal kö-zösségi kapcsolatba fogná: „Csak közélről ne!”, „Csak az igazat ne!” „Csak semmi hit!”, „Csak semmi ész!” „Míg cserébe a magadénak szeretnél, teher is lehetsz. Alku, ha szent is, alku, . . . Két önzés kétes alkuja minden egyéb.”

Ez a válasza a Nélkülözések és Munka világaról általa alakított világlátomásra, ezt találja az egyetlen lehetséges attitűdnek, mellyel magát megmentheti, illetőleg meghatározhatja azzal a külső világgal szemben, melynek szerepelhetőségein kívül rekedt, ahol „a tett kívül van rajtad”. Önmagát csak egy külső világból egy belső világa lépve érzi megfogalmazhatónak:

... — A hitnek
minden hatalma
szűküljön össze, mint a világ,
magadra.

(Légy hát bolond)

Programszerűen fogalmaz, szinte sablonszerű a képek e befelé szűkülő mozgása; rendeződik a „bent” koordináta-rendszere:

bent maga ura, aki rab
volt odakint,
és nem tudok örülni csak
a magam törvénye szerint.

(Semmiért Egészen)

Sajátos relativitás-szemléletének megfelelően ezt a „bent”-et kívülről is megvizsgálja. Elvállalja a kint vádját is, valódi önzésnek nevezve ezt: (*Mint ti*, Pesti Napló, 1931. október 25.)

Önzésem? Az is én vagyok!
Megkoronáztam magamat:
király vagyok! és kutya! mint ti,

És amikor e koordinátarendszer rendszer-voltát kidolgozza, alkalmazza a társra, a másikra, akinek „a világnak kedvemért ellentété”-vé kell válnia, — kimondja előbb az ítéletet is: „Hogy rettenetes, elhiszem, . . .” majd folytatásában hozzáteszi: „de így igaz.” Az Én, a Magány, az Egy igazsága ez, a „magam törvénye” igazsága, melyet lehet elfogadni, vagy tagadni. Aki elfogadja azt a törvényt, az uralkodó befogadja: (*Semmiért Egészen*, Pesti Napló, 1931. május 24.)

és én majd elvégzem magamban,
hogy zsarnokságom megbocsásd.

Ez az egyszerre kintről és bentről meghatározott igazság: a magány rendszere. Kívülről relatív, belülről feloldhatatlan. Őzés, rettenetes? De mindez csak *példázat* a költő számára. Ez a következetesen végigvitt magány-építkezés a „sok magány” a „mindenki magány” tételét példázza: a farkas törvényt, a külvilágot, mely erre a védekezésre készíti az embert: (*Ne magamat?* Pesti Napló, 1931. január 25.)

Ne magamat? De! Magamat!
Mindenki magát!
Nem magamért, mindenkiért
siratom én a magányt.
Magad vagy, Ember a hadsereged,
és a harc rémületes;
undorodj s halj meg, tiszta szív,
de míg bírsz, védekezz!

És ezzel a Szabó Lőrinc-i líra egyik sokat vitatott, vádolt és magyarázott alap-paradoxonához jutottunk: egyszerre válik önzővé és az ember példázójává, a többi ember ellenessé és az ember védőjévé. Mégis költészete differenciálódását szüli meg ez az ellentmondás. Az *agresszív magány*, az önzés tulajdonképpen csak egyik komponense ez évek lírai számvetésének. A *néző*, a *keretek* vizsgálatánál egy olyan világot fedez fel, amely az egyes embert a külső rend tagadására készíti és védekezésnek csak a belső igazság, a „saját törvény” önző védelmi vonala mögé húzódást találja. Ez az *agresszív magány* nem a Szabó Lőrinc válasza, de felfedezése, melyet minden egyes emberre kényszerűen jellemzőnek tart.

4.

A magányos Én számára, mely a kint és bent szövevényeinek kiszolgáltatottan végzi egyensúlymutatványát, milyen meghatározót talál még Szabó Lőrinc? A Munka és Nélkülözések mellett a *Halált* sorolja a meghatározók között. Amikor „örök gép”-ről beszél vagy tételszerűen kimondja: „külön törvény szerint él bennem egy világ”, egy olyan általános jelent fogalmaz, melynek nincs időbeli kiterjedése. Mihelyt azonban ezt a világot behelyezi az időbe, megszűnik a kísérleti lombik időtlen nyugalma, a *változás* tényeivel és parancsaival kell szembenéznie. A létezés visszájára fordul: a magányos Én létformája a bevégezetlenség, a „végtelenben a véges”, a töredék. A halálnak Szabó Lőrinc verseiben található két szempontú felfogása tulajdonképpen pontosan követi verstípusa alakulásának általános fejlődését. Első változatában a lázadó száll szembe a halál tényével, melyet, mivel megváltoztathatatlanak talál. „rémülettel”, félelemmel” fogad. A vers hőse mint különálló ténnyel, mint eseménnyel szembesü így a halállal. Ezt a szembesülési jelenetet helyezi a továbbiakban szituációba: a *néző* figyel, ahogy az *aktor* a meghalás szerepét eljátssza, legyen ez aktor ember, egy egér, egy partra

vetett hal, egy megsebesült szentjánosbogár, vagy az Én, aki saját halálát képzei el (*Gyermekünk a halál*, Pesti Napló 1931. június 7.)

Milyen okos és milyen türelmes!
Mi vagyok neki? Vad terep;
s ő mint hódító hadsereg,
egy élethosszú ütközet
alatt megszállja testemet
s elvégzi, amit kitervez.

Ezzel a halál elveszti egyedi tény-jellegét, be kell sorolnia világlátomása szövevényébe. Így a halál nem az egyest töredékké lefokozó pillanat, hanem az élet céljává, rendező elvévé szervül: melyre fel kell készülni, melyben önmagunkat mint gyermekünket szülhetjük meg. Az egyes létállapotát tehát a halálfélelem határozza meg, melyet csak úgy tud legyőzni, hogy együtt él a halál tudatával, sőt önmagát éppen a halálra készülésként tudja megfogalmazni, és így talál kapcsolatot a világgal, azaz a magány oldódását a halálban éri el. A halál így meghatározó és rendező elvévé válna a Szabó Lőrinc-i lírának, hasonlóképpen az egzisztencializmus Heidegger által megfogalmazott változatához. Az embert meghatározó halálkép e Szabó Lőrinc-i megfogalmazása szinte pontos megfelelője Heidegger látomásának.

Ugyanakkor a Halál mint rendező-erő ellentmond az adott verstípusnak: Szabó Lőrinc *létszemlélete keresztezi versszemléletét*. Verstípusa vizsgálatánál éppen az időtényező és vele együtt a cél és eredmény-kényszer kiküszöbölését figyelhetjük meg: a halálra készülésként pedig folyamat, a jövővel is számol, eredményt tételez, megoldottságot. Azt az időt vállalja hazájának, költészete otthonának, azt az adott jelent, az Egy Időt, amelyen belüli időtlenségben zajlik versében a dráma, amelyben szembesítheti az ember „ketreceit”, „börtöneit”, vágyait és esélyeit. (*Kortársak*, Nyugat, 1932. I. 133. l.)

Itt, ezzel jelöli ki Szabó Lőrinc költészete terepét. Nem metafizikus költőnek készül, nem a „végső kérdések” izgatják, de a mindenkori egyedi létezés esélyei: a jelenbeli létállapot. A halálból a meghalás, az életből az élés esetenkénti meghatározottsága. Ha az élet folyamat, melyben a halált (saját halálunkat, pusztulásunkat!) szüljük (építjük!), akkor őt mindig a folyamat pillanatnyi állása érdekli. „Nem vagyok kész? vagy összedőltem?”, csak nézőpont kérdése. Ahogy a kis egér csontváza egyszerre idézi a pusztulást és szabadítja ki a vázát, mely köré az élő szervezet-épületet ismét fantáziálni lehet (*Egy egér halálára*, 1928.), ugyanúgy az ember is, különböző arányban, magában hordja „az épülő ház”-at és „a rom”-ot. (*Harminc év*)

5.

Ha eddig a keretek, a világlátomás oldaláról vizsgáltuk ez évek verstermését és eljutottunk a mindennek kiszolgáltatott ember képletéhez, váltsunk nézőpontot, és kísérjük figyelemmel ez ember vergődését, helykeresését e keretek között. Az *aktor* szerepeit tekintsük át, amely szerepekkel szembe igyekszik szállni az embertelen keretek és börtönök szövevényével. A versekbe mint arénába bedobva egy ember vergődik. Eredeténél fogva ő a költő korábbi, a lázadó években kialakult versformájának egyeduralgó hősé, aki környezetével közvetlen kapcsolatban átéli a külvilág hatásait és a belső végtelen morajlásait; mostani versbéli helyzetét tekintve pedig „*az ember*”, Ádám, amikor a jelenetekben maszkot ölt és akcióba lép. De mit tehet, ha a külvilágot megváltoztathatatlannak érzi ő is? Lázadásai nem a változtatás reményével teltek, mégis a pusztulást elkerülni akaró áldozat szenvedélyével jelentkeznek: (*Mámorok*, Pesti Napló, 1930. nov. 9.)

Az igazság rettenetes:
te vagy a perverz, ő a rend.

Ebben a megfogalmazásban a vergődés még rangot — és ezzel együtt reményt is — kap, hisz a Halálfélelemben az életet „egy perverz gyönyörű akaratnak” kiszolgáltatottan látja 1930 májusában. Tartalmában az istenire rímelő meghatározással fokozza fel a cselekvő, a megoldást kereső ember esélyeit, de amikor a kötet számára *Vígaszok* címen átfogalmazza versét, csak a lefokozó szó-ellentét marad, mely már a küzdelem cél-nélküliségét jelzi. És ezt még hangsúllyal, felkiáltójellel is kiemeli, mintegy a korábbi ellentét megváltozását leszögezve, az új megállapítás parancsoló voltát kinyilvánítva:

te vagy rendetlen, ő a rend!

Miben nyilvánul meg e vers-hős perverz vagy — a *néző* másik szavával — groteszk volta, „rendetlensége”? A világlátomásban megalkotott rend ellenességében; abban a szenvedélyben, mellyel nekiugrik az áthághatatlan kereteknek, már nem a támadás, de az önmaga fenntartása, e szenvedély által megfogalmazhatósága érdekében.

Előbb még igyekszik a *költő* hagyományos feladatkörét betölteni, ezt a szerepet adja akto-
rának (*Felirat*, Pesti Napló, 1930. március 2.)

Menteni, menteni, megmenteni!
könyörögni az Istennek, aki
megúnta örök trónját, ingatag
angyaloknak, hogy le ne bukjanak,

visszazengeni hulló csillagot,
mosni a felhőt, ne fogja mocsok,
látni a rosszat: nincs semmi szilárd:
és mégis akarni az ideált:

Szinte egy lélegzettel mondta ki mindezt, mint aki egyetlen futammal lépést lépés után sor-
jázva rohamoz meg egy hegyet; — majd megállva kifújja magát: „*Oh, lelke, be nehéz!*”
És most, hogy hirtelen megállt, megcsappant a lendület, ideje van gondolkozni, visszanézni,
szemlélődni és mérlegelni: mit és miért. A vers gerincén hirtelen átadja a szót a *nézőnek*:

... és be groteszk,
hogy sírodon így szól majd a kereszt
s a felirat:

És ezután megismétli útját, de most már idézőjelbe téve, most már nem a menekülés, a
kitörni akarás szenvedélyének, hanem a felpróbált szerepnek higgadt leírását kapjuk, úgy,
ahogy a *néző* látja az *aktor* groteszk ténykedését:

— Neved ezt a nyomorultat, aki
hitetlenül is próbált tartani
egy isteni és álmodott világot,
amelyben minden pusztulásra vágyott!

E vers értelmezői különböző magatartás-képletek megfogalmazására következtettek. Steinert
Ágota a *költő* nosztalgóját vélte hallani, „szíve szerinti” humanista vallomást olvasott ki

belőle, Rába György pedig vele vitatkozva a szöveg akasztófahumorát hangsúlyozza, mellyel „éppenséggel minden hitet, minden törekvést nevetségessé tesz”.¹³

Egy szerep kipróbálása és értelmetlenségének konstatálása ez a vers. Nem a Szabó Lőrinc szereplehetősége ez, de inkább mesteréé, Babitsé. Menteni olyan világot, amely már csak a látszatokban létezik. Tudni egyrészt, hogy:

Mennyi vágy volt, hit, cél, titok,
s mind sorban hogy levetkezzik!

azaz *Meztelen* érezni magát a liberális illúzióktól, és mégis beléjük kapaszkodni, élővé retusálni a már avultat, holtat (Isten aki megunta trónját, ingatag angyalok, hulló csillag, nincs semmi szilárd). Szabó Lőrinc ettől a polgári liberális hitekbe, célokba kapaszkodó humanizmustól fordul el, illetőleg az ez által meghatározott szerep tarthatatlanságát mondja ki, azt a csalódás-sort, melyet a pártállás elutasítások idéztünk, egy későbbi visszapillantása alapján.

De ennek a versnek van egy, a konkrét tartalmi gondolatmenettől eltérő, bár vele párhuzamon alakuló másik rétege is. A vers intenzitásbeli kettőssége a Szabó Lőrinc pályája elejétől megfigyelt polaritást hozza felszínre: a lázadó, nyugtalan, hánytorgó *egyéniiséget* és az ezt formába kényszerítő, megrendszabályozó, rendszerbe záró *akaratot*. A *néző* és az *aktor* kettősségében jelentkeznek ezekben személyisége kétarcúsága, a küzdelem pedig a keretek rendjének szövése, és e szövődékből való kitörés szenvedélyes és konok ismételtetése. Ebből a szempontból is tanulságos e vers, a *Felirat* tagolásának vizsgálata. A vers első felében csak a mozgás, a cselekvés-óhaj, a szenvedély útját követjük, mint annyiszor az elmúlt évtizedben (és mint Illyés Gyula *A sátán műemekei* nem egy versével kapcsolatban meg is jegyezte: „Mi ebben az, amit csak így, versben lehetett kifejezni? Az indulat”), — de mihelyt az óhaj tárgyra talál, megfogalmazhatóvá válik, máris közbeszól a tehetetlenség, rásüti a „groteszk” bélyegét, és a cél a maga pontos, higgadt-elemző megfogalmazásában már csak idézőjelbe kerülhetett.

A továbbiakban a korábban tarthatatlannak talált polgári-liberális eszmék elkötelezettjének hamis szerepét elveti, rádöbben, hogy itt a pusztá létről van már szó, nemcsak elveiben, de már mindenki önmagában, egyedi létezésében is kiszolgáltatott. A válasz a pusztá *szenvedély* lesz, a „foggal-körömmel”, a „csak azért is” megmaradás akarásának szenvedélye.

Az indulat, mely korábban támadó volt verseiben, most védekezni kényszerül. „Menteni, menteni, megmenteni” — ez a belépője 1930 elején. A vergődés, kiszolgáltatottság izzítja, provokálja ezt a szenvedélyt. A tét mindinkább már a pusztá létezés:

Meghalni? Ember!
Hogy másnak öröme
s eszköze légy?
ne felejtse: ami fegyver
van ellene,
mind szent s a tiéd!

Mintha sikerülne a kitörés, a *néző* nem szól bele, az idézőjel elmarad: az emberi lét és e létezés méltósága az egyetlen biztos pontja a Szabó Lőrinc-i világnak. Ha az egyedülálló, ha a végképp kiszolgáltatott, a keretek között üldözöbe fogott emberről van is szó, de ezt az egyetlenegy veszni nem engedi. Ezen a ponton védekezése találkozik a kicsúfolt, groteszknak és perverznek láttatott polgári humanizmus utolsó védekezési pontjával:

¹³ STEINERT Ágota: A kozmikus csalódás költészete, Szabó Lőrinc *Te meg a világ*. It 1969. 743. és RÁBA György: i. m.

Soha! — Számkivetett vagy,
de úr, ne felejtsd el!
Kívüled semmi sincsen:
egyetlenegy vagy
egyetlenegyszer,
s oly árva, mint az Isten.

Ez a vers (*Egyetlenegy vagy*) összefoglalója a korábbi, az üldözöttek, kiszolgáltatottak létét féltő verseinek és korai társa Babits és Kosztolányi kései verseinek (a címében kifejezett motívummal közvetlenül is kapcsolódik a *Halotti beszédhez*). És hogy ez az állásfoglalás nála sem társtalan, hasonlóképp felel meg a „mit akarsz most, Egyetlen Ember?” kérdésre egy másik verse zárósorában: „*de mig bírsz, védekezz!*” (*Ne magamat?*)

Ha pedig már a pusztá védekezésére sem futja a hit, akkor a szenvedély anarchikusan elszabadul a vers végére, (hasonlóan az ekkoriban fordított *Athéni Timon* példájához), már csak ilyen action gratuitekben érzi megfogalmazhatónak létezését:

... Majd csak lesz valami
Tehetetlen nyit a virág.
Néha megráz a fekete
düh. Aztán? Ej! ki kellene
a csillagokat oltani.

(*Tehetetlenül*)¹⁴

És a *Fiatalokhoz* szóló vers II., antitezist tartalmazó része, mely a *Feliratra* rímelve így kezdődik: „Nem nem! nem lehet abbahagyni!” — így, ezzel az állapot-képpel végződik:

Lelkem, hí öröm, meg akar
lopni az élet:
vigyázz, fülelj, rázd láncod, ugass,
lelkem, te kutya lélek!

Ezek a kétségbeesett mozdulatok a korábbi évek (1927–28) döbbeneteinek továbbéléséről tanúskodnak. Akkor a költő zavarát formázta e képekké, most fordítva: a bizonyosságot akarja áttörni, vagy legalábbis kiegyensúlyozni, ellenpontoszni ezekkel a tehetetlenül vergődő mozdulatokkal.

Ahhoz a ponthoz érkeztünk el ezzel Szabó Lőrinc költészetében, mely a felfordult világ emberre gyakorolt hatását a maga végső meztelenségében tükrözi, azt a pillanatot találjuk itt, melyben — József Attila későbbi képével szólva — „egész valómmal kancsitok”. Az ember már csak értelmetlen mozdulatokkal érzi kifejezhetőnek önmagát. És ez Szabó Lőrinc szemében nem egyéni tragédia, nem egy kor nyomásának eredménye, de állandó verme az embernek. A Szabó Lőrinc-i determináltság, mint láttuk, épp a változatlanúságra, az ellentétek állandó, azonos szintű ismétlődésének rendszerére épül. „Rab vagy amíg a szived lázad” idézhetnénk erre a változatlanúságra a József Attila-i látéletet, anélkül, hogy a József Attila-i folytatás érvényes lenne a Szabó Lőrinc-i képletre:

Úgy szabadulsz, ha kényedül,
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziúr települ.

¹⁴ Épp e záró rész indíthatta a költőt, hogy a vers kezdetére utaló címet (*Meztelen, Nyugat*, 1930. II. 675.) megváltoztassa a kötetben.

Szabó Lőrincnél marad az állandó változatlan körforgás: a rabság látomása, és a lázadás keserű indulata egyenlő eséllyel egyazon jelenidőben ellenpontozza egymást. Így születik a Szabó Lőrinc-i személyiséglátomás: *az egyszerre kiszolgáltatott és lázadó emberről*. Szubjektív, önmagában zárt világ ez, mely egyszerre tételezi alkotó elemeiként a rabság látomását és a lázadás indulatát. Szétválaszthatatlan látomásszövevényben fonja egybe a külső világot és annak belső reagálását: ezzel megszünteti az objektív valóság és a szubjektum kettősségét, mely az elmozdulás, az időben változás lehetőségét magában hordhatná. Szabó Lőrinc a külvilág tényeiből költészetében összeálló szövevényt nem mint objektív valóságot idézi a versbe, hanem a személyiség egyik alkotó elemeként a szubjektum látomás-alkotó tevékenysége jellemzésére. A Szabó Lőrinc-i képlet szerint a személyiség épp ebben a szubjektív tevékenységben valósulhat meg: vizionálja a rabságot és működteti ellene indulatait.¹⁵ Ez a Szabó Lőrinc-i Tao, mely az ellentéteket a változatlan meghatározására szüli:

Nevetve cáfolsz, hogy cáfolva hidd el,
amin nevetsz;
igaz egész csak ellentéteiddel lehetsz.

Szavad egyszerre leplez és leleplez,
de odajut,
odafut mégis, lassan, így, szivedben
az Igaz Út,

«Tao te King»

6.

A *Te meg a világ* kötet egy eszmélet folyamata, egy személyiség önmagáról alkotott látomása. Leveti mindazokat a szereplehetőségeket, melyeket a polgári költészet korábban felpróbált: pályája eddigi szakaszán ezekben sorban csalódott, most meztelenül marad, önmagára hagyatkozva megteremtve szubjektív világát — a kötet talán legjellegzetesebb versének címével szólva: — „Az Egy álmai”-t.¹⁶ A valóság tényeit alakítja át, deformálja azzá a látomás-renddé, amelyben a személyiséget megfogalmazhatónak találja. Ez az az eredmény, melyhez a biztatást és amelyben való megerősítést — saját véleménye szerint is — nagyrészt Russell példájától kapta: „Rendben vagy, te is *egy lehetséges világ* vagy, fiatalember!” (L. Kőhalmi i. h.) E passzus ilyen jellegű értelmezéséhez pedig idézhetjük Rába György megállapítását: „Azt a vállalkozást, amelyet alkotóként megélt, személyes sorsa jelent, »egy lehetséges világ«-nak nevezi. Ezt a fogalmat Russell vezeti be és használja a »The problems of Philosophy«-ban, mégpedig a tapasztalható világgal szembeállított, a tudatban és lélemben kialakult, a gondolkodás törvényei által rendezett, intellektuális természetű tapasztalást nevez »egy lehetséges világ«-nak... és Szabó Lőrinc pontosan ebben az értelemben alkalmazza ezt a metaforikus szókapcsolatot, ti. az egyszeri és egyéni tapasztalást abszolutizálja.” (Rába György i. m.)

Azon a határhelyezeten áll, amelyen átlépve már egy új társadalmi rend által megnevezett feladatokat kellett volna vállalnia, új szereprendben megkeresni a személyiség-kiteljesítés

¹⁵ STEINERT Ágota más fogalmakkal, más kiindulásból, de hasonló eredményhez jut: „Mivel teljesség-igényét se morálisan, se társadalmilag nem tudja kiélni, egységes vilásképe felbomlik s totális vágya az egyén korlátlan kiélésének »igazságává« alakul” (i. m. 743.). Csak ő ezt az egységes vilásképet felbomlása következményének tudja be, szerintem pedig éppen ellenkezőleg, Szabó Lőrinc erre építi a maga szubjektív érvényű, egységes világpépet.

¹⁶ Az *Egy álmai* című vers részletes elemzése külön fejezet tárgyát alkotja.

objektív lehetőségeit. A *Te meg a világ* kötet a végleges leszámolás a mester, Babits költészetében reprezentált, és általa még görcsösen védett polgári ideálokkal, de egyúttal távolmaradás is a József Attila-i *Eszmélet* a változásra, az új feladatokra készül személység építkezésétől. Határhelyzet-jellegénél fogva az az irodalomtörténeti pillanat, amely egy korszak csődjét nyilvánítja ki, és ezzel objektív hatásában bizonyítja egy korszakváltás szükségességét. Ő nem tette meg ezt a lépést, de kötete alapul szolgálhatott, érvként mások továbblépése számára.

A Szabó Lőrinc-i és épp e határhelyzeténél fogva a magyar líra nagy pillanata ez a kötet. Eredménye, a személyiség-látomás egyben lezárta is teszi. Mi marad a *költő* számára ezután, milyen folytatás lehetősége? Mint korábban is mindig: a felállított tétel kidolgozása, alkalmazása. Azt, amit az általános jelenre megfogalmazott, azt tetten érni a konkrét jelenben, az élet metszeteiben, a pillanatban. Amíg időtlen helyzeteket teremtett időtlen válaszokat keresett. Így elveszett a pillanat, az itt és most versteremtő értéke, egészen addig, míg kiépített rendszerében ismét helyet nem talált a számára. A Hajnali rigók, a Farkasrét Másvilág-a, a Szentjánosbogár és a Szamártövis jelensége mind példázattá általánosítódik itt, csupa nagybetűs fogalmak szimbólumává vagy jelentőségük végiggondolásának apropójává. Ezután keresi meg egyedi helyüket rendszerében:

És ha egy pillanat
tud tetszeni még, csók, őszi táj
vagy ezürtlábú patak,
vagy akármi még, ha akármi e dúlt
időben öröm nekünk,
egy jajt csittít el a sok közül
becsukódó sebünk.

(*Ne magamat?*)

Ez évek versei és az ezekben elért eredmények alapján összeválogatott *Te meg a világ* kötet egy nagy költő egyszeri és ismétелhetetlen összegezése. Az ezt követő versekben újra feltalált epizód-jelleg a továbbdolgozás lehetőségét rejti magában: az ember, ki immár felépítette a maga számára a világ őstényeinek összefüggéseit, megismerte önmön működési terének határait, ismét önmaga ténykedése, napi létezése felé fordul, a világ keresztezési pontjaként *önmaga* jelenségeiben, élettényeiben keresi meg a valóság összefüggéseit, alakulását. Az *Én* a *pillanat* főszereplője lesz, nem alakítója, de résztvevője és megfigyelője, elemzője:

Hát nem mibennünk fáj a világ,
ha vannak sebei?

(*Ne magamat?*)

A látomás-rendben nem tud továbbhaladni, hogy közben ismét elfogadja a külvilág, az objektív valóság tőlünk független, minket meghatározó rendjét, ezért kilép belőle az élmények világába. Ez pedig a megosztottság, a töredékké válás általa békésen, beletörődőn vállalt irányát jelenti. Hiába fogalmazza verseiben is, hogy *Az egyik nem elég*, a vers végére fájdalmas csattanóként írja: „nem tudok egyszerre mindenféle lenni!” Azaz a Szabó Lőrinc-i Tao a valósággal szembesítve illuzórikusnak tűnik: „ami van széthull darabokra”, olvashatnánk fejére a továbblépés dialektikáját megtaláló József Attila ítéletét. Igényében mindig is visszavágyik majd erre a csúcra, a *Te meg a világ* nagy teljesítményére, de költői gyakorlata a percben megvalósuló töredékek vizsgálata lesz, a Különbéke (*Célok és Hasznok között*, Pesti Napló 1931. febr. 8.)

Nem ami vagy s ami lehetnél,
hanem ha még, mint isteni
fölösleg, maradt valami
benned, mialatt tönkrementél:

akkor kezdődhet csak a többi,
akkor kezdődsz csak te magad,
mikor már minden mozdulat
és vágy és tett emberfölköti.

Igy oktat a *néző*, és a versek szenvedő embere utánakap, a menekülést remélve:

Gonosz bölcsesség ez, de béke,
és az kell. Kétségbeesés,
undor, de béke mégis, és
vak változás hazard reménye.

És kezd felderengeni ez évek száműzött tartománya: a pillanat. A *Te meg a világ* kötetben összegezett, az 1929 végétől 1932-ig kialakított eredmény pedig távoli normának marad meg.

Szabó Lőrinc van olyan nagy tehetségű költő, hogy az ezt követő évtizedben is értékes költészetet alkosson, de líratörténeti jelentőségben az ezt követő verstermés elmarad a *Te meg a világ* nagy szintézisével. Így azután szétesik szemléletének és az ezzel formálódó verstípusnak, tehát személyiség-látomásának szintetizáló jellege: élmény-verseiben ismét a valóság tényei között vergődő vagy nyugalmat kereső emberi pillanatok tükrözi, keleti témájú verseiben pedig miniatűr mitoszokká formálva éli át tudatában személyiség megvalósítási igényét. Egészeben az elmúlt nagy pillanat töredékeinek és kontrolljának tűnik a folytatás mindaddig, míg ki nem dolgozza e töredékek újabb egységbe illesztésének rendszerét, személyiség-látomása megújítását: a polgári világ szereplehetőségeinek illúzióit levetkező intenzív látomás után a polgári létforma egészével való extenzív leszámolását, a következő látomás-rendet, a rajzokat „egy élet tájairól”, a *Tücsökzenét*. De ezek a kötetek nemcsak leszámolások, ez csak történelmi értéket biztosítaná. Határhelyzet jellegükből következik előremutató értékük, példakép jellegük is: az első az emberi személyiség megfogalmazásának igényét jelenti be, a másik pedig nagyívű kísérlet arra, hogy összeállítsa egy élet töredékeiből a nem töredékes személyiséget.

LA CONCEPTION DE LA PERSONNALITÉ DANS LES POEMES
DE LÓRINC SZABÓ ÉCRITS ENTRE 1929 ET 1932

A partir de la fin de l'année 1929, Lórinç Szabó se met à reviser sa poésie antérieure et à former une conception de monde et un type de vers conformes aux thèmes poétiques nouveaux. Il prend acte du fait que les possibilités de rôle du monde bourgeois se sont vidées; il cherche portant à conserver son exigence de réaliser sa personnalité. Ainsi, dans ses poésies, ce sont deux conceptions qui se confrontent: celle du révolté cherchant à s'épanouir et celle de l'analyste sceptique qui observe les échecs du précédent. Chez lui, la personnalité se réalise précisément dans ce dialogue contrastant, se contrepoinçant, mais se complétant aussi — c'est-à-dire, au lieu d'une réalisation du soi dans la société, elle se réalise dans la conscience, sous la forme d'une vision. Le volume intitulé *Toi et le monde* est le processus d'une prise de conscience, la vision d'une personnalité sur elle-même. Il se dévêt de toutes les possibilités de rôle que la poésie bourgeoise a essayé plus tôt (durant la phase antérieure de sa carrière, il s'est trompé sur toutes ces possibilités, l'une après l'autre). Maintenant il reste seul, ne s'appuyant que sur lui-même, il se crée un monde subjectif, *Les Songes de l'Un*. L'oeuvre lyrique de Lórinç Szabó représente, dans ces années, une position limite: sa poésie signifie une reddition de compte définitif sur les idéaux bourgeois, rédigés chez nous aussi, dans la poésie de Babits; mais, en même temps, elle montre une abstention de la réalisation de la personnalité d'Attila József qui se prépare au changement et à de nouveaux devoirs aussi.

A népballada elméletéhez II.*

8. Ha balladánk történeti, kultúrtörténeti és egyéb nyomjelző elemeit, névanyagát stb. szemügyre vesszük — mint ahogy erre már mások is felfigyeltek¹ — azt tapasztaljuk, hogy a kifejezetten paraszti milióbe utaló témák, epikai elemek és nevek jellemzően csak az újabb-kori, XIX—XX. századi balladáinkban (betyár-balladák, rabnóták, balladás dalok) fordulnak elő. A régiebb rétegű balladákra² inkább a főúri, nemesi, illetve polgári környezetre, életformára utaló nyomok és az ezen viszonyokból fakadó történések, epikai alaphelyzetek a jellemzők.³ Sajátos módon különbség figyelhető meg a régiebb és az újabb balladatípus jellegében, strukturális építkezésének stílusában is. Az előbbire inkább az epikus anyagszerűség, a szűzsé történeti, kultúrtörténeti elemeinek régiségük ellenére is gazdagabb motivációja, alakilag pedig a kötetlenebb strófanélküli, szabadszótagszámú verselés a jellemző. Vagy pontosabban fogalmazva a kötött versmértékhez való igazodás — olykor típusonként és változatoként is elkülöníthetően⁴ — csak kisebb mértékben valósul meg. Az újabb rétegű balladánál ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy epikai keretük általában vérszegény s főleg a betyárballadánál sokszor közlheszerű, és inkább a lírizáló, dalszerű modor uralkodik rajtuk. Végül, a két balladaréteg mintha terjedelem tekintetében is különbözne egymástól. A régiebb balla-

* A dolgozat első részét 1. ItK 1970. 657—661.

¹ HONTI János: A magyar népballada. Vál. tanulmányok. Bp. 1962. 251—254.

² Ezen belül mint ismeretes több stílusréteget is el lehet különíteni, gondolatmenetünk szempontjából azonban ezek a különbségek nem érdekesek. Vö. ORTUTAY Gy.: Székely népballadák. 3. kiad. Bp. 1948. 37.

³ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az osztályjellegre utaló kettősség csak a kifejezetten epikus balladánál figyelhető meg határozottan; a táncos, dramatikus és lírai balladákat már csak ritkán lehet ilyen szempontok szerint karakterizálni. (Pl. *A Házasság királyfi*; *Sírdogáló János*) — *A történések földrajza, milióje mutatós elemek a régiebb balladákban*: Magyarország, Erdélyország, Moldova, Lengyelország, Törökország, Bécs, Újbécs, Konstantinápoly; Duna, Maros, Nyárad, Rajna-víze; Brassó, Fehérvár, Győr, Király városa, Kolozsvár, Komárom, Pozsony, Sopron, Szeben; várak, vártony, várkapu, várterem, kőpados ablak, ólmos ablak, írott-, cifra palota, rőtök kamra, kőkert, kőtűt-, leveles-, rostélyos-, gyontáros kapu, vesztőhely, fővővőhely, nyakavágó híd, rózsapiac, rózsamező, Símeon-mező, tömlők; hóhér (kolozsvári, brassai, sopronyi, pozsonyi), vízbefojtás, lefejezés, megégetés (ez utóbbinak plasztikus, eleven szemléleten alapuló képei több balladából is előjönnek), a kivégzett vagy „meghalt” személy testrészeinek vár- és városkapura (Kolozsvár, Brassó) ki- szögezése; piros-, fejr-, sarga márványkő koporsó, bakacsinnal bevonva, cinteremkamora stb. stb. — *Az újabb balladákban*: Alföld, Mátra, Tisza, Maros; Debrecen, Félégyháza, Fehérvár, Gönc, Gyula, Illava, Kassa, Kikinda, Kiszombor, Mátészalka, Miskolc, Nagykálló, Simontornya, Szentgörgy, Szalonta, Vásárhely stb. — általában a törvénykező hatóságok székhelyei; puszta, cserény, sűrű erdő, kerek erdő, csárda, kocma, vásár, csaplárosné, kocsmárosné, mészáros, görög boltos; törvényszék, törvén, vármegye, viceispán, bíró, zsandár, csendbiztos, csendőr, hamis tanú, börtön, stókház, akasztófa, diófakoporsó stb., stb. — *Szociológiai nyomjelző elemek a régiebb balladákban*: Magyar király, magyari császár, fejedelem, török császár, császárfi, lengyel király és annak feltartott fia, pogány király, pogány király fia, török basa, török vajda, erdéli kapitány, úri, diák, király lány, császárlány, hercegasszony, nagyságos asszony, bécsi kisasszony, polgárasszony (*Barcsai szeretője*, *Gyöngye rád menyecské*). Konkrét, nagyrészt identifikálható nevek: *Barcsai, Bátori Boldizsár*, — *Gábor*, — *Klára*, *Bethlen Anna*, *Rákóczi kis úr*, *Rákóczi Sámuel*, *Szilágyi*, *Hagymani*; *Kádár István*, *Kádár Kata* és egyéb kismemesi- és polgári — főleg foglalkozásokat jelölő — nevek: pl. a Bíró név különböző utótagos változatai; inas, szolgál, kocsis, fegyveres kíséret; negyven szolgál, hatvan katona, fekete sereg; arany-, üveg-, gyontáros hintó, táncravert dobok; pilóta-, paplanos-, puha selvem ág, zöld selvem vánkos; gyontáros-, kéncsős láda, arany-, ezüst pénz, tallér, pótra(poitura), forint; kamuka-, rázsa-, kővári szoknya, selvem karinca zöld selvem ruha, fekete fátvöl, bécsi kendő, pozsonyi süveg, gyöngvös párta, sarga kesztyű, piros cipő, kővári papucs, piros csikda, karmazsin csizma stb., stb. — *Az újabb balladákban*: Betyárok, szegénylegények — mind név szerint említve, csikós, gulyás, juhász bojtár, számadó, uraság, báró, bárólán, uraság szeretője; szerencsétlenül járt paraszt emberek, — legények, — lányok, ezek is mind név szerint említve (pl. *Úti Miska*, *Szűcs Marcsa*, *Farkas Julcsa* stb.); szökőit katona, székely katona; duffla töltött fegyver, pistoly, sléziál aranrvajtos gatva, gyoics gatva, gyoics ing, kurta süveg, csárdás kalap, fátvöl kendő, cifra csüngős kantár, rézsarkantvő, pej ló, pej csikó, tinó stb., stb.

⁴ Pl. a *Barcsai* és a *Bíró Szép Anna* változatai inkább amorf alakúak, ellenben *A szegényben esett lány* típus variánsai között több van olyan, ahol főleg a szótagszám, de a rím is következtetesebben igazodik a felvett mértékhez. Régiebb balladánk között általában azokban a típusokban találunk feltűnően sok rimes vagy ren: dezett szótágú változatot, amelvek a legelterjedtebbek lehetnek és ma is a legtöbb változatban ismeretesek-pl. *Három árva*, *Halálra láncoltatott lány*, *Gyermekgyilkos lányanya*, *Megszólaló halott*, *Rossz feleség*.

dák általában mind hosszabbak, gyakori bennük a sorismétlés; az újabbak ezzel szemben általában rövidek, dalszerűen tömörebbek és a sorismétlés nem jellemző rájuk, noha előfordul. E kétféle alakú balladaréteg már jó ideje, legalábbis vagy száz éve egymás mellett él parasztságunk száján. Az előbbi jellemzőbben csak az erdélyi, moldvai, bukovinai és egyes elszigeteltbb dunántúli népcsoportoknál, az újabb réteg pedig egyaránt előfordul mindenütt. Felvetődik a kérdés, miből erednek és mivel magyarázhatók e kétféle balladatípus annyira elütő tematikai, alkati és egyéb formai sajátosságai. Ha a balladát mint esztétikai minőséget originális jelenségnek és nem fejlődésbeli alakulatként fogjuk fel, akkor ezek a különbségek pusztán az időbeli eltolódásból még nem magyarázhatók. A parasztságnak sokat magasztalt formaalkotó művészi készsége, tematikai érzékenysége, drámai helyzeteket teremtő költői ereje és az egyéb alkotói minőségek, amelyek a régibb balladákban oly pozitíven érvényesülnek, nem recidiválódhattak annyira — ha ezek valóban és egyedül csak a paraszti teremtő géniusz által volnának meghatározottak —, hogy az újabb balladákban ne nyilatkoznának meg átütően. A különböző siratok, rabnóták, betyárdalok és egyéb, az élet különböző tragédiáit megéneklő újabb balladák, mind az élet valós történéseiből fakadó eseménymagot hordoznak ugyanúgy mint a *Kádár Kata*, a *Bátori Boldizsár*, a *Barcsai*, a *Bethlen Anna* vagy az *Eladott lány* és a *Szegényben esett lány* típusok. De míg ezekben a balladákban a téma sajátos jellegéből fakadó drámai helyzetteremtés, a drámai szituáció epikus megformálása az, ami ma is megcsodált, művészi és nagyszerű,⁵ addig az újabb balladákban ez a konfliktusokra épülő drámai helyzetteremtés majdhogynem teljesen hiányzik. A tematikai beszűkülést sem lehet az időbeliség eltolódásával magyarázni. Hiszen olyan konfliktusokat, amilyenekkel a régibb balladákban találkozunk, az élet új történései is bőven produkálnak, nemcsak az előkelő osztályok rétegeiben, de a parasztság életviszonyai között is, mégis ezek a témák nem vagy legalábbis nem karakterisztikusan jelentkeznek az újabb balladákban.⁶ Az még érthető volna, ha abban a környezetben, ahol ismerik a régibb, azonos tematikájú szövegeket, újak ugyanerre a témára nem születnek, de az az érdekes hogy ott sem, ahol kimutathatóan ezek a balladák teljesen ismeretlenek. Az is feltűnő, mint mondtuk, hogy régibb balladáink eseményesebb, epikusabb csoportjából hiányoznak az olyan szüzsék, amelyek sajátosan paraszti környezetre, kultúrviszonyokra, a jobbágyi élet belső történéseire utalnának.⁷ Az újabb balladarétegben ugyanakkor pont fordítva van az eset. Az uraság, vagy annak lánya csak elszigetelten, egy-két típusban fordul elő (*Báró lánya*, *Kisasszony gulyája*, *Az uraság szeretője*), a többiben kivétel nélkül a falusi élet és a parasztság endogén életviszonyaiból fakadó drámai történések szerepelnek. Azt gondolom, mondani sem kell, hogy a vármegyei törvénykező urak és a hatalom emberei nem tekinthetők a balladák tényleges drámai szereplőinek. Ezeket a ballada két rétegében megfigyelhető divergens sajátosságokat két körülmény magyarázza meg alapvetően:

a) Az egyik az, hogy balladáinknak ezt az epikusabb modorú, régiségük ellenére is mozganatosabb, és mind a keleti nomád-, mind a nyugati feudális epikával nagyobb felületen érintkező alaprétéget fejlődésének kezdeti stádiumában egy egyetemesebb, ősznépben ízlés és igény hívta életre, gondozta és formálta is, semhogy *kizárólagosan* és ab ovo a parasztság szellemi izzadmányának tekinthetnénk.⁸ Több balladánkból szimptomatikusan kiütköző szociológiai és egyéb kultúrtörténeti nyomjelzők ezt kétségtelenül alátámasztják. Egy balladát, de bármelyik a szövegszerűen formálódott folklór jelenségét is (mesét, mondát, legendát stb.) még akkor sem lehetne kizárólag a parasztság autochton és szuverén alkotásainak felfogni, ha epikai szüzséjük költészeti és tárgyi elemeitől elvonatkoztatnánk, és kizárólag a formában mint absztrakcióban (tervrajzban) határoznánk meg a műfaj lényegét. Hiszen abban, hogy

⁵ ORTUTAY Irja: „ezeknek a balladáknak egyik nagy csodája éppen az, hogy alig néhány jelenet, alig néhány szereplő a nagy drámák tragikus feszültségét adja” Magyar népballadák. Bp., 1968. 86.; Ua.: Székely népballadák. 51–52. — A balladái tragikumról lásd még KRIZA Ildikó: A halálra táncoltatott lány. Egy magyar népballadacsoprt vizsgálata. Bp. 1967. 187–192. és VOIGT Vilmos véleményét: Népballada. Esztétikai kislexikon. Bp. 1969. 254–55.

⁶ Pl. a gyermekeit elhagyó vagy velük kegyetlenkedő anya, mostoha (*Budai Ilona*); az akarat ellenére férjhez adott lány kegyetlen sorsa és bosszúja (*Eladott lány*, *Zsivány felesége*); a mástól megejtett és férjhez adott lány (*Magyarósi Tamás*); a szegényeket megvető, gőgös gazdag menyecske (*Nagy Bihar Albertné*); a mástól gyereket szerzett feleség (*Gyöngye Judit asszony*).

⁷ Több szituáció olyan, hogy paraszti miliőben is elképzelhető, ugyanakkor az állandósult nevek mégis más szociológiai környezetet sejtetnek. A Vargyas által feltárt francia változatokban is király, főúr, lovag, lord, királylány, udvarhölgy, katonák, rablók, vendéglős; vagy csak fiú és lány, apa és anya, férj és feleség említettnek a ballada szereplőiként. I. m. Ethn 1960. 165., 168., 173., 177. (dán változat), 189., 193., 199., 205., 210., 220., 226., 238., 243., 250. (német változat), és 257. (angol változat). Vö. CSANÁDI—VARGYAS: Röpülj páva. Bp. 1954. 39. — Régibb balladáinknak erre a kettős osztályjellegére Ortutay is figyelmeztet: i. m. 86.

⁸ A dán balladák először, 1550-ben nemesasszonyok jegvezték le, gondolhatóan nem azért, hogy az utókor számára megörökítsék. Gyulai pedig még a múlt század 60-as éveiben is találkozott egy olyan erdélyi bárónnal, akitől a Kádár Kata balladának egyik töredékes változatát lejegyezhetette. Mint GYULAI írja, az úrnő saját állítása szerint szolgálójától tanulta meg a balladát. MNGY I. 574.

egy ballada, monda, legenda, mese fejlődésének különböző stádiumában olyan amilyen, abban mindenkinek része van, vagy volt, aki a műfaj építkezéseibe történetileg valamilyen módon részt vett. Akár úgy, hogy anyagot faragott, vagy szállított hozzá, akár úgy, hogy a formák történeti alakváltozásai egyéni konstrukciókkal, vagy a kollektív alkotási folyamat részeként — azáltal, hogy elmondta és tovább adta — belejátszott. S ha ehhez hozzávesszük, hogy archaikusabb alkatú balladáinknak, vagy legalábbis jó részüknek, epikai szüzséi az írásbeliségben és a szóbeliségben, műköltői és alacsonyabb szinten népi, históriázó, énekmondói megfogalmazásokban egyaránt hányódtak,⁹ akkor egyértelműbbé válik ezeknek a balladáknak történeti fejlődésüket tekintve *közköltészeti, össznépi* jellege.¹⁰ Ebből a köz-költészeti kollektív hagyományjellegből magyarázható alapvetően régebb balladánk egy részének sajátos szociológiai (nemesi, polgári életviszonyokra és környezetre utaló) színezettsége is. Ezek a témák, történetek korábban azoknak a társadalmi rétegeknek szóbeli vagy olvasmányos műveltségében is jelen voltak, hatottak és formálódtak is, akiknek életviszonyaiból ezek a történetek ténylegesen vagy fakadtak, vagy ahová csak mint a költészeti, irodalmi műveltség elemei jutottak el. Teljesen idejét múlt felfogás azt hinni, hogy a folklórra a felsőbb osztályok életviszonyaira, szokásaira mutató elemek csak mint valami színpadi díszletek kerültek volna be, amelyeket a parasztság azért lesett volna el a felsőbb osztályok életéből és meséiben, balladáiban, mondáiban csak azért vonultatja fel hogy hőseit ezáltal is idealizálja, eszményítse.¹¹ Manapság, amikor a régi feudális arisztokratikus kultúrának az emlékei már csak az olvasmányos és a szóhagyományozott műveltségben élnek, a balladaénekes és a mesemondó valóban szabadon díszletezhet ezekkel a kellékekkel anélkül, hogy valóságos eredetüket akár sejtene is. Régebben azonban ezek a ma csak szcenikai kellékként használt díszletek epikai elemek egy költőileg megformált szerkezetnek hiteles tárgyi elemei voltak, ami nem esetleges, hanem nagyon is szerves funkciójukat bizonyítja a folklórnál. Amikor Vargyas Lajos azt kérdezi, hogy „a mese vagy egyes népmesék nem hőseinek-e átalakult formában?”¹² akkor ebbe a kérdésbe az igenlő választ is beleérthetjük. Elég csak Berze Nagy János magyar népmese-katalógusát felütnünk, hogy meggyőződjünk arról, hogy az összehasonlító népmesekutatás mi mindent tárt már fel eddig is azokból az összefüggésekből, amik a népmesét a régebbi hősenek, a lovagepika és a középkor egyéb divatos olvasmányaihoz, a különböző legenda-gyűjteményekhez, a *Gesta Romanorum*hoz, a *Poncianushoz*, az *Apollóniushoz* és más népkönyvekhez, illetve ezeknek a szóbeliségben is terjedő tarka történeteikhez fűzik.¹³ A mesében is ugyanúgy mint a balladában az előképekből deriválódott szociológiai, történeti és kultúr-történeti nyomjelző elemek a történettel együtt hagyományozódnak, és a régebbi népmesékben, balladákban még ma is nagyon konzervatívan csak a megfelelő szüzséhez tapadva és csak egyes típusok változataiban fordulnak elő. A balladákra jellemző kettős rétegződést különben a népmesék vonatkozásában is megfigyelhetjük. Nem túlzás ha azt állítjuk, hogy a tündérmesék — beleértve a legenda- és novellaszerű meséket is — legalább annyira és hasonló szimptomákban különböznek az anekdotaszerű tréfameséktől, ill. a modern civilizációs élményelemekből szőtt ún. „igaz” történetektől — amelyek meséknek ugyan már alig nevezhetők, noha funkciójukban azt helyettesítik, lévén a céljuk ezeknek is a szórakoztatás¹⁴ — mint a régebbi, regényesebb balladák az újabbaktól. A tündérmesék is általában hosszabbak, epikai szövetük gazdagabban motivált, történetesebb és bonyolultabb is mint a jórészt egy cselekményszálra fűzött tréfameséké és rémhistóriáké. A tündérmesék világa mítikus és arisztokratikus világ, amit egyfelől kozmikus tárgyak (Nap, Hold, csillagok, alvilág) és csodás lények,

⁹ Ez még azokról a balladákról, vagy balladaelemekről is feltételezhető, amelyekről a kutatás eddig ezt nem bizonyította. Az irodalmilag frekvenciáltabb témák közül csak a legismertebbekre utalok: *Két királygyermek*. Meséje már az antik irodalomban is szerepel Hero és Leander történeteként. Világ- és magyar irodalmi feldolgozásait ismerteti Benkő Katalin: A két királygyermekről szóló magyar népballadák. Marosvásárhely. 1933. 53–63. — *Pogány király lánya*. Boccaccio IV. nap 1. novellája után Beroaldo F. latin átdolgozásából Enyedi György magyar versekbe adaptálta. Debrecen. 1577. — *Kádár Kata*. A vízbe fojtott polgárlány (Bernauer Ágnes 1435) története a *Telamon* c. magyar széphistória mellett ugyancsak szelvényben ismert a világ-irodalomban is. Vö. BASZEL Ernő: Bernauer Ágnes a német költészetben. ÉPhK 1906. 586–596., 680–689. — *Fehér László*. A téma világirodalmi feldolgozásairól lásd ZOLNAI Béla: Fehér László balladája. It 1917. 405–411. A *Szilágyi és Hagymási* valamint a *Katonalány* (Béla király és Bankó lánya) témájának a XVI. századból ismerjük magyar nyelvű históriás feldolgozásait; az előbbi deakból, az utóbbit horvátból ültették át magyarra, a közvetítő mindkét esetben írott szöveg volt. A különböző külföldi balladák irodalmi előzményeire és írásos feljegyzéseire lásd VARGYAS: i. m. Ethn 1962. 228., 241–244.

¹⁰ A XVII–XVIII. századi kéziratos énekköltészet tekintetében azonos nézeteket vall STOLL Béla is: *Közösségi költészet — népköltészet*. ItK 1958. 170–176.

¹¹ VARGYAS i. m. 238–239.

¹² I. m. 211.

¹³ BERZE NAGY János: Magyar népmesetípusok. 1–2. k. Bev. és a tudományos szerkesztést végezte Banó István. Pécs. 1957. — A *Gesta Romanorum* történeteinek népmeséi változataihoz lásd még: ItK 1966. 699–700.

¹⁴ S. DOBOS Ilona: Az „igaz” történetek műfajának kérdéséről. Ethn 1964. 213.

másfelől ragyogó várak, paloták, királyok, vitézek, lovagok népesítenek be. A mesehősnek ez a világ nem otthona, ide csak betévedt, miután természetes és nyomorúságos környezetéből világot próbálni, kalandokra indult akárcsak *Molnár Anna* a „császáru”-as, „tejjel-mézszel folyó” „citromfa” erdőbe. A tréfamesék és az „igaz” történetek ezzel szemben — sokszor minden képtelenségük ellenére is — egy mindennapibb, jelenszerűbb világot és életkörünyezetet ábrázolnak, amelyben a szereplők (pap, cigány, katona, iparos emberek, ill. az elsőszemélyes „igaz” történetek esetében maga az előadó) valóságosan is benne élnek.

b) A másik körülmény, ami véleményem szerint döntően befolyásolta a régibb és az újabb szövettű balladaréteg elütő alkati sajátosságainak kifejlődését, egyrészt a közvetítő költészeti hagyomány formái és izlésbeli különbözőségeiből, másrészt a szájhagyományozódás törvényszerűségeiből és bizonyos mértékben civilizációs okokból adódik. Meggyőződésünk, hogy régibb balladánk epikusabb, eseményesebb jellege onnan ered, hogy témáinknak korábban gazdagabb, változatosabb és epikailag kimunkáltabb előképei voltak vagy lehettek. Ez vonatkozik a keleti nomád hősének-hagyományból kialakult vagy azzal ötvöződött balladákra (*Molnár Anna*, *Barcsai*, *Budai Ilona*, *Kerekes Izsák*) ugyanúgy, mint a nyugat-európai ún. francia rétegbe illeszkedő témákra és az olyan, bizonyíthatóan újabb történekekből vagy közvetített irodalmi feldolgozásokból alakult szűzsékre is, mint a *Fehér László* és a *Pogány király lánya*. E balladák jelentős részének — talán az eleve táncos-dramatikus és a líraibb jellegűeket kivéve (*Rossz feleség*, *Gyáva szerető*, *Sirdogáló János*, *Gögös feleség*, *A megcsalt férfi*, *Szolga és asszonya*, *Kit kéne elvenni*, *Hol háltál az éjjel* . . . stb.) — történeti alapanyaga feltételezhetően nem balladai formában fogalmazódott meg először — ezt legalábbis bizonyítani nem lehet —, hanem különböző egyéni verses (históriás) és prózai feldolgozások révén, esetleg többszöri írásos vagy énekmondói megfogalmazások közbeiktatásával terjedtek mind a szóbeliségben, mind az írásbeliségben.¹⁵ Ez a sokoldalú formálódás, hányattatás alakította ki az egyes szűzsékek nemcsak részletesebb epikai gazdagságát, de ebből az epikai kimunkaltságból eredően azokat a drámai helyzeteket is, amire már fentebb utaltunk. Hogy újabb balladáinkból ezek a jellemzők hiányoznak, hogy az epikai keretet tulajdonképpen mozgó lírai képek helyettesítik, s hogy drámai situációt általában ritkán tudnak csak megjeleníteni — hanem ehelyett csak magát a tragédiát kíváltó mozzanatokot, vagy mint a siratókban tapasztalhatjuk, annak is csak az okát említik röviden —, annak nézetünk szerint az a magyarázata, hogy ezeknek a témáknak, történekeknek nem voltak és nincsenek részletesebben kimunkált epikai előképei sem a szóbeliségben, sem az alacsonyabb szintű ún. históriázó költészetben. Az újabb népi verselők, siratóírók, az *Albók*, *Faliznyó*-szerű históriázók, akik felfognak és útnak indítanak egy-egy új vagy már elfelejtett történetet, eleve vérszegény epikai keretbe fogalmazzák; csak magát a tragédiát és annak okát exponálják röviden, és érzelmes lírai, olykor az újabb népdalokból kölcsönzött sallangokkal cifrázzák históriáikat.¹⁶ A jukolátorok és a még sok tekintetben az ő nyomdokaikban dolgozó új típusú XVI–XVII. századi deákos verselők részletesebb epikus modora velük együtt kihalt, és az ő énekeiknek a hiánya szükségképpen megmutatkozik a folklór újabb rétegű epikus jelenségeinek elszürkülésében is, a népmesében, mondában ugyanúgy mint a balladában. Nem a székelly, csángó vagy a göcseji parasztság művészi teremtő alkotóereje fogyatkozott meg, hanem az énekmondók által kifejlesztett kollektív epikus műveltség sorvadt el, amely korábban is az egyes balladák alapanyagát különböző formákban és változatokban mintegy előmunkálta.¹⁷

¹⁵ A *Rákóczi László* haláláról szóló, 1667-ben keletkezett vitézi búcsú-ének és ennek két közelkorú, XVII–XVIII. századi változata mindennél meggyőzőbben szemlélteti a balladává való tömörülés folyamatát. — Mindhárom szöveg, az utóbbi dallamával együtt újonnan kiadva: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II. rész. Szerk. BARTA János és KLANICZAY Tibor. Bp. 1952. 852–855.

¹⁶ TAKÁCS Lajos i. m. 22–23. Már ritkább az olyan szépen felépített és drámai helyzeteket is rajzolni tudó história, mint Laborcz János éneke Kardos Péter és Kádár Marcsa tragédiájáról. I. m. 81–83.

¹⁷ Az énekmondók szerepéről a különböző balladatémák előmunkálásában és közvetítésében Solymossy, Ortutay és még sok más kutató véleménye meggyőzőbb, mint Vargyasé, aki ugyan szintén nem tagadja, hogy „néha a parasztság is kölcsönzött témákat az énekmondói epikából”, sőt korábban egvesen úgy vélekedett, hogy „a javarészt alacsony származású s a nép között is megforduló hajdani énekesek valóban hozzájárulhattak az új műfaj kialakulásához, részük lehetett egy-egy olyan történet elindításában, amely később egyre inkább balladává vált”, mindazonáltal a balladát az „énekesektől független költészt”-nek tartja. Amit, ha szabad, úgy lehet csak értelmezni, hogy egyrészt egy téma, egy szűs történeti fejlődésének folvatatában a ballada vagy a balladává fejlődés ott kezdődik, amikor az énekeltes szöveg már teljesen leszakadt az énekesek szájáról és a továbbiakban a szájhagyományozás *spontán* átadásában és annak törvényei szerint fejlődik; másrészt úgy, hogy a balladák túlnyomó többségének eredetileg nem voltak ilyen „költői”, énekmondói verses előzményei, hanem a rövid verses balladai formát a rá jellemző stílusbeli és esztétikai sajátosságokkal együtt a nagyrészt írástudatlan középkori névtelen paraszti közösség teremtette volna meg, és innen került volna át a ballada esetenként az énekesekhez és az írásbeliségbe is. Olvan ez, mintha azt mondanánk, hogy pl. a különböző korokban divatos táncdalokat döntően nem a hivatásos vagy éppen csak dilettáns dal-költők, énekesek, zenekarok termelik, hanem a mindenkor névtelen közösség együttesen vagy külön-külön annak *akármelyik* tagja ösztönösen hívja azokat életre, és a dalköltők, énekesek már csak ezt utánozzák és terjesztik. Ilyet feltételezni mindenesetre könnyebb mint bizonyítani. Vö. SOLYMOSSY S.: A nép epikája. Ballada. A magyarság néprajza. 2. kiad. III. 75–80.; ORTUTAY: I. m. 67–69.; Ua.: Székely népballadák. 19–21.; VARGYAS L.: i. m. Ethn 1962. 240.; CSANÁDI—VARGYAS I. m. 39.

9. A régiebb balladáinkban oly tökéletesen megvalósult sajátos esztétikai minőségeket — mint pl. a dramatizáló jelleg, a szaggatott, a történet csak sejtető hézagos előadás) a kötetlen szótagú, rímtelen verselés, az epikai tömörség, a nyelv ódon régiessége stb. — a műfaj elméletével foglalkozó kutatók egy része még újabban is a ballada originális jellemzőiként és ősi paraszti eredetének bizonyítékaiként szokta emlegetni. Pedig — ahogy erre már mások is rámutattak — ezek a műfaji jellemzők nem eredendő, veleszületett sajátosságai ezeknek a balladának, hanem fejlődésüknek csak mintegy eredményei, nem ősi paraszti eredetük, hanem csak jelenlegi életkörüzetük, szociológiájuk feudális elmaradottsága, történelmi atavizmusa mellett bizonyítanak. Régiebb balladáink, vagy legalábbis jó részük, fejlődésüknek korábbi szakaszaiban adekvátan „modernebb” nyelvi és formai köntösben élhettek mind a szóbeliségben, mind az írásbeliségben, mint lejegyzésük idején.

a) Ami a historiázó modortól elütő¹⁸ ún. *dramatizáló, beszélgető stílust* illeti, azt kell mondjuk, e tekintetben az újabb keletű balladák eredendőbb és ősi stílusbeli sajátosságokat hordoznak mint a régiebb rétegbe illeszkedő darabok. Köztudott, hogy az ősi népi verselési modor epikáinkban a végig első személyben prelegáló ún. *vallomásos* előadás volt. Ennek eredete még a honfoglalás előtti finnugor korbá nyúlik vissza, s hagyománya bizonyíthatóan Árpád-kori költészetünkben is tovább élt.¹⁹ Nos az ősi nemzeti epikának ez az egyik oly lényeges attribútuma csak az újabb kori, bizonyíthatóan paraszti provenienciájú balladáinkban,²⁰ továbbá még a halotti búcsúztatókban és a népdalokban figyelhető meg. A régiebb ún. klasszikus balladákban ezzel a jelenséggel sehol sem találkozunk. Ezekre kivétel nélkül a harmadik személyben prelegáló és első személyben beszélgető, dramatizáló előadásmód jellemző, ami a hivatásos énekmondói stílusnak is sajátja nálunk ugyanúgy, mint a délszlávoknál és másutt, régen ugyanúgy, mint újabban. A harmadik személyes közlő formába kevert felelgető, megszólaltató elsőszemélyes előadási forma mind az énekmondóknál, mind a népi közbeszédben általában, az önkifejezés legősibb formáját ösztönösen megvalósító jelenség. A verses, énekes epikában azonban ezt a stílust az énekmondók honosították meg és terjesztették el. Ennek az énekmondói modornak a nyomait őrizhetik régiebb balladáinkban az olyan fordulatok is mint: Szóval így felmondja, Szóval fellelel, Egyből azt kérdezek (*Bíró Szép Anna*);²¹ Szóval így felele, Könyörgötte az ő öccse (*Két rab testvér*);²² Mondja az kisebbik: pajtásim (*Vitéz és kegyes*);²³ Szóval szóllá Ráduly vajda, Lováról leszálla, ég felé sohajta,²⁴ Csak kapun szóla meg e katana legén,²⁵ De csak megszólamlík az ő tátos lova²⁶ (*Kegyetlen anyós*); Így mondja, így mondja Hagymási László, Azonnal azt mondja nagy Szilágyi Miklós (*Szilágyi és Hajmási*);²⁷ Halj meg fiam, halj meg mondja végül az anyja (*Csudahalott*);²⁸ Először felkiált a kisebbik vőfi (*A megátközött lány*);²⁹ Hajadon küslánya ijenképpen síra (*Budai Ilona*);³⁰ Köszöne az asszony, az ura válaszolt, Az ő édös apja neki így felele (*Körmives Kelemenne*);³¹ S ilyen szókkal költi igen hamarjában, És visszatekinte s ilyen szókkal beszélt (*Kerekes Izsák*);³² Szóval mondja Sárosi Mihály, Szóval mondja kocsisának (*Betlen Anna*);³³ Szóval felleleli nagyobbik nyoszolyó (*Magyarósi Tamás*);³⁴ S szól a vendég a gazdához (*Molnár Anna*);³⁵ Fut hátra az asszon, kiátssa a szógát (*Nagy hegyi tolvaj*);³⁶ A tóba megszólalt Kádár Kata neki (*Kádár Kata*);³⁷ S monda néki ilyen szókkal (*Szép Júlia*);³⁸ stb. A balladának ez a stílus nem sajátja, hanem vagy egy régebbi szerkezet emléke, vagy pedig az énekmondói modorhoz szokott ízés beütése csupán. A ballada művészi érlelődésének folyamatában fokozatosan ki-

¹⁸ Vö. VARGYAS i. m. Ethn 1962. 223., 226.

¹⁹ JAKUBOVICH Emil: Honfoglalási hősi énekeink előadásmódjához. MNY 1931. 265—276.

²⁰ CSANÁDI—VARGYAS i. m. A kötetben a *Betyárballadák, rabnóták* c. csoportból a következő számúak: 147—150., 151., 154—155., 157—159., 161—163., 166., 171., 173., 178—192. sz. — Vö. ORTUTAY: Székely népballadák. 28., 39.

²¹ CSANÁDI—VARGYAS i. m. 149—155.

²² Ethn 1960. 166—168.

²³ I. m. 170.

²⁴ MNyr 1876. 47—48.

²⁵ FARAGÓ—JAGAMAS: Moldvai csángó népdalok és balladák. Bukarest 1954. 9. sz.

²⁶ DOMOKOS Pál Péter: Moldvai magyarság. 3. kiad. Bp. 1941. 289.

²⁷ CSANÁDI—VARGYAS i. m. 206.

²⁸ Ethn 1960. 217.

²⁹ CSANÁDI—VARGYAS: i. m. 132.

³⁰ ORTUTAY Gy.: Székely népballadák. 74.

³¹ I. m. 62—63.

³² I. m. 69—70.

³³ I. m. 103.

³⁴ I. m. 105.

³⁵ I. m. 117.

³⁶ I. m. 119.

³⁷ I. m. 132.

³⁸ I. m. 136. — Az egyéb (indító, megszólító, helymegjelölő) énekmondói formuláknak a balladákban való továbbélésére lásd SOLYMOSSY S. i. m. 78—80.

forrja magából az ilyen költőietlen prózai áthidaló idiómákat és a tiszta párbeszéd drámai előadás, vagy az ősbibb monologizáló, dalszerűbb struktúra (balladás népdal) irányába fejlesztí modorát.

b) Az ún. *archaikus versforma* és a *szaggatott, hézagos előadásmód* sem örökletes, a szűzsével vagy az elsőfogalmazványos verses szerkezettel együtt született jellemző tartozéka a balladának, hanem depresszív, kopási folyamat eredménye.³⁹ Ezt a jelenséget a folklor-elmélet már régóta megfigyelte és mint törvényt általánosította is.⁴⁰ Érvényességét éppen a szóban forgó balladák egynémelyikének (*Molnár Anna, Szilágyi és Hajmási*) és más duálisztikus (írott és szóbeli) formában élő kisepikai jelenségnek behatóbb vizsgálatával a kutatás is igazolta.⁴¹ Kiderült, hogy a strófa nélküli, kötetlen szótagú, olykor félsorok, rímtelen, sorismétlő és hézagos, tömör előadású változatok a vizsgált esetekben mindig egy kötött vagy kötöttebb versidomú, rimes, sort nem ismétlő, részletezőbb epikai struktúrájú szövegre vezetettek vissza. Mintha a megkopott emlékezet ösztönös reprodukáló készséggel és ösztönös, a hagyomány által még verselésnek elismert szabad szótagú ritmikus sorok beépítésével próbálná a közvetlenül átvett szöveget a történet — a formát pedig a vers keretei között tartani. A szabad szótagú rímtelen sorokat az elmondó nem azért szövi bele a kötött formájú versbe, és nem azért fogalmaz olykor teljes szerkezeteket is ebben a modorban, mintha a balladát valami hagyománynak engedve tudatosan archaizálni akarná, hanem mert a modernebbet, a kötött versidomú formát bár ismeri, nem tudja produkálni, noha szemmel láthatólag törekszik erre.⁴² Persze olyan esetekkel is találkozunk, és ez a gyakoribb, amikor két vagy akár több változat között is filológiaiul semmilyen nyelvi és formai átfedés nem mutatható ki,⁴³ ugyanakkor szűzséik gondolati építettsége és benne a szerkezeti elemek (motívumok, fordulatok) elhelyezése azonos vagy legalábbis hasonló rendezettségű mutat. Ez szintén depresszív jelenség, de már teljesebb mint az előbbi, a forma teljes megszűnése, exitusa. A forma teljes elhalása egy ballada életében bekövetkezhet hirtelen és végbemehet részlegesen, fokozatokban is: a kötött versszöveg és forma fellazulása, széttöredezése, a dallam leválása a szövegről és a fokozatokban megvalósuló prózává oldódás.⁴⁴ Hirtelen hal el a forma akkor, ha pl. egy verses epikus szűzsét az átvevő prózába fogalmazva ad tovább; tartalmától függően új műfajt, mondat, mesét, esetleg csak egyszerű történetet formál belőle.⁴⁵ Ugyanez az eset akkor is, ha a továbbított ragaszkodik ugyan a verses alapformához és a műfaj hagyományos követelményeihez, még talán a dallamkerethez is, de mivel a hallott vagy olvasott szöveget már teljesen elfelejtette, csupán a történet meséje maradt meg a fejében, a közvetítő forma hatása alatt a nyelvi struktúrát úgyszólván teljesen újrafogalmazza és így adja tovább. Az

³⁹ A Fanchali Jób-kódex balladái stílusminőségeket is sejtető *Pajkos énekével* kapcsolatban hasonlóan vélekedik KLANICZAY Tibor is: MISIANIK—ECKHARDT—KLANICZAY: Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. ItFüz 25. sz. Bp. 1959. 204—205. — A hézagos, homályos előadás okairól lásd ORTUTÁY I. m. 41—42. és SOLYMOSSY I. m. 73—74.

⁴⁰ ORTUTÁY Gyula: Variáns, invariáns, affinitás. A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei. MTA II. OK IX. 3—4. 218—224.

⁴¹ ASBÓTHNÉ FERENCZI Sári: A székely népballadáról. EPHK 1912. 193—206., HONTI J.: Szilágyi és Hajmási monda szöveg története. Vál. tan. Bp. 1962. 228—230. — Lásd még ehhez *A megcsalt férj* irodalmi előképeiből alakult változatokat: A magyarság néprajza. 2. kiad. III. k. Bp. é. n. 120—121., CSANÁDI—VARGYAS: i. m. 134. sz. — Abban igaz van Ortutaynak, hogy elutasítandók „az olyan elméletek, amelyek szerint például a ballada sajátos dramatikus műfaja törvényszerűen úgy alakult volna ki, hogy a *széles menetű, nagy epikus költemények* (kiemelés tőlem) kopás, széténeklés következtében válhattak volna epikus-dramatikus balladákká” i. m. 219. De mi sem erre gondolunk és Asbóthné és Honti példái sem ezt bizonyítják, hanem azt, hogy megfelelő tematikát és tartalmakat hordozó egyéni fogalmazású vagy akár a szájhagyományban is formálódott kisepikai formák, az epikus struktúra fellazulása, emlékezetbeni szétesése következtében igenis a balladává fejlődés vagy a ballada teljesebb esztétikai kiérlelődésének irányába fejlődhetnek. Vö. ORTUTÁY: Székely népballadák. 30.

⁴² A szótagszám kiegyenlítődése a versszakon belül már a dallam miatt is inkább megvalósul, a sorvégi rím azonban csak egyes sorpárokban alakul ki. Szűkségét azonban érzé az előadó spontánul megnyilatkozó formateremtő génusza, ezért rövidebb szókapcsolatok rímeltetésével, ún. belső rímekkel széptípi a formát.

⁴³ A táncos, dramatikus és lírai balladákra, balladás dalokra ez a megállapítás kevésbé vonatkozik, hiszen ezeknél éppen az az érdekes, hogy szövegeik a refrén és a dallam támogatásával idővel teljesen bemervevtedek, következképp változataik is csak kisebb eltéréseket mutatnak. (Pl. *Házassuló királyfi*.)

⁴⁴ Az utóbbiról írja ORTUTÁY: „A balladaelőadás történetében meg lehet figyelni a felejtésnek azt a formáját, amikor a történet elmondása során az előadó többször is prózái betétekkel hidal át hagyományos verses énekel részeket. Magam szinte már a prózává oldódás teljes folyamatát is lejegyezhettem a *Fogarasi István* típusú balladák esetében”. I. m. 222. Vö. Ua.: Adalék a mese és a ballada összefüggéseinek kérdéséhez. Ethn 1928. 373—380. — A hasonló esetekre lásd még az *Elcsalt menyecské, Szégyenbe esett lány, Ördög völgyény, Kegyetlen, anyós Falbápitett asszony* és a *Három árva* típus egyes változatait: *Gyönyörű Bán Kata* (CSANÁDI—VARGYAS i. m. 14. sz.), *Fodor Katalina* (uo. 63. sz.), *En Ilonka* (ORTUTÁY: Magyar népballadák. 49. sz.), *Katica szép leány* (RÓNAI Béla: Újabb adatok egy ritka balladához. Ethn 1965. 446—454.), *Máncle mester*. Trunki mese. (Közli SZEGŐ Júlia uo. 95—98.), *Három árva* (KÁLMÁNY L.: Alföldi balladák. Bp. 1954. 5/b. sz.).

⁴⁵ KÁLMÁNY írja: „A nép elfelejtette a dal sorait, de nem a mesét, ahol nem tudja a verses sorokat, prózával pótolja, elmeséli”. Szeged népe. Szeged. 1891. III. 195. — *Hogy hogyan alakulhat egy balladai szűzsé emlékeiből mese vagy monda, arra az előbbi példák közül a Kegyetlen anyós típus (Kádár Kata, Merinka)* báti változata a legjellemzőbb. (Ethn 1965. 446—454.) — A mondává alakulása lásd: *A tó halottjai*. Közli VERSENYI György: Erdélyi népmondák. Ethn 1901. 220. — A balladai szűzsé bizonyos elemeinek átütésére újabb történetekbe: S. DOBOS Ilona i. m. 208—209.

ilyen teljesen újrafogalmazott szövegben is keveredhetnek egymással rimes és rímtelen, szabad-
rímű és egyfajta mértékhez igazodni látszó sorok — ahogy az elmondónak éppen a szájára
jönnek —, ezek azonban már nem az előző, átadó változatra mutatnak vissza, hanem mint új
formai minőségek előre, a későbbi változatok irányába hatnak. Ez a jelenség egyike azoknak
a „továbbépítő, szebbítő, gazdagító: alkotó folyamatoknak”,⁴⁶ amelyek a depresszív tenden-
ciákkal szemben érvényesülnek, sőt erőteljesebben érvényesülnek, mint azok. Meg kell azon-
ban jegyeznünk, hogy egy ballada esetében pl. az ilyen továbbépítések, gazdagítások nem az
eredeti vagy a balladai fejlődést elindító epikai alapanyag, a történet helyreállítását szolgálják.
Nem is szolgálhatják, legfeljebb öntudatlanul úgy, hogy a különböző változatokban élő, vala-
mikor egységes szerkezet széttöredezett egyes elemei egy újabb változatban véletlenül ismét
összekapcsolódnak.⁴⁷ Az emlékezet minden elmondásánál csak azt tudja nyújtani, amit még
nem felejtett el, csodára nem képes. Következésképp a gazdagítások a szájhagyományozó
műveltségben elsősorban esztétikai természetűek, szemben a műköltéssel vagy az írásbeli-
séggel, ahol emellett bizonyos rekonstrukciós szándékok is érvényesülhetnek. (Pl. Arany
Toldija.) A ballada fejlődésében minden alkotóan résztvevő előadó az éppen kéznél levő
és illeszthető különböző szüzséelemek, motívumok és egyéb invenciók minőségek beépíté-
sével csak a ballada művészi értékeinek egyre finomabb kimunkálásához járul hozzá.

c) A depresszió jelenségével függ össze bizonyos mértékig a *balladai epikum* rövid, egy
szárra vagy konfliktusra épülő *tömörsege* is. Bizonyos mértékig, mert egy megfelelő tematikájú,
részletezőbb epikai struktúra rövidebb terjedelemben való leegyszerűsödése és eszmeileg poen-
tírozottabbá, hegyezettebbé válása bekövetkezhet a szájhagyományozódás kikapcsolásával is.
Számos példát idézhetnénk akár a XVI. századi magyar irodalomból is annak bizonyítására,
hogy az irodalmi kultúra különböző érjesztő elemei (énekszerzők, kompilátorok, énekmondók)
vagy akár tudatos költők is, a különböző műfajú, terjedelmesebb prózai és verses szövegeket
rövidebb formákba adaptálják (Pl. széphistóriák, krónikás énekek.) Ez azonban nem depres-
ziós jelenség, hanem a témának csak egyéni alkotói előkészítése, mintegy előfaragása ahhoz,
hogy *ha* a szájhagyományba kerül, *esetleg* ballada is alakulhassék belőle. Másrészt, mint arra
fentebb utaltunk, újabb keletű balladáinknál (betyár dalok, siratók, de még az olyanoknál is
mint a *Szücs Marcsa*, *Farkas Julcsa* stb.)⁴⁸ ez a rövid, svány epikai keret már a ballada fejl-
lődésének kezdetén eleve adott. Vagy azért, hogy alapszerkezetét ezeknek is históriázók
(Új Péterék, Feliznyóék) alakították ki, vagy úgy, hogy a kollektív alkotási folyamat névtelen
költő-tehetségei szőtték ilyen lazára az epikai szövetét, akárcsak az olyan balladás dalokét
mint a *Kismargita*, *Kékellik a Mátra*⁴⁹ stb. Depresszióról csak akkor beszélhetünk, ha ez a
rövidülés, tömörbbé válás a szóbeliség folyamatában következik be azért, hogy az epikus
szerkezet a többszöri elmondás következtében idővel összetöredezik és a lényegtelenebb ele-
mek fokozatosan kirostálódnak belőle. Ezt a folyamatot azoknál a régi eredetű balladáink-
nál figyelhetjük meg legszemléletesebben, amelyek ma már mint lírai, vagy táncos, drama-
tikus szövegek ismeretesek: *Három árva*, *Megszólaló halott*, *Kétféle menyasszony*, *Házasuló*
királyfi, *Rossz feleség*, *Csuda halott*, *Megcsalt férj*⁵⁰ stb. Csak a példa kedvéért érdemes kissé
közelebről szemügyre venni a *Három árva* típus külföldi és hazai változatait. A sírjából kikélt
édesanya történetének — amely témájából következtethetően az egyházi példa- és legenda-
irodalomba látszik illeszkedni⁵¹ — a középkorban eseményesebb, epikusabb szerkezetei lehet-
tek annál, mint amit az újonnan lejegyzett balladákban ismertünk. Ebből a legendás alapszer-
kezetből az a dán ballada őriz legtöbbit, amit Vargyas ismeret.⁵² A francia, vallón és német
változatok bár terjedelmileg jóval rövidebbek, mint a dán szöveg, mégis a sírvesszőzéstől
eltelintve mind mozzanatosabb, beszédesebb és legendásabb színezetű is mint a magyar
változatok. A magyar balladákra egységesen jellemző a líraibb építettség és egyes „realista

⁴⁶ ORTUTAY: Variáns, invariáns... 218.

⁴⁷ Az önhelyreállítás törvénye amely „az eltérő változatok egymást korrigáló előadásaiból mindig igyekszik az eredeti formát, a tartalom eredeti szerkezetét visszaállítani” (ORTUTAY: uo. 216.) csak ebben a véletlen-
szerű megnyilatkozási formájában érvényes. Az affinitás, a rokon típusok egymásra gyakorolt vonzása segítheti
ezt a folyamatot, de ez esetben is csak öntudatlan, véletlenszerű kapcsolódásokról lehet szó. Vö. KRIZA
Ildikó: Affinitás a népballadában. A népköltészet továbbformálódásának módjához. Ethn 1965. 221—240.

⁴⁸ VIKÁR Béla i. m. 274—275.; CSANÁDI-VARGYAS i. m. 195., 224—225. sz.

⁴⁹ I. m. 156., 158. sz.

⁵⁰ I. m. 100—102., 116—117., 121—125., 127—128., 134. sz. Lásd még VARGYAS i. m. Ethn 1960. 174—
184., 209—213., 215—223., 236—240. — A *megcsalt férj*-ről, amely ma csak mint víg ballada ismeretes, Soly-
mossy Sándor azt írja, hogy több európai változata „egykoritragikus alakjában” maradt fenn „amelyből a
tréfás új forma kétségkívül származott.” I. m. 121.

⁵¹ Bizonyítani ezt persze eddig nem sikerült, de a *Júlia szép leány* c. ballada epikai alapszövetének a legenda-
és látomás-irodalomban is kimutatott párhuzamai némileg feljogosítanak erre a feltételezésre. Vö.: DOMOKOS
P. Péter: Júlia szép leány. Ballada-monográfia. Ethn 1959. 42—52.; Fettes Nándor: A Júlia szép leány balla-
dáról. I. m. 69.

⁵² I. m. Ethn 1960. 177—178.

részletek"-nek „stilizált képekkel” való helyettesítése.⁵³ A depresszió jelenségei azonban a magyar balladák között még szembetűnőbbek, mint a magyar és a külföldi változatok viszonylatában. A keleti országrészekből (Moldva, Erdély) befelé haladva a változatok mind kopottabbá, hézagossabbá válnak és „a fejlődés végén a nyugati megyék vázlatos formái”⁵⁴ állnak. Innen jegyezték le azt a legrövidebb, mindössze 16 soros változatot is, amely a ballada eredeti szűzséjéből már csak néhány mozzanatot őriz,⁵⁵ és amelyről a balladát éneklő egyházashetyei parasztasszony azt mondta Kodálnak, hogy iskolás korukban körtáncra dalolták. A csak ebben a változatban előforduló és 2 soronként ismétlődő refrén: „Szivem az igaz” beszédes bizonyítéka különben annak az esetnek is, amikor valaki balladai szűzsét prózai történetként ad tovább. Az elmondónak az előadás közben használt bizonygató szavai: *Szivem⁵⁶ az igaz*, a táncos dalszövegben refrénként állandósultak.

A balladai tömörséget egyes kutatók tudatos előadói összevonás, poentírozás eredményének tartják; mintha az előadó a hallgatóság türelmetlen kíváncsiságának engedve a lényegtelenebb részeket elhagyná a történetből és csak a legfontosabb, legizgalmasabb mozzanatokot emelné ki.⁵⁷ A ballada és általában az epikus műfajok morfológiája ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja, hiszen ki ne tudná hogy az epikum tudatos rövidítése a népi előadási modorral teljesen ellenkezik. Nemcsak az epikus darabok, de még a népdalok előadásánál is általánosan megfigyelhető jelenség, hogy a mesélő, ballada- vagy népdalénekes, nemhogy nincs tekintettel hallgatósága türelmetlenségére, hanem ellenkezőleg, a mesében a fokozó hatású hármas ismétlésekkel, a balladában a sor- és stórfaismétléssel, a népdalokban pedig a különböző, dallamilag és hangulatilag illeszthető „versek” közbeiktatásával, hozzátoldásával, vagyis általában a produkció terjedelmi és időbeli megnövelésével mintha egyfajta várakozásnak és saját hiúságának is hódolna. A népi előadás terjedelmének egyedül az előadó emlékezőtehetsége és alkotói leleménye, fantáziája szab határt. Vargyas is úgy látja, hogy az egyes balladák terjedelmének megnövekedését „nem a tulajdonképpeni cselekménymag hangsúlyozása”,⁵⁸ epikai kiteljesítése eredményezi, hanem olyan tartalmi és formai bővítmények, nyújtások okozzák, amelyek a ballada fejlődését eredetileg elindító ún. első fogalmazvánnyal, illetve a több ballada kontaminációjából keletkezett szekundér szerkezet (pl. *A kegyetlen anyós* terjedelmesebb változatai)⁵⁹ prototípusával már sem tartalmi sem formai tekintetben nincsenek organikus kapcsolatban.

d) A dramatizáló jelleg, továbbá az ún. archaikus verselés és az epikai tömörség mellett a *nyelv ódon régiessége* sem bizonyít általában egy-egy ballada vagy ballada csoport régisége, illetve paraszti provenienciája mellett. A szóbeliségben élő költői jelenségek ugyanis mindig az egyes népcsoportok által éppen beszélt nyelvi állapotot tükrözik. A székelyek és csángók népballadái, meséi, dalai pl. ódon, régies nyelvezetük ellenére lehetnek akár egészen új keletűek is — feltéve, ha régiségükre egyéb specifikus nyelvi, tárgyi és költészeti nyomok nem mutatnak —, minthogy újonnan termelt anyagi kultúrájuk is végső soron még egy hagyományos, régi, ma már anakronisztikusan ható izléshez igazodik. Nem kétséges azonban, hogy ebbe a régies nyelvi anyagba fogalmazott újabb keletű alkotások még mindig több régi költészeti hordalékelemet őrizhetnek, mint a már majdnem köznyelvi formákban élő általános paraszti szájhagyomány. A régies tónusú nyelvnek tehát nem önmagában, hanem költészeti és mindenféle műveltségtartalmat is konzerváló szerepében van jelentősége egy-egy folklórjelenség korának megítélésében. A régibb kultúra emlékeinek ilyen archaikus köntösben való fennmaradása és tovább élése a történetileg haladottabb kultúrviszonyok között az egyenlőtlen fejlődés törvényéből eredően természetes jelenség mindenütt, ahol a társadalmi fejlődés intenzitása akár kontinentális vagy nemzeti viszonylatban, akár pedig csak az egyes osztályok és rétegek viszonylatában lelassul, vagy átmenetileg megreked. Ez az alapvető társadalmi törvény érteti meg velünk, hogy az európai feudalizmus rendszerében miért a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokairól induló új feudális nemzeti kultúrák jelentették azokat a rezervátu-

⁵³ I. m. 180.

⁵⁴ I. m. 180.

⁵⁵ 1. Három árva a temetőben sétál. 2. Kelj fel anyám, édesanyám, Elszakadt a testi ruhám. 3. Nem kelhetek három árva, Koporsóba vagyok zárva. 4. Van tinékete mostohátok, Akí gondot visel rátk. 5. Mikor a vacsorát eszik, Három árvať kikergetik. A magyar népzene tára. I. Gyermekekjátékok. Sajtó alá rendezte KERÉNYI György. Bp. 1951. 599.

⁵⁶ A „Szivem” itt a bizalmasodó megszólításnak egyik fajtája, olyan mint a *Lelkem, Galambom, Kedvesem* stb.

⁵⁷ „Az eseményeknek mindig vannak kevésbé fontos részei, ezek mint érdektelenek, idővel kiesnek; a leköltött figyelemű hallgatóság minél gyorsabban akarja a végét tudni; emiatt is megrövidül a szöveg. A hallgató nem oly türelmes mint az olvasó; ... Ez a különböző, de egy irányba ható tényező sietésre, szófukarságra, készíti az énekes előadót. Idővel ebből a régi szövegek folytonos megkurtulása következett”. SÖLYMOSSY S. I. m. 73.

⁵⁸ I. m. Ethn 1962. 233.

⁵⁹ CSANÁDI—VARGYAS I. m. 23—24. sz. Vö. Ethn 1960. 198

mok, ahol a fejlettebb gazdasági és társadalmi viszonyokból sarjadzó nyugat-európai műveltség szóródó elemei lecsapódhattak, és ad magyarázatot arra is, hogy manapság miért csak a parasztság és azon belül is a legperiférikusabb rétegek szájhagyománya őrzi még ennek a valamikor egységesebb és szóbeli életformájából eredően összépibb feudális költészeti kultúrának nemcsak az emlékeit, de izlés- és formavilágát is.⁶⁰

Ha ezeketán röviden feleletet akarnánk adni a dolgozat elején exponált kérdésekre, nem kell mást tennünk, mint az „ismeretlenek” utánaszámolt, vagy csak leellenőrzött értékeit behelyettesítjük az „egyenletbe”, amelyből így a következő eredményeket kapjuk: 1. A népballada a középkori európai költészet és irodalom anyagából történetileg formálódott olyan sajátos eszmei tartalmú tematikát hordozó kispikikai *folklor-jelenség*, amelyet európai kifejlődésének és virágzásának időszakában (nyugaton a XIV—XVI. sz., nálunk pedig még ennél később is) egy egyetemesebb, összépibb (nemcsak paraszti) társadalmi izlés és igény hívott életre, és amelynek világképét a már reneszánsz tendenciákat is hordozó feudális társadalom erkölcsi értékrendszere alakította ki. 2. A ballada, noha szüzséinek epikus előképei — itt-ott kimutathatóan is — érintkeznek műköltői vagy énekmondói, illetve más, különböző műfajú írásos megfogalmazásokkal, alapjában véve *népi*, a szóbeli műveltségben permanensen alternáló és fejlődő *alkotás*.⁶¹ Történetileg változó témáit és ezeknek szociológiai alaphelyzeteit (nemesi, polgári, paraszti), valamint alakváltozatait (epikus, lírikus, tragikus, víg, csak énekes, vagy táncos-dramatikus) az egyéni, énekmondói, históriázó alkotások és továbbadások épp-úgy alakították, mint a spontán hagyományozódás kollektív formáló ereje. 3. A balladának ma megcsodált *művészi szépségei* — sem a műfaj vonatkozásában általában, sem balladánként — *nem originális természetűek*. Ezeket az esztétikai minőségeket a szájhagyományozódásban megvalósuló alkotási folyamatok romboló és építő tendenciái — nemzeti és társadalmi sajátosságoktól is meghatározottan — együttesen alakították ki.

Bóta László

Kanizsai Pálfi János irodalmi tevékenységéhez

A Balassa—Rimay *Istenes énekei*-nek függelékében található énekek közül kettőt Klaniczay Tibor meggyőző érvekkel Kanizsai Pálfi Jánosnak tulajdonított. (RMKT XVII. század 2. köt. 271.)

Az 1636-ból, Kiskomáromból fennmaradt, Ákosházi Sárkány István várkapitány halálára szerzett búcsúztatóról is kimutatható, hogy Kanizsai Pálfi János éneke. Pálfi 1633-tól 1639-ig Kiskomárom prédikátora. Mikor meghívták a kiskomáromi várba, azt írta a kecskemétieknek, hogy az olyan, „mint valami jég hátán építettett . . . vár”. (Thury E.: *A dunántúli református egyházkerület története*. Pápa. 1908. I. köt. 276.) E sajátos hasonlat a szerzőség bizonyítékaként bukkan fel a halott kapitány szájába adott búcsúszavakban:

Tartson Isten békességben téged Kis-Komár,
Ki olyan vagy, mint jég hátán építettett vár . . .
(Thaly: *Vitézi énekek és elegyes dalok*. I. k. 145.)

Hogy Kanizsai elismert költő hírében állott, azt egy más, korábbi adattal alátámaszthatom. 1623-ban dominusa, Batthyány Ferenc „zászlókra való” verseket írat át. Az egyik „revideáló” Pálfi volt, aki még hazafelé is egész úton egy soron gyözködik: „Astra, triumphanti tiara datur.” Jelentéstani érvelessel ilyen átalakítást javasol: „Astra, triumphanti corona datur.” (Országos Levéltár. Batthyány-cs. lt. 23925. sz. missilis.)

Ennek a *corona datur*-nak motívuma a *Sárkány István halálára* szerzett énekebe is bekerül:

Gyönyörűség habok közül partra kiuszni,
Az napestig való munka után nyugodni
És bajvivást elvégezvén *koronázatni* . . .

Eperjesi István

⁶⁰ Vö. ORTUTAY: Székely népballadák. 17., 31.

⁶¹ ORTUTAY egyenesen úgy látja, „hogy mindenütt Európában közös magas irodalmi műfaj lehetett az előindítója a népi balladaköltészet kialakulásának” i. m. 19.

Péchi Simon életéhez és munkásságához

Péchi Simonnak eszmetörténeti, társadalmi, politikai, irodalmi tekintetben egyaránt izgalmas alakjáról mind a mai napig Kohn Sámuelnek a múlt század vége felé írt könyve nyújtja a legteljesebb tájékoztatást.¹ Egyaránt vonatkozik ez az alacsony sorból a főnemesi osztályba jutott, az egyszerű iskolamesterből fejedelmi kancellárrá lett váratlan és mégis előre látható fordulatokban gazdag életére és a szombatosok felekezetének vallásos irodalmát megteremtő kiváló műfordítónak, énekeszerzőnek írói munkásságára.

Bár 1889 óta napvilágot látott Péchi *Psalteriuma*,² *Szombatos imádságos könyve*,³ megjelent nyomtatásban több levele⁴ és kritikai kiadásban a kétségtelenül tőle származó énekek szövege,⁵ izelítőt kaptunk eddig ismeretlen munkájából,⁶ híradást⁷ egyéb műveiről, Kohn könyve óta készült írásairól elmélyült elemzés, írói érdemeihez illő méltatás. Nem kutattuk kellő alapossgal lappangó munkáit, s nemhogy az előkerült apróságokkal kiegészítettük volna életpályáját, hanem régi ténymegállapítások is mintha feledésbe merültek volna.⁸

Kohn könyve után csak Lóvy Ferenc kísérelte meg megrajzolni Péchi Simon portréját,⁹ dolgozata azonban lényegében *A szombatosok* c. munka összefoglalása. Harmos Sándor 1913-ban írt egy dolgozatot a szombatos imakönyv szerzőjéről¹⁰ — kissé részletesebb fejtegetésben ez került a *Szombatosok imádságos könyve* bevezető fejezetébe —, de néhány kiegészítéstől, helyesbítéstől eltekintve alig mond többet, mint *A szombatosok* szerzője tette az imakönyvről és Péchi prózai műveiről szólva.¹¹ Sziládynek a zsolttárok kiadása elé írta szűk hat lapnyi bevezetése túlságosan rövid ahhoz, hogy a zsolttárok elemzését vagy Péchi nyelvének, stílusának méltatását várhatná tőle, a munka csak mint szövegkiadás tekinthető elismerésre méltó teljesítménynek.

Vass Miklósnak Péchivel kapcsolatos levélpublikációi közül egyet-kettőt ki kell emelnünk. Udvarhely megye levéltárából tette közzé azt a Péchi-levelet, melyet 1614. jan. 3-án intézett a szebeniekhez.¹² Benne biztosítja őket Bethlen Gábor irántuk való jóindulatáról, de inkább azért teszi ezt, hogy figyelmükbe ajánlja sógorát, Kornis Ferencet, hogy a „királybíróásra való választásban” „feledékenységben ne jusson” náluk. Az EME Mike Sándor gyűjteményéből adta ki Péchinek egy 1607. jan. 25-i keletű levelét, újabb adattal szaporította Péchinek Petki Jánoshoz fűződő kapcsolata bizonyítékait.¹³ Már megjelent nyomtatásban, de nem került eléggé a köztudatba Péchinek 1621. dec. 29-én a kővári fogságából Bethlen Istvánhoz intézett levele, melyet Vass az EME Kemény József gyűjteményéből publikált.¹⁴ Benne Péchi köszönetet mond Bethlen Istvánnak a kiszabadítása érdekében tett fáradozásaiért. Szívesen elfogadja a kezesség alatt való szabadulást, de bízik abban, hogyha Bethlen István akarja, a ren-

¹ KOHN Sámuel: *A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk*. Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira. Bp. 1889.

² Péchi Simon *Psalteriuma*. Közéletesi SZILÁDY Áron. Bp. 1913.

³ Péchi Simon *Szombatos imádságos könyve*. Közéletesik GUTTMANN Mihály és HARMOS Sándor. Bp. 1914.

⁴ VASS Miklós: *Egyháztörténelmi adatok*. Péchi Simon levele 1614-ből. *KerMagv* 1904. 274–5. (Kiadva a következő publikációban is.) Uő.: Péchi Simon három levele *TT* 1905. 288–294. — Uő.: *Adatok Péchi Simon életéhez*. *TT* 498–505.

⁵ Régi Magyar Költők Tára XVII. század. *Szombatos énekek*. 5. k. S. a rend. VARJAS Béla. 239–256., 533–541.

⁶ LÓVY Ferenc: *Egy lap Péchy Simon Quohelet-fordításából*. *MZsSz* 1908. 286–9.

⁷ DÁN Róbert: *A hazai antitrinitárius irányzatok hátteréhez*. *ITK* 1970. 197–202. Az OL 1945 utáni növedék (R. 1226.) 607. sz. alatt Péchi-kézirat található, melynek első lapjain *A szent írás és szent törvények magyarázata* olvasható. Dán Róbert szóbeli közlése szerint a kézirat több Péchi-művet is tartalmaz. Ugyancsak Dán Róbert közlése szerint SCHEIBER Sándor nyomára bukkant más Péchitől származó írásnak is (*Diárium?*).

⁸ Péchi Simon énekeinek bevezető jegyzetében VARJAS Béla azt írja, hogy Péchi első felesége urának szamosújvári rabsága alatt halt meg, hogy Péchi 1624 végén szabadult szamosújvári fogságából (RMKT XVII. 5. k. 533–4.) Pedig KOHN könyvének 174. lapján idézi Bethlen Gábor egyik levelének részletét, mely szerint Kornis Judit 1621. jan. 19-én halt meg. De Péchi is ír Thurzó Imréné felesége haláláról 1621. máj. 10-én. (Lásd *TT* 1878. 134.). 1624 végén Péchi Kőváról szabadult, nem Szamosújvárból.

⁹ LÓVY Ferenc: *Egy vallásalapító erdélyi főúr*. EME vándorgyűlésének emlékkönyve. Kolozsvár 1906. 57–69.

¹⁰ HARMOS Sándor: *A szombatos imakönyv névtelen írója*. *IMITÉvk* 1913. XXXIV. 333–343.

¹¹ KOHN i. m. 228–249., 266–285. HARMOS szerint Péchi az imakönyvet már 1629-ben befejezte, az egy időben készült a zsolttárfordítással. (335., 340.) VARJAS Kohn érvelését fogadja el: az imádságoskönyv a zsolttárfordítás után, 1630 és 1638 közt készült. (RMKT XVII. 5. k. 534.)

¹² *Kiad. KerMagv* 1904. 274–5. és *TT* 1905. 289–290.

¹³ *TT* 1905. 288–9. (Péchi óvja Petkit, ne járjon a nyughatatlan elmék tanácsán, maradjon meg hűségében. Bizonyára a Rákóczi Zsigmond megvalasztására, az iránta való hűségére céloz, és eredményes is lehetett felépése, mert Péchinek nem kis mértékben volt köszönhető Rákóczi fejedelmi széke ültetése. Hamarosan meg is kapta magatartásáért a jutalmat, kancellár lett, majd a fejedelem a főrendek sorába emelte. Vö. RMKT. XVII. 1. köt. 597.)

¹⁴ *Kiad. először MILECZ Szilveszter: Szent-Erzsébeti Péchi Simon erdélyi kancellárról*. GyőrITRégFüz 1863. 352–6., másodsor VASS, *TT* 1905. 290–4.

dek kezessége nélkül is keresztül viheti azt. A hosszabb lélegzetű levélben Péchi többek közt tiltakozik az ellen a vád ellen, hogy „a békeesség szerzésben nem igazán járt volna el”. Amiatt is panaszkodik, hogy fiától már két levelére nem kapott választ. Könyörög, adjanak neki erre lehetőséget.

Régóta ismeretes már Péchinek a fogságba vetése után néhány héttel Bethlen Istvánhoz írt első levele 1621. júl. 30-ról.¹⁵ Ebben is az ismeretlen vádak ellen védekezett, s többek közt azt kérte Bethlen Istvántól, vegyék le a vasat dagadt lábairól, vitesse el maga mellé Szamosújvárból. Hogy ennek az első levélnek mi lett a folytatása, ezt sejteti Vass Miklósnak egyik közleménye, Kornis Ferencnek feleségéhez 1621. aug. 6-án írt levele Sepsiszentgyörgyről.¹⁶ Itt egyebek között Péchi szamosújvári fogságáról ír Kornis, nevezetesen arról, hogy a gubernátor Kolozsvárról felkereste a kancellárt börtönében. Szamosújvárott hosszasan tárgyalt a két férfi, együtt étkezett, majd Bethlen István magával vitte Péchit Kolozsvárra. Ekkor egyezhettek meg abban, hogy a Péchi-birtokból Bethlen Istváné lesz Balázsfalva a hozzá tartozó 9 faluval és egyéb részjóságokkal. És minthogy a levél szerint a gubernátor magával vitte Péchit Kolozsvárra, szamosújvári rabságának már ekkor vége szakadt, Szamosújvárból Kővárba került kevésbé súlyos körülmények közé. A Kővárból 1621 végén írott levélben kifejezett szabadulás reménye azonban csak jóval később, 1624. nov. 22-én teljesedett be, ekkor is csak a rendek kezessége mellett.¹⁷

Abban a reményben, hogy Péchi Simon életére és munkásságára vonatkozólag új értesüléseket nyerünk, megkíséreltük áttanulmányozni a pozsonyi Szlovák Állami Levéltárban őrzött Gyulai-család szokolóci levéltárát.¹⁸ Ahogyan Péchi Simon Krisztina nevű lánya révén (Farkas Ferencné) Péchi-könyvek és irások kerültek az Orbán család birtokába,¹⁹ elképzelhető volt, hogy ugyanilyenek a Gyulai család levéltárába is eljuthattak, annak a házasságnak a révén, melyet Péchi Simon második feleségétől született Margit nevű leánya kötött 1639-ben Gyulai Ferencel, ekkor a fejedelmi udvar főasztalnokával. [Gyulai Ferenc II. Rákóczi György kedvelt, a fejedelemhez mindvégig hű embere volt; Déva, Jenő majd Várad kapitánya, egy időben Udvarhelyszék főkirálybírája, több megye főispánja, a hajdú városok és a magyar részek főgenerálisa.] Márc. 23-án a menyegzőt a fejedelem tartatta Fogarasban.²⁰ Péchi Simon halála után annak néhány jóságát (Andrásváltát, kissolyosi, szenterzsébeti porciókat) nekik inscribálta.²¹ Péchi Simon leszármazottainak apjuk birtokaiért folytatott küzdelmében sűrűn találkozunk a nevükkel. Házasságukból két fiúgyermek született, közülük Ferenc Barakonyi Ferenc lányát vette feleségül.²²

Sajnálatos, hogy a második világháború során a Nyitra megyei Szokolócon elpusztult a Gyulai-It. legnagyobb része. Épségben maradt mégis az a regestrum, melyet az 1834–36-os években készített László György.²³ A 6477 tételből Péchi Simon neve az 1630 és 1650 közötti években 80 iratban nyer említést.²⁴ Ezekből az aktákból azonban ma mindössze egy, az 1347. számú található meg a levéltárban. Ez Péchi Simonnak a veje, Kénosi Ferenc által betérjesztett protestációja, amiatt, hogy 1638. júl. 1-én halálos betegségben lévén, nem jelenhetett meg az ellene indított nótaperben, ahol „per non venit, minden jogzat elítelték”. Az összes többi Péchi személyével kapcsolatos irat megsemmisült.

A regestrum elég bő szövegezésű kivonataiból megállapítható, hogy ezeknek az iratoknak legnagyobb része birtoküggyel kapcsolatos akta volt. Úgy látszik, Péchi irdalmi működésére, vallásalapító ténykedésére vonatkozó dokumentumokat a levéltár sohasem tartalmazott. Nem valószínű, hogy ilyen lett volna az 1283., évszám nélküli tételben: „A Pécsy-familiát illető

¹⁵ Kiad. MIKÓ Imre, ETA III. 350–7. Vö. KÖVÁRY László: Péchy Simon, kancellár. KerMagy 1871. 44. és KOHN I. m. 177., 187. (Kohn könyvének ebben a részében Bethlen István helyett ismételt Bethlen Jánost ír, lásd pl. 186–187., 196., 198., 205., 207–208.)

¹⁶ Kiad. TT 1907. 508–. (Péchi sógora, Kornis Ferenc volt a Péchi gyermekek gondviselője apjuk fogsága idején.)

¹⁷ Vö. KOHN I. m. 187. A később kiad. EOE VIII. 244–6. (Balázsfalva és a hozzá tartozó jóságok ügyében később pereskedő támadt Péchi és Bethlen között, mely a köztük időközben létrejött egyezség ellenére még évekken át, az utódok közt pedig évtizedeken át folyt. Az ügyre vonatkozó fontosabb iratok a Gyulai-család It.-ban: 1819., 1171., 1184., 1234., 1407., 1518., 1425., 1541., 1547., 1554., 1596., 1610., 1611., 1740. sz. alatt.)

¹⁸ Státny Slovenský Ústredný Archív, Bratislava.

¹⁹ Lásd ezzel kapcsolatosan Orbán Elek végrendeletéről ORBÁN Balázs: A Székelyföld leírása. I. Pest 1868. 153. és KOHN I. m. 161., 195., 266.

²⁰ A Kénosi Ferencet, Gyulai leendő sógorát a menyegzőre hívó levél a It.-ban 1353. sz. alatt szerepel.

²¹ Lásd az 1505, 1513., 1901., 1546. sz. alatti tételeket.

²² Vö. VARGA Imre: Barakonyi Ferenc az újabb adatok tükrében. ItK 1967. 50–51.

²³ Elench Archív rodu Gyulai za Sokolovce. Mikrofilmje a MTA mikrofilmtárban A 903/II. jelzet alatt.

²⁴ TORMA Károly: Kijegyzések három erdélyi családi levéltár lajstromából. II. A marosnémeti és nádaskuti gróf Gyulai-család levéltárából. TT 1887. 701–717. A 712–3. lapokon 14 Péchi Simonra vonatkozó okmányt ismertet. Ugyanitt az 576–586. lapokon „A hallerkői gróf Haller-család levéltárából” szóló részben, az 586. lapon 5 Péchi Simonnal kapcsolatos iratot.

írományoknak lajstroma.” Feltételezhető azonban, hogy a szintén évszám nélküli 1286-os tételben: „Péchi Simon leveleinek jegyzéke 3 darabban” eredeti Péchi-levelek vagy levél-másolatok is lehettek. Talán a birtokokra vonatkozó okmányokon kívül más jellegű irás is szerepelt az 1631. évből való 1172. számot viselő iratban: „Jegyzéke azon írományoknak, melyek Péchy Simon részire a Gyula Fejérvári Káptalanból valának expediálandók.” A 3213. számú tétel szerint gróf Gyulai Ferencné még 1711-ben is tanúkat vállaltott, hogy „kinél lehetnek a Péchi Simont és Kornis Farkast illető akármi némű levelek és írományok”. Bizonyára nem lett volna számunkra érdektelen az az 1648-ból származó parancsolat, melynek hátlapján „néemly jegyzések, Péchy Simont a szombatosság szennyétől mentők” voltak olvashatók, és talán a gróf Gyulai Ferenc generális jegyzetei sem, melyek „a geneologia világoztatására is” szolgáltak.²⁵ Bár közvetlenül nem Péchi személyével áll kapcsolatban, sajnálnunk kell, hogy megsemmisült a „Gyulai Ferencnek naplókönyve, mikor Törökországban utazott” — az elenchus szerint 1639-ben.²⁶

A Gyulai-lt. többi Péchi vonatkozású okmányáról nem lehet azt gondolnunk, hogy Péchi-leveleket, vagy Péchi írói tevékenységéről tanúszkodó dokumentumokat tartalmazott. Az iratok mégis értékes kiegészítéseket adnak Péchi életét, nótaperét, elsősorban gazdasági ügyeit illetőleg.

Az 1643-ból való 1478. számú akta²⁷ kétségtelenné teszi, hogy Péchi 1643-ban még élt, s eloszlátja azt a bizonytalanságot, mely abból eredt, hogy halált 1642-re, 1642—1643 tájára tették,²⁸ 1643-ból ez az egyetlen Péchi-irat volt a levéltárban. Az 1644. évből pedig mindössze I. Rákóczi György fejedelemnek Gyulai Ferencet és feleségét, Péchi Margitot a „Péchi Simon zsidó vallásra átmenetele által elvesztet” Andrásfalva jószágba beiktató parancsa.²⁹ Feltételezhető, hogy Péchi 1643-ban halt meg.

1630 előtt kelt okmány a Gyulai-lt.-ban csak elvétve akad Péchiről.³⁰ Nagy számban található a Bethlen Gábor halálát követő időtől kezdve. Az első csoportot azok az iratok szolgáltatják, melyek Péchinek a fejedelem halálát követőleg kifejtett fáradozását dokumentálják, hogy elvesztett jószágait visszanyerje. Tudjuk, hogy Bethlen Gábor halála után a Gyulafehérvárott összegyűlt rendek akciót indítottak, hogy az általa törvényes ítélet nélkül elfoglalt jószágokat a régi tulajdonosoknak visszaadják.³¹ Ez bátorította fel Péchit is, hogy számba vegye, „jószágait illetőleg kik formáltak benne holmi követeléseket és mi okon”.³² Tervszerű, néha éveken át húzódó munkával szerzi vissza elfoglalt vagy eladományozott javait, miközben nincs tekintettel sem közeli, sem távoli rokonra, sem ficsura, sem Rákóczi Györgyre vagy a volt gubernátor, Bethlen István családjára. Bizonyára a birtokok visszaszerzése érdekében kért Péchi okmány-másolatokat a gyulafehérvári káptalantól a Rákóczi Zsigmondtól, Bethlen Gábortól neki adott jószágokról.³³

A Gyulai-lt. Péchi vonatkozású iratainak egy másik csoportját adják azok a vagyonmentési műveletet dokumentáló okmányok, melyek akkor keletkeztek, amikor I. Rákóczi György idejében egyre erősödtek a szombatos mozgalom megtörésére, felszámolására irányuló száндékok, tervek. Péchi érezve az őt fenyegető veszélyt, 1635-ben végrendekezett, jószágait őt lányára ruházta,³⁴ az ezekbe való beiktatásra fejedelmi parancsot kérve és nyerve.³⁵ A stacúció annak rendje és módja szerint meg is történt.³⁶ Péchi vejei pedig reverzálist adtak apósuknak, hogy a jószágokat nem fogják maguknak tulajdonítani.³⁷

Egy újabb csoportot alkotnak a Péchi család tagjainak nótapereivel kapcsolatos iratok. Péchi Simon megidézése, protestációja és a tanúk valamása, hogy megnótáztatásakor igen

²⁵ 1575., 3575. sz. alatt.

²⁶ 1366/1639. sz.

²⁷ „Parancsolat Péchy Simon részire, mikor Nagyiloki Ferenc nevű jobbágyát és szakácsát Kénossy Ferenc-től visszakérte.”

²⁸ Vö. KONCZ József: Egy kis helyre igazítás és felvilágosítás Péchi Simon halála idejét és Péchi Erzsébet első férjét illetőleg. *KerMagy* 1883. 44—5. — KOHN i. m. 314. szerint meghalt 1642—43 közt. — A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Bp. 1964. 46. *Magyar Irodalmi lexikon*. II. Bp. 1965. 457. *Magyar életrajzi lexikon*. II. Bp. 1969. 381. „1642 körül”. — *RMKT* XVII. 5. k. 534: „1642—43 táján.”

²⁹ 1505/1644.

³⁰ 1606. ápr. 30-i kelettel kezeselevele egyik pípei jobbágyért (745. sz. alatt); 884/1615 és 907/1616—908/1616: a visai porciót illető iratok; 1105/1629: Péchi Simonnak a szenterzsébetiekkel a kocsmálás felett tett egyezsége.

³¹ KOHN i. m. 197—8.

³² 1156/1630. — Vass Miklós közzé tette a *KerMagy* 1904. 275. lapján Péchi Memoriáléját 1630. jún. 24-ről, ahol Péchi felsorolja, mit vitt el Kornis Ferenc Radnótról, Szenterzsébetről, míg ő fogságban volt.

³³ Lásd 1132—1133., 1139., 1171., 1176., 1183—1184., 1191., 1199., 1200., 1221., 1226., 1234., 1309. A balázsfalvi jószággal kapcsolatos iratokat lásd a 17. sz. jegyzetben. — 1174., 1190.

³⁴ Végrendelete két példányban is megvolt a lt.-ban 1281. és 1287. sz. alatt. Vö. a végrendelettel kapcsolatban LÖVY Ferenc, 9. sz. jegyzetben idézett dolgozata 61—2. lapját.

³⁵ 1285., 1293.

³⁶ 1277., 1282—1284.

³⁷ 1328/1637. Máshonnet kiad. *KerMagy* 1883. 42—3.

beteg volt.³⁸ Kénosi Ferencné Péchi Zsuzsanna, bögözi Farkas Ferencné Péchi Krisztina törvénybe idézésük után úgy igyekeznek magukat és vagyonukat menteni, hogy igazolni próbálják, „a keresztény templomot járják, nem szombatosok”. Ez azonban nem menti meg őket jószágaik elkobzásától.³⁹ De az ítélet nem zavarta őket, hogy a Péchi lányok apjuk vagyonának elkobzása ellen tiltakozzanak.⁴⁰ Nyilván Péchi legidősebb lányának, Zsuzsannának e korban jó hírnevű prókátor-férje Kénosi Gál Ferenc irányította a jogi eljárásokat. Tőle kellett származnia annak a gondolatnak, hogy még a nótaper lefolyása előtt a három lány: Zsuzsanna, Krisztina, Judit ünnepélyesen megtiltották apjuknak, hogy „azért mivel a szombatoskodás miatt ad amissionem bonorum a Fiscus által megcizáltattott, még jószágait el ne adja, mert azok őseik és leányág successioja alá tartoznak”. A birtokok felsorolása csaknem az összes Péchi-jószágokat felöleli.⁴¹ Fellépésüknek alig lehetett eredménye, leszámítva a fejedelemmel Gyulai Ferenc iránt tanúsított jóindulatát.⁴² Az elszánt küzdelem azonban évek múlva, Péchi Simon halála után is tovább folyt az örökösök részéről. 1647-ben Péchi Zsuzsanna, Krisztina és Margit (Judith meghalt 1641-ben!) azért szóialnak fel a fejedelem előtt, hogy valamikor az anyjuk Bethlen Gábor fejedelemnek Dévát és Solymost cserébe adta más jószágokért. „Mivel pedig a mutua successiot fenntartották, azért most Bethlen Gábor magszakadta után, azon jószágot visszaszerezni akarván, teszik ezen protestatiojokat.”⁴³

Az 1602. számú irat tanúsága szerint 1649-ben Kénosi Ferenc az ország rendjei előtt emelt panaszt, hogy „pagocsaí és kis-szöllősi jószágait, mellyeket Péchi Simontól birt zálogos jussal, és Zágorban egy jobbágyát két szöllejjével és malmával együtt, miket örökjussal birt, Péchi Simon vétke miatt, a Fejedelem tőle elfoglaltatta a nélkül, hogy rajtuk fekvő pénzét megadta volna”. Önkényeskedéssel állunk szemben, mellyel az új fejedelem, II. Rákóczi György folytatta a szombatosok üldözését — utódaikban? A Gyulai-lt.-ban megvolt II. Rákóczi Györgynek Udvarhelyszék esküdtjeihez intézett parancsolata, melyben a fenti 1649. évben elrendelte, „hogy menjenek ki Szenterszébetre, Kis-sólymosra, Szent-Andrásra, Héjasfalvára és Sárdra, mint azelőtt Péchy Simon által birt, de vétsége miatt elvesztett, azután feleségének Barrabás Katának 1000 tallérban ugyan holta napjáig inscribált, de részint elpazarlani kezdett, részint pusztulásra hagyott jószágokba, s azokat a Fiscus részére foglalják el”.⁴⁴

Ez utóbbi okmányok és a Gyulai-lt.-ban még a későbbi években is fel-felbukkanó Péchi Simon emlékek már nem szolgáltatnak új adalékokat Péchi életére. A Péchi-örökösök hosszantartó peres eljárásai azonban mégis segítséget nyújtanak ahhoz, hogy világosabban lássuk Péchi egy-egy jószágának eredetét, sorsát, melyik fejedelem adományozásából nyerte az egyes birtokokat, kitől mit vett, cserélt, foglalt el erővel, illetőleg ki és mikor kapott jószágából.

Annak ellenére, hogy a Gyulai-lt. maradványaiból meg lehetett állapítani Péchi halála évét, és betekintést nyerhettünk birtok- és családi ügyeibe, életének több mozzanatát továbbra is homály fedí. Ennek legkevésbé tisztázott szakasza — külföldi peregrinációja. Erre fényt *Diáriumának* remélhető előkerülése és vizsgálata nyújt majd.⁴⁵ De életére és működésére fény derülhet még a hazai és külföldi levéltárakban lappangó levelekből, a kortársak írásainak alaposabb vizsgálatából.⁴⁶

Bizonyára lappanganak még különböző intézmények kéziratáraiban ismeretlen Péchi-művek vagy azoknak ismeretlen másolatai.⁴⁷ De már az eddig előkerült, részben nyomtatásban is megjelent munkák tanulmányozása is realisabb kép nyújtását teszi lehetővé Péchiről,

³⁸ 1352., 1347., 1356. — Vö. TT 1887. 712—3. — Péchi nótaperét lásd az EOE X. 182—193.

³⁹ 1340—1341. — Nótaperükről vö. EOE X. 191. Szombatoságért jószágvesztésre ítélték Péchi Judit Angyalosí Istvánnét is (EOE X. 190—1.). — Margitot, Péchinek második házasságából született, ekkor 13 éves lányát nem ítélték el, mivel Tholdalagi Mihály kezessége mellett kötelezte magát, hogy az apjától elvett jószágokra sem most, sem később nem tart igényt. (EOE X. 212—3.) — Péchinek Erzsébet nevű lánya még Bethlen Gábor idejében Brandenburgi Katalin udvarhölgyei közé került. A fejedelemasszony adta férjhez 1630. ápr. 28-án Mindszenti Gáborhoz. Ő nem volt szombatos.

⁴⁰ 1354/1638.

⁴¹ 1379/1639. — Az 1372/1639. sz. irat sztrint Péchi Simon maradéka a kolozsmonostori konvent előtt tiltakoztak, hogy Lórántffy Zsuzsanna, „vagy akárki” más elfoglalja apjuk jószágát.

⁴² Lásd fentebb; vö. a 21. lap jegyzetével.

⁴³ 1549. Az elenchusban László György elírásaként szerepelhet az 1647. év, Bethlen Gábor magva szakadása — Bethlen István halála 1648. jan. 8-án következett be.

⁴⁴ A Gyulai-lt.-ban megvolt Péchi kezeslevele is 1371/1639. sz. alatt. (Kiad. EOE X. 213—6. és KerMagy 1883. 309—311.) Ez nagyrészt az itt említett jószágokat adta vissza Péchinek és feleségének I. Rákóczi György akarata szerint. Az evgesség az 1638. novemberi besztzercei terminuson jött létre. 1357/1938. sz. alatt az elenchus I. Rákóczi György parancsát említi arra vonatkozólag, „hogy Péchy Simon bocsájtassék szabadon és jószágai is adassanak vissza.” Ismeretes viszont, hogy Péchi szabadulására csak 1639-ben került sor. Vö. KOHN i. m. 312—3.

⁴⁵ Vö. a 7. sz. jegyzettel.

⁴⁶ KOHN i. m. 285. — KOSÁRY Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1970. 181. — DÁN Róbert: A szombatos kalendárium. OSZK évkönyve 1970.

⁴⁷ Vö. a 6. és 7. sz. jegyzettel.

a rabbinikai irodalomnak ebben az időben egyik legjártasabb ismerőjéről és terjesztőjéről, a kései reneszánsznak egyik legjelesebb magyar stilsztájáról.

Tudomány- és eszmetörténetileg Péchi munkásságának héber vonatkozása igen érdekes korjelenség. Minthogy írásaiban sűrűn hivatkozik forrásaira, a rabbinisztikus irodalom szakértője utalásaiból legalább megközelítő pontossággal rekonstruálni tudná elveszett könyvtárát. Feljogosítja ennek feltételezését Dán Róbertnek „A szombatos kalendárium”-ról legújabbán írt dolgozata,⁴⁸ ahol igen tanulságosan sikerült bemutatnia, hogyan használta fel Péchi a szombatos felekezet liturgiájának kialakításában, ünnepi rendjének rendezésében a Konstantinápolyból 1620 táján megszerzett héber naptárt.

Péchi a szombatos szekta vezetőjeként lényegében épületes erkölcsnevelő könyvek fordítója volt az érzelmi jellegű vallásos elmélyülés szolgálatában. Kohn a *szombatosok erkölcsstanáról*, aszkétizmusáról szólva sok olyan gondolatot emelt ki Péchi munkáiból, melyeket joggal sztoikus elveknek vallhatunk.⁴⁹ Kétségtelen, hogy a zsolnárok tanításai sokszor egybevágóak a sztoa etikájának erkölcsi szabályaival, amikor pl. kevésre értékelik e világ javait, a gazdagságot; a világ dicsőségének megvetésére, az élet rövidségére intenek; kifakadnak a kevélykedők ellen; istenes életre, jó cselekedetekre, irgalmasságra tanítanak. Péchi zsolnárfordításaihoz fűzött jegyzetei a zsolnároknak a sztoikus életelvekkel való egyezését számtalanszor aláhúzzák, amiből joggal következtethetünk arra, hogy ő is a késő reneszánsz sztoikus *bölcs*eként volt olyan *állhatatos*, hogy megvetve a *külső dolgokat* azt vallotta: „... az igaz erősség, gazdagság nem egyéb, hanem csak az egy Isten.”⁵⁰

A tartalmi rokonságon túlmenően a kései reneszánsz, az újsztoicizmus követőjére vallanak számtalan esetben Péchi nyelvi eszközei, stíluszajátosságai. Kohn óta Péchi minden méltatója kiemelte, több-kevesebb példával illusztrálta ikerszavakban, szinonimákban, díszítő jelzőkben, körülírásokban való feltűnő gazdagságát.⁵¹ Zsolnárfordításainak olvasása könnyen meggyőzhet bárkit róla. De arról is, hogy korának legszebb prózanyelvét zsolnáraiban kell keresnünk. Egyéb műveinek, elsősorban pedig a zsolnárok jegyzeteinek vizsgálata azt mutatja, hogy Péchi nemcsak a fogalmi és hangulati árnyalatokat tudta sokszínűen kifejezni. A manierizmus egyéb sajátosságai: a realiztikus, naturalisztikus kifejezőerő,⁵² a bonyolultság, nehézkes mondatszerkesztés, zsúfoltság,⁵³ az allegória, kabalisztika, számmisztika iránti érdeklődés egyaránt jellemzi írásait.

Szükséges lenne, hogy tematikájában, ideológiájában, kifejező eszközeiben a magyar kései reneszánsz képviselőjét, Péchi Simont újraértékeljük.

Varga Imre

⁴⁸ Lásd fentebb a 46. sz. alatt. DÁN szóbeli közlése szerint foglalkozik a tervvel.

⁴⁹ I. m. 99–101.

⁵⁰ Így fordítja a 62. zsolnárt 12. verséből a „quia potestas Dei est” passzust. — A 37. zsolnárt 4. verséhez fűzött jegyzetéből: „Mód nélkül való szorgalmatosságot is tilt a külső dolgokban, de itt értetik, hogy ha az igaz vallásért lézen büsítasa, abban bátor ne legyen egy csepp gondja, se szorgalmatossága: ... ha pedig próba találja, abba való állhatatosságért, annál nagyobb koronát, dicsőséget talál örökké.” — A 49. zsolnárt így vezeti be: „Csudálatos szép Psalmus és bölcs is e világi gazdag hatalmasoknak rossz és veszedelmes állapotokról...”; a 6. vershez fűzött jegyzete: „Ez jelenvaló életnek sem öröme, sem bánatja nem örökös, sem állandó, egyiken is hát kapni nem kell, hanem ez élet csak utánjárás és általmenetel... csak mulandó csalárd-ság, valami része pedig javaiban ez életnek az hű emberhez jutnak, azzal csak sáfárkodják a más életre való kincs-gyűjtésre.”

⁵¹ KOHN I. m. 286–291.—LÖVY Ferenc I. m. EME emlékv. 1906. 67. HARMOS Sándor, I. m. IMITÉVK 1913. 241–2. és Péchi Simon szombatos imádságos könyve. Bp. 1914. 29–43. — Péchi Simon Psalteriuma. Közlétezi SZILÁRDY Áron. Bp. 1913. IV.

⁵² Pl. a 34. zsolnárt 1. verséhez fűzött jegyzetben: Dávidnak Abimelechtől való szabadulására „Isten azt is jóvára adta a gondolatot, hogy boldonságával szabadítsa magát, rútul elváltoztatván ábrázatját, nyálát, taknyát szakállára bocsátván...”

⁵³ A 79. zsolnárt 2. versének magyarázó jegyzetéből: „De e tanúság akkori üdőről, hogy a szentek, jámborok, utcán, piacon nyilván nem mertek járni, hanem kergetőbe, búdoklásba voltak, házoknál is titkon cselekedhettek jót, isteni szolgálatot, mert nem csak magok voltak gonoszok akkori emberek, de a jámborokat kergették, nem szenvedhették, mint az utolsókor romlásokor is így találtattak és akármely országnak veszedelmének nagy jegye az, mikor a bűnösök nemcsak bátorsággal cselekedik a gonoszt, hanem a jókat, jámborokat kergetik, dúlják, prédálják, holott találtak oly gonosz embereket, hogy noha magok cselekedik a gonoszságot, de a jámboroknak ugyan békét hadnak, sőt ótalommal is vadnak néhanéha nekik: de amikor ingyen sem szenvedhetik a jókat, utolsó romlásokat érzik közel.”

Kármán József „A kincsásó” című elbeszélésének forrása

Kármán József művei az *Urániában* névtelenül vagy Kn jelzéssel jelentek meg. Névaláírással csak egy jelentéktelen dicsőítő vers található tollából Rácz Sámuel egy törvénytörési orvostani művében. — Ezért aztán hosszas vita folyt Toldy Ferenc 1843-as kiadása óta azon, mit tekinthetünk joggal Kármán művének, s lappanganak-e névtelen munkatársak az *Urániában* névtelenül megjelent darabok mögött. Pintér Jenő irodalomtörténete még 1921-ben is az „Uránia névtelenjeiről” beszél.

A dolgot Szinnyei Ferenc vitte előre lényegesen 1923-ban az Akadémián *Kármán József és az Uránia névtelenjei* címmel felolvasott értekezésével. Eljárásának lényege az volt, hogy a Kn jelzésű közlemények közül a *Szeretet és házasság* címűnek stílusjegyeit megvizsgálta, s ezekkel haladt tovább. A legfontosabb stílusjegy Kármán prózájának numerózitása. De árukodnak kedvelt jellemző szavai is. — *A kincsásóról* röviden és határozottan annyit mond Szinnyei, hogy az „kétségtelenül Kármán fordítása”.¹

Waldapfel József monográfiájában² 1953-ban különös figyelmet szentel a *Fanni hagyományai* és *A nemzet csinosodása* mellett éppen a szóban forgó novellának, melyet Kármán „egyik legszellemesebb szatirikus darabjának” nevez és éppen tartalmi indokok alapján eredeti alkotásnak könyvel el. Waldapfel Józsefet a novella ideológiai vonásai nyerték meg: „a kincsásás kudarc a polgárság felemelkedő korszakában” — írja — „azt akarta illusztrálni, hogy nem csodás módon, hanem az ész, az ipar vagy a kereskedelem által lehet meggazdagodni”. De megtalálta Waldapfel *A kincsásóban* „a papi ámitás kicsúfolását” és a szellemidézés kifigurázását is. Szerinte „a szatíra éppannyira irányul az egyház tanai, mint a kincskeresés ellen”.

A kincsásó szövege nem jogosít fel ilyen biztos és messzemenő következtetésekre. Kevesebb is, több is van benne, mint még látni fogjuk. Annyi bizonyos, hogy a zsigori, kegyeskedő, de pénzsóvár öreget lóvátévó Hildenburg eljárása semmi esetre sem illusztrálja azt, hogy nem csodás módon, hanem munka által lehet meggazdagodni. — A lényeges az úgy szempontjából csak az, hogy ezek a vélt ideológiai és társadalomkritikai szempontok Waldapfel József előtt kétségtelenül teszik Kármán szerzőségét. Az, hogy „a történet a Rajna-vidéken játszódik, nem szól eredetisége ellen” — írja — „annál kevésbé, mert egyébként a novella történeti elemei semmit sem tartalmaznak, ami ne férne össze a magyar viszonyokkal is”.

Gálos Rezső *Kármán Józsefjében*³ 1954-ben sokkal óvatosabb: ő fordításnak tartja *A kincsásót*, hiszen a Rajna-partján játszódik a történet. Ő is felfedez a novellában olyan elemeket, melyek abban nincsenek, pl. hogy „az ámitó, pénzéhes papokat” is kicsúfolja a mese. Neki is annyira tetszik a novella, hogy két oldallal helyes megállapítása után félig visszavonja azt: „Nem lehetetlen, hogy az elbeszélés magának Kármánnak alkotása, mégis inkább fordításnak mondtam, annak tartom.” — Gálos azonban nem tudta már megtalálni az elbeszélés eredetijét. A német irodalomban sokan feldolgozták a kincsásás motívumát. Goethének is van egy remek balladája, mely valóban arra int, hogy munkával kell kincset szerezni, nem szellemidézéssel. Gálos kérésére Szent-Iványi Béla Berlinben is folytatott kutatásokat, de a nyom, amelyen elindultak, ti. Gottsched folyóiratai, tévesnek bizonyult. Közélettel kellett volna keresni, a szomszédos Bécsben.

A Magyar Klasszikusok kiadásában 1955-ben magunk is eldöntetlenül hagytuk a kérdést, bár valószínűbbnek vettük, hogy fordítás vagy szabad átdolgozás, hiszen a kor szokása inkább úgy hozta magával, hogy a fordító az eredeti mű cselekményét áthelyezte magyar környezetbe és nem megfordítva.⁴

Wéber Antalnak több helyen is alkalma volt állást foglalni a kérdésben,⁵ de ő is eldöntetlenül hagyta azt, hiszen a fordításszerű átdolgozás, adaptálás Kármán elvei ellen való volt, viszont nyelvi indokok mégis amellett szóltak, hogy *A kincsásó* és *A fejvesztés* esetében ilyenell állunk szemben. „A kincsásó c. elbeszélés így is kiváló nyelvi teljesítmény.”

A véletlen néhány hónappal ezelőtt a kezembe adta *A kincsásó* eredetijét, Cajetan Tschink bécsi író *Der Schatzgräber* c. novelláját. Kármán pontosan, gondosan lefordította. Tetszett neki és jónak látta közreadni. — Érdemes most már megnézni kissé tüzetesebben a nálunk

¹ SZINNYEI Ferenc: *Kármán József és az Uránia névtelenjei*. Bp. 1923. 29.

² *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1953. 227–29. Ez a rész az 1963-as átdolgozott kiadásban változatlan szöveggel szerepel.

³ GÁLOS Rezső érdemes monográfiája már halála után jelent meg s bizonyos mértékig a befejezetlenség benyomását kelti. A kérdéses hely: 109–111.

⁴ Kármán József Válogatott Művei. Magyar Klasszikusok 1955. Válogatta Némédi Lajos. Sajtó alá rendezte NÉMEDI DIENES Éva. L. 45., ill. 264. Kármán szövegét ebből a kiadásból idézem.

⁵ *A magyar regény kezdetei*. Bp. 1959. Itt Weber Fáy: A hasznosi kincsásás c. vidám elbeszéléseiről szólva (65.) utal vissza a kincsásás motívum korábbi feldolgozásaira Kármán, Kölcsey, Vörösmarty különböző hangütésű műveiben. WÉBER Antal írta a Magyar Irodalmi Lexikon K. J. cikkét és a megfelelő részt A magyar irodalom története III. kötetében.

eddig ismeretlen osztrák író, az osztrák irodalom helyzetét a jozefinizmus alkonyán, magának a novellának a motívumait, azt a társadalmi és irodalmi környezetet, amelyből sok más társával együtt kinőtt. Két olyan kitűnő stilszta, mint Tschink és Kármán, esetében külön tanulmányt érdemelne a német és a magyar szöveg tüzetes egybevetése. En e helyen csak Kármán fordítói művészetének néhány jellegzetes vonására hívom majd fel a figyelmet.

Nem lehet feladatunk az osztrák irodalmi élet fejlődésének részletes rajza a XVIII. század második felében. Kétségtelen, hogy más német államokban az irodalom előbb indul virágzásnak. „Bécs még alvó a mély álmat, de végre Sonnenfels előjőve a szövétnekkel, s az ő nevét és a Denisét a külföld is tisztelni tanulta, s e kettőnek példája után a nemesek felocsúdtak kórságukból.”⁶ — Így írja ezt Kazinczy Ferenc, és ő jól ismerte a bécsi irodalmi helyzetet, mely még Sonnenfels fellépése után is sokáig kiálló ellentétben állt elmaradottságával a császárváros ragyogó zenei, színházi és művészeti életével. Pedig a német irodalomban hiányzott a főváros, egyáltalán a nemzeti jellegű urbanitás, és a legjobbak József idejében reménykedve néznek Bécsre. Klopstock, Lessing, Wieland és Herder különböző időpontokban részben személyes kapcsolatokra is törekednek, de hiába. Bécs nem válhatott ebben a kedvező időpontban sem a német irodalmi törekvések központjává, mert a jozefinizmus légkörében csak az azt kiszolgáló irodalom tenyészhetett. A barokk tradíciókra támaszkodó bécsi népi színjáték, a legéletrevalóbb mag Bécs irodalmi életében, nem felelt meg az inkább kozmopolita jellegű klasszicizmus felé magasodó északnémet irodalomnak.

Sonnenfels és más Gottsched-követők működése ellenére nem indult igazi virágzásra Bécsben a széppróza. 1781 februárjában II. József lényegesen enyhített a cenzúrán, és az első 18 hónapban kb. 1200 röpirat önti el Bécs utcáit („Broschürenflut”). A legtöbbször állami tisztviselők által szerkesztett és az élet minden vonatkozásával s a császár minden rendeletével foglalkozó rövid röpiratok irodalmilag jelentéktelenek, de Blumauer szerint is szükséges rossznak kell őket tekinteni, mert az elmaradottság miatt csak ebben a triviális formában lehetett a közönséget előkészíteni a felvilágosodásra. — Érdekes módon 1784 után elapad a röpiratfolyam és az előkészítő korszak után most már valóban tehetséges prózaírók jelennek meg a színen: J. Pezzl, J. Richter és Franz Xaver Huber. Ők azonban már a jozefinizmus belső ellenzékét képviselik. Sok mindennel egyetértenek, támadják a katolikus egyházat is, de a felvilágosodott abszolútizmust sem hajlandók már dicsőíteni fenntartások nélkül.⁷

Ez a helyzet Bécsben az említett íróknál (s közéjük számítják ma is a mi Cajetan Tschink-ünket is) egy rendkívül eleven, kritizáló, parodizáló, gunyoros, ironikus próza stílust fejleszt ki, s ebben a bécsi német próza hirtelen európai színvonalra emelkedik egy rövid időre. A magyar kortársak tehát egy nagyon is színvonalas példaképet látnak maguk előtt, s tanulnak is tőle. Érdemes lenne nemcsak eszmetörténeti síkon, hanem stílustörténetileg is kísérletet tenni e sajátos bécsi próza és a megközelítőleg kortárs magyar próza összevetésére. Ne feledjük, hogy Bécs sokáig Gottsched nyomán halad, s nemcsak Sonnenfels, hanem a janzenizmushoz közel álló bencések is leveleznek a lipcei irodalmi diktátorral. Ők készítik elő Gottsched és Lessing látogatását Mária Teréziánál. De II. József trónralépte után hamarosan azt írja a minden változásra finoman reagáló Wieland, hogy 1800 körül nem a gottschedi nyelv, hanem a megfinomított osztrák dialektus lesz a német irodalmi nyelv alapja, és ki fog derülni, hogy Sonnenfels és Denis elhamarkodták a dolgot, amikor olyan kizárólagosan Gottschedre esküdtek!

A csalódott és ingerült II. József röviden halála előtt bevezeti a röpiratokra a bélyegilletéket, hogy gátat vessen „a nyomorult firkászok” irkálásának. Ezzel természetesen csakugyan vége annak az ingadozó és nagyon egyenetlen színvonalú irodalmi életnek, melyet a sajtószabadság viszonylagos kiterjesztése segített kialakítani. II. Lipót még maga is felhasználja a politikai röpiratot a magyar és a lengyel nemesség forrongó hangulatának lehűtésére, a forradalom rémét festve meg bennük. De 1792-től kezdve vége a cenzúra liberálisabb kezelésének, 1794 után, a bécsi jakobinus per után, Alxinger szavaival élve, a felvilágosodás állapota Bécsben közel áll a fagyponthoz.

Cajetan Tschink 1762. április 22-én született Bécsben.⁸ Átmenetileg karmelita barát, de nem szentéleti magát pappá. A felvilágosodás eszméinek hatása alatt elfordul a teológiától és Jénában a kanti filozófiát tanulmányozza. A jozefinizmus légköre akkoriban egész sor értelmiségit von el a papi pályától, s ezek legjobbjai az északnémet protestáns idealizmus hatása alá kerülnek, mint Carl Leonhard Reinhold, Kant filozófiájának népszerűsítője és Joseph Schreyvogel, a Burgtheater igazi stílusának megeremtője. Mindhárman jelentékeny

⁶ Báróczi Sándor élete. Kazinczy Ferenc Válogatott Művei. Magyar Klasszikusok, II. köt. 179.

⁷ BODI, Leslie: Enlightened Despotism and Literature of Enlightenment. German Life and Letters, 1969. 324—333.

⁸ Dichtung aus Österreich. Prosa. 1. Teilband. Wien, 1969. A bevezetés a kötet kiadójának, Robert MÜHLHERNEK tollából. Tschinkről l. a 41. l. bibliogr. a 482. l.

befolyást gyakorolnak Franz Grillparzerre: ők képezik ilyenformán Bécsben az átmenetet a barokk hagyománytól a felvilágosodáson át az osztrák biedermeierhez.

Tschink Laudon osztrák hadvezér életét és hőstetteit írja meg 1789-ben. 1790—1793 között adja közre érdekes regényét: *Geschichte eines Geistersehers, aus den Papieren des Mannes mit der eisernen Larve*. Ugyanazon tőről fakadnak 1792-ben megjelenő novellái: *Wundergeschichten sammt den Schlüsseln zu ihrer Erklärung*. A könyv 1796-ban egy második kiadást is megél. Ennek a könyvnek a második kötetében foglal helyet a *Der Schatzgräber* c. elbeszélés. Kármán az 1792-es első kiadást használta.

Kármán József ezzel a fordításával egy nagyon érdekes európai—német—osztrák műfajhoz kapcsolódik, s ezt érdemes lesz egy kicsit részletesebben megnézni. — De lássuk előbb röviden az elbeszélés tartalmát és motívumait.

„Egy régi krónika szerint” az alcím. Gyakori a kor lovagregényeiben az ilyenféle fiktív forrásra való hivatkozás. A Rénus partján játszódik a cselekmény. Nincs utalás rá, de sok mindentől, főleg a korszak más hasonló termékeiből következik, hogy a kor az a bizonyos határozatlan körvonalú, hiányosan elképzelt német középkor, nem a *Götz*, nem Herder színvonalán, hanem a felvilágosodás „common sense” szintjén. Egyes motívumok a mi felfogásunk szerint nehezen is illeszthetők a középkorinak mondott atmoszférába (régí várom, melyben régi bajnok szelleme kísért stb.).

A szenteskedő, zsigori és pénzsóvár öreg lovag várában él Rozália, a gyámleánya. Megszokott motívum, de itt az öreg nem akarja feleségül venni a szép fiatal leányt, hanem csak azt szeretné, ha kolostorba menne, s a lány vagyona így rámaradna. Rozália azonban egy szép napon a mezőről hazajövet ismeretséget köt egy deli férfivel. Hildenburg polgári családból származik. „Tekergő” volt, így fordítja Kármán az „Abenteurer”-t, szerencsését ravasz eszével kereste. Most éppen egy nagyobb summa pénzt örökölt, de Rozáliát vagyona és társadalmi helyzete miatt nem vehetné feleségül mégsem.

Ezért folyamodnak a fiatalok cselhez. Hildenburg kikérdezi a leányt az öreg bajnok felől, s így különös varázsló ruhában hozzá beállítván, a mindentudóság látszatát keltheti az ámuló lovag előtt. A kor csaloinak szokásos fogása ez, mint motívum sokszor található az irodalomban. Egy betanított szajkó képében egy szolgálattétvő szellemet is visz magával Propercius-Hildenburg bő köpenye alatt; Azaelnek hívják a szellemet. A latinos és keleties hangzású nevek hozzátartoznak a rejtelmes, szellemidéző hangulat felkeltéséhez.⁹ — Kellő lélektani előkészítés után Propercius felfedi küldetését: „azt az örömmel teljes követséget, amelyet általam ízen neked szerencsés csillagzatod”. Az ég világi kincsekkel is meg akarja áldani a valamikori bűnös életét megbánó álszent öreget: „Az enyim az a felséges hivatal, hogy az ég kedvesinek megmutassam útjukat a szerencsére . . .”

A rejtélyes idegen mindig, így itt is, rejtett nagyobb hatalmak küldötte. A nagyszámú szabadkőműves regényben („Bundesromane”) valamely titkos szövetség megbízottja, itt egyszerűen az ég küldötte.

A birtokán levő váromladékban kincs van elásva: ezt tudta meg Propercius. De csak egy bizonyos módon lehet a kincshez hozzájutni. A Propercius kezéhez juttatott adomány tizszeresét kapja a szerencsés tíz nap múlva. Ezt a módot egy megrendezett éjjeli jelenet keretében tudakolja ki Propercius: éjjélkor a varázspálca intésére egy szolgálja középkori páncélba öltözve jelenik meg a romok között s mondja el a kincsszerzés titkát. — Propercius-Hildenburg jó polgárként kockáztat és befektet most örökölt pénzéből. Az első 300 tallér adományt csakugyan a község papjához viszi a szegények számára. Erre elás 3000 tallért, amit 10 nap múlva meg is találnak. Erre most a 3000 tallér kerül alamizsnaként a franciskánus kolostorba, és a zsigori öreg remegve várja a tizszeresét.

Közben a fiatalok előkészítik a szökést. Egy állítólagos varázstükör segítségével Propercius megijeszti Rozáliát, hogy menjen kolostorba, különben szörnyű sors éri. Ez a kilátás persze még több reménnyel tölti el az öreget. — Közben a döntő lépés előtt Propercius elbeszéli fantasztikus élettörténetét. „Mintegy 400 esztendeje lehet, hogy Rómában egy barlangban másodszer kezdetem élni . . .” A lélekvándorlás tana babonás hit vagy erkölcsi pusztulátum formájában benne él a kor tudatában. Lessing pl. azért tételezi fel, hogy Isten igazságosságát bizonyíthassa: lehetetlen, hogy Isten ne adjon lehetőséget az embereknek arra, hogy az emberiség fejlődésének egy magasabb fokát is meg ne ériék. Goethe a Charlotte von Steinhez fűződő nagy szerelmét nem tudja másként megmagyarázni, mint hogy valamikor már éltek, s akkor férj és feleség voltak.

⁹ Megtaláljuk a történetben természetesen a szellemidézés szokásos egyéb szertartásait is. Hét percentésig térdelve imádkozik előbb Pr., azután varázspálcácskájával három keresztforma mozdulást csinál a levegőben. Háromszor hívja kincsek őrzőjét, a kincsásás előtt háromszor forgatja meg vesszőjét stb.

Azt, hogy kivételes emberek rendkívül hosszú életet élhetnek, pl. Saint-Germain gróf, a rejtélyes szélhámós is terjesztette magáról. Nem is evett soha társaságban, mert egy ilyen embernek egészen különlegesen kell élnie. A mi novellánkban sem ül le Propercius az öreg nemessel és Rozáliával vacsorázni: itt marad, de nem nyúl ételhez!

A fantasztikus történet a római katakombában, a varázspálca, a varázstükör és egy csodálatos papírlap, melyen Propercius kellő időben mindig megírva találja a felsőbb hatalmak parancsát, megszerzése mind-mind keleti mesemotívumok, melyeket a francia tündérmesék közvetítenek.

A csodálatos történet elbeszélése még inkább megerősíti az öreg ember babonás hitét. De mindennél többet nyom a latba, hogy a kijelölt időben kiássák a 30 000 tallért. (Propercius-Hildenburg tehát egész örökségét kockára teszi!) — Most azonban gyorsan kell cselekedni. Azt mondja az öregnek, hogy már csak egyszer lehet próbát tenni a kincsásással: tehát most vagy soha! A zsugori pénzvár ember most 300 000 tallért ad Properciusnak, ő pedig Rozáliát a kolostorba kísérendő eltűnik. Egy idő múlva levélben megmagyarázza a becsapott öregnek, hogy mi is történt. Lényegében mi is akkor tudunk meg mindent utólag.

„A család bátorságban élte prédáját és a nemesembernek csak a maradott hátra, hogy magát vigasztalja, amint lehet.” Mi sem háborodunk fel a történeteken. Az öreg maga akart még gazdagabb lenni, s közben hiszékenysége, babonássága révén rászédtek. A tanulság tehát csak ennyi: „A kincsásással nem sokat nyér az ember.” Ez messze van a goethei ballada komoly mondanivalójától és nem is tévesztendő azzal össze. Hildenburg azt gondolja magában, a vén zsugori így megkopasztva is elég gazdag még, nyugodtan fizethetett a sovány tanulságért ilyen drága tandíjat. A tőle kicsalt pénz fele úgyszólamint a Rozália törvényes öröksége volt. — Ez a Propercius-Hildenburg a század nagy csalóinak, Saint-Germain grófnak és Cagliostro-nak polgári kicsinyített mása. Nem XV. Lajostól és nem főuraktól csal ki pénzt ügyes szemfényvesztéssel, hanem csak egy vén zsugorítól a Rénus partján.

S van-e ebben a hiszékenységekben és kapzsiságban valami hihetetlen vagy olyasmi, amin a mi felvilágosult korunk már csak mosolyogni tud? Meg kell vallanunk, hogy nincs! Csak a XVIII. század végén az ilyesmire még több hókuszpókuszt kellett csinálni mint manapság.

Próbáljuk megközelíteni A kincsásós-téma társadalmi, irodalmi hátterét, rokonságát, felmérni elterjedtségét. Akkor fogjuk meglátni, mihez nyúlt Kármán József, s mit ültetett át magyarába.

A XVIII. század utolsó harmadának társadalmi és szellemi képlete rendkívül bonyolult. A polgárság erősödik, s még az elmaradottabb német területeken is szerez újabb és újabb gazdasági pozíciókat. De a feudális vezető rétegek még korántsem adták fel a játszmát. Franciaországban pl. kiszorítják a polgári elemeket a főpapi székekből és a vezető katonai pozíciókból. Ugyanez játszódik le Poroszországban és másutt.

A felvilágosodás kétségtelenül tért nyert. A politikai progresszió erősödött a kontinensen, különösen az amerikai függetlenségi harc láttán. De a konzervatív erők is összezárják soraikat. Az angol parlament megállítja a demokratizálódás folyamatát, s még az USA 1787-es új alkotmánya is visszalépést jelent. Az európai független városállamokban a patriciusok elnyomják a plebejusokat. II. József reformkísérleteit megghiúsítja a főnemesi reakció. A porosz királyi udvarban II. Frigyes halála után nem filozófusok gyülekeznek esténként, hanem szellemeket idéznek a rózsakeresztesek. Még a francia forradalom is úgy kezdődik el, mint főnemesi lázadás, és a tömegeknek a Bastille-t kell lerombolniuk ahhoz, hogy méltó választ adjanak a feudális reakció kihívására.

1778-ban meghal Voltaire és Rousseau, hamarosan Diderot is. Európában mindenütt előtörnek az elnyomott misztikus áramlatok, nagyon sok forrásból táplálkozva és sok árnyalatot mutatva. „Illuminisme”-nek nevezik Franciaországban Saint-Martin tanait. Dél-Németországban a rózsas- és aranykeresztesek szervezetei körében a katolikus egyházi oltalom és szövetség mellett terjednek az okkult tanok s Berlinig is elhatnak.

A szabadkőműves szervezetek nagy válságokon mennek át, s ezek a kor általános egyre feszültebbé váló ellentmondásait tükrözik, sokszor groteszk és torz módra. Új és új formák lépnek fel, s a titoktartás és a különös szertartások leple alatt úzik játékaikat a hírhedt szélhámósok. Saint-Germain és Cagliostro főleg aranyat és drágaköveket ígérnek hiszékeny embereknek. Mások szellemeket idéznek ámuló, babonás emberek előtt primitív vetítőkészülékek és kezdetleges elektromos szerkezetek segítségével. Bajorországban egy Gaszner nevű pap óriási tömegek előtt ördögöt űz betegek közül, s egy-egy alkalommal tízezrek várnak a gyógyulásra. Mesmer felfedezi a hipnózist és a hipnotizálást (állati magnetizmus), s kísérleteit elismeri a bajor tudományos akadémia. Sok híve van a távolbalátó és érző Svedenborgnak, akinek tanaira Goethe *Faustja* is esküszik.

A felvilágosodás hívei bátran harcolnak az obszkurantizmus előtörő hulláma ellen. Berlin továbbra is bástyája a racionális gondolkodásnak, bár II. Frigyes halála után Nicolainak és Kantnak is meggyűlik a baja a hatóságokkal. A jozefinizmus teljes uralomra jutása Bécsben

a felvilágosodás erősödését jelentette. Adam Weishaupt ingolstadti professzor megalapítja a rózsakeresztesek ellen az illuminátusok rendjét, melynek tagjai sorába tartoznak a német szellemi élet legjobbjai vagy legalábbis szimpatizálnak vele.

De 1784-ben a bajor kormány betiltja az illuminátusok rendjét, s főleg a katolikus délnémet területeken a reakció erői már a francia forradalom kitörése előtt ellentámadásba mennek át. Carl von Eckartshausen a jozefinizmussal ellentétben a trón és az oltár újabb szövetségére hív fel népeket és uralkodókat egyaránt.¹⁰

E néhány mondat, gondolom, elégséges annak a társadalmi és szellemi légkörnek az érzékeltetésére, ami a XVIII. század 80-as éveit jellemzi. A szellemi képlet rendkívül összetett s nem is minden részletében tisztázott még. De nyilván ebben a légkörben kell szemlélnünk a kor rendkívül felduzzadt irodalmi termését, melyet most már a rohamosan növekvő olvasóközönség izlése határoz meg jelentős mértékben.

Nekünk itt csak a kor szépprózájából kell néhány jellegzetes mozzanatot, témát, művet kiemelni, hogy *A kinczsásóhoz* közelebb kerüljünk. Vegyük szemügyre a kor átlagos irodalmi terméséből a szellemidéző regényeket és elbeszéléseket. Ezek egy része kapcsolatos a szabadkőművességgel, ti. az ún. „Bundesromane”.¹¹ A szabadkőműves gondolatvilág és szellemidéző, varázsos elemek keveredhetnek regényben és más műfajokban. A legjobb példa erre a *Varázsfuola* szövege Schikaneder bécsi író tollából, melynek Mozart zenéje olyan jelképi erőt kölcsönzött, hogy Goethe indíttatva érezte magát arra, hogy folytatást írjon a műhöz. — De vannak olyan szellemidéző művek, melyek nincsenek kapcsolatban a szabadkőművességgel, de azért ez a hangvétel belejárt halkan, pl. *A kinczsásó* esetében is.

A XVIII. század végének szellemidéző regényei még nem romantikusak. Játszanak az olvasó idegeivel, de valójában didaktikus céljuk van, tanító-spekulatív jellegűek. Racionalista demónia ez még.¹² — De különben sokan hittek akkor még félig-meddig ördögökben, démonokban, szellemekben. Sőt, sokan kezdtek újra hinni ilyenekben. — Az effajta regényeknek három nagy csoportja van. Az elsőbe tartoznak azok, amelyek „valóságos” szellemeket léptetnek fel. A másodikba sorolhatók azok, amelyekben egy sor csodás esemény játszódik le, pl. valaki úgy lép fel mintha mindentudó lenne, szellemek jelennek meg varázsszavakra stb. Később azonban az olvasó mindennek elszzerű magyarázatát kapja. Nem nehéz felfedezni, hogy mechanizmusát tekintve Goethe *Mester Vilmos tanulóvei* c. regénye is ilyen, s ezzel megmondtuk azt is, hogy a kor egészét átfogó érdekes jelenséggel állunk szembe. Mozart és Goethe a kor legnagyobb alkotó zsenijei voltak.

Végül külön csoportba sorolnám azokat a regényeket, melyekben ügyes csalók arra használják fel az emberek csodahitét, hiszékenységet, kíváncsiságát, kapzsiságát, hogy magukat varázslóknak feltüntetve valamit kicsikarjanak áldozatukból — sok hókuszpókusszal. Ilyen elbeszélés *A kinczsásó*, de ilyen Schiller *Der Geisterseher* c., töredékben maradt regénye egy nagyobb szabású, művészileg is igen értékes alkotás.

A szellemidéző regények és drámák (mert Bécsben természetesen színpadra visznek mindent) tartós sikerét a kor vázolt társadalmi és szellemi viszonyai magyarázzák. — Irodalmi eredetük után kutatva a francia contes de fée-k, a tündérmesék kerülnek elénkbe. Ezekből számos motívum megy át a német népmesékbe is. De előbb még Musäus, Goethe weimari kortársa kezdi őket összegyűjteni s racionalista módra újra elbeszélni, mielőtt a Grimm testvérek romantika-ihlette gyűjtése elkezdődne. — Angliában H. Walpole *The Castle of Otranto* (1765) c. különös regényében jelennek meg a szellemek a középkori környezettel együtt, s e kettő a német szellemidéző regények áradatában elváihatlan is marad. A (részleteiben egyáltalán nem jól ismert) középkor iránti rajongást a szabadkőművesség eredetmitoszai is táplálják. Ez a hangulat az egyik magyarázója a Goethe *Götz von Berlichingen* c. drámája nagy hatásának (1773).

Az egész műfaj klasszikus alkotását Schiller írja meg *Der Geisterseher* c. művében 1786/88-ban. Okos tapintattal Schiller nem a testetlen középkorba helyezi a történetet, hanem a rokokó Velencébe, s az olvasók érdeklődését nemcsak fantasztkummal szerzi meg, hanem egy nagyon is aktuális német probléma regényesítésével. A regény lényege a következő: A felozlatott jezsuita rend folytatja titkos szövetségben tevékenységét, mesterkedései áttérítenek egy protestáns német fejedelmet a katolikus hitre, majd ráveszik, hogy gyilkossággal ő kerüljön

¹⁰ A délnémet katolikus területek szellemi életére sok új adatot és összefüggést tárt fel GRASSL, Hans könyve: *Aufbruch zur Romantik. Bayerns Beitrag zur deutschen Geistesgeschichte 1765—1785. München 1968. 494 l.*

¹¹ Vö. SCHNEIDER, Ferdinand Josef: *Die Freimaurerei und ihr Einfluss auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des XVIII. Jahrhunderts. Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen Romantik. Prag 1909. 234 l.*

¹² Vö. ROMMEL, Otto: *Rationalistische Dämonie. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. 1939. 183—220.*

a trónra. Csak az első rész készült el: A herceg Velencében tartózkodik incognito. Egy titokzatos idegen megmondja neki, hogy ebben az órában halt meg az uralkodó herceg hazájában, s ő így közelebb jutott a trónhoz. A jóslás igaznak bizonyul, s a titokzatos idegen, a „szicíliai” (Cagliostro vagyis Giuseppe Balsamo is szicíliai volt!) még sok minden csodás dolgot produkál a herceg előtt, másban is mindentudónak mutatkozik, felidézni előtte egy régen elesett bajtársának szellemét stb. Ekkor egy még hatalmasabb varázsló, az „örmény” leleplezi a szicíliai köklér összes csodát a herceg előtt. Nagy lelki megrázkódtatás következik, a herceg „Freidenker” lesz, frivol életbe kezd, s ezzel a titkos társaság közelebb jut feltett céljához. Itt Schiller abbahagyja a regényt, bár a megjelent folytatásoknak óriási sikerük volt. Éppen ez a nem remélt közönségsiker gyanakvóvá tette a költőt, s nem is lehetett többé rábeszélni, hogy befejezze a művet, melynek pedig több olvasója volt, mint összes többi munkájának együttvéve. — De különben is Schillert most már nem a mechanizmus érdekli, mint az olvasókat, hanem egy lélektani probléma: az ember elcsábíthatóságának a kérdése. Ezzel azonban már felülemelkedett a Trivialromán szintjén, s maga is érezte, hogy így a közönség szempontjából sem lenne érdemes megírni a befejezést.

Akad persze, aki megírja. Az érdekesebb számunkra mégis az, hogy Bécsben, a sok színház városában, drámává írja át a regényt J. Joachim Perinet (1763—1816) bécsi drámaszerző. A darab 1795-ig 33-szor ment. Az átdolgozás különösen a Cagliostro-elemeket állította az előtérbe.¹³ Ugyanezen években Goethe is ír egy darabot Cagliostro-ról és a híres nyakékpőről *Der Grosskophia* címmel. Azt is tudjuk, hogy II. Katalin cárnő két francia vígjátékot szentel a Cagliostro-témának.

A mi szerzőnk, Cajetan Tschink is egy *Geisterseher*-rel kezdi, nyilván nem függetlenül Schiller művétől. Az ő főhőse is egy herceg, akit egy titkos társaság behálóz, beavatkozik sorsába egy kiküldöttje révén stb. Egy másik divatos bécsi szerző, K. Fr. Hensler (1761—1825) 1799-ben *Der Unbekannte* címen Schiller és Tschink *Geisterseher*-jei motívumait dolgozza össze, és sikert arat ezzel. Joseph Richter hamarosan egy *Geisterseherint* is produkál a bécsi színpadon. — Ebben a szellemi környezetben értjük meg a *Varázsvulvát*, de Tschink elbeszéléskötetét is, melyből Kármán *A kincsásót* magyaráította.

Kármán hosszabb időt töltött a császárvárosban, s később is kapcsolatban maradt az ottani irodalmi élettel. Ismerte, olvasta a bécsi írókat. A *Módi*ban bizonyosra vehető nyomait lelhettük Sonnenfels folyóiratai hatásának. — A titokzatos után, saját bevallása szerint, korán vonzódott. Ez közöns vonás sok kortársával. „Alig hogy... eszemet kezdem használni”, olvassuk a *Sejtelmei egy fiatalabb testvérnek a szabadkőműves rend céljairól* c. német nyelven írt feljegyzésében,¹⁴ „a véletlen vezetett engem a titkok kedveléséhez. Még gyermek voltam, midőn az előszeretettel belém oltá az iskolánkban elharapódzott szenv apró mesterségek után... szoros viszonyba léptem a szellemekkel, s jobban tudtam és ismertem nevüket, nemüket, megjelenésük és megidéztesük módját mint szülővárosom embereit és utcáit. Mindent összekapoktattam, ami e tárgyra vonatkozott, buzgalommal, szorgalommal, sőt imádattal olvastam el minden könyvet, mely ezt tárgyalta s melyhez hozzáférhettem — és a végén annyit tudtam, mint kezdetben.” De érettebb ifjú korában sem hagyta el a „rejtelmes iránti előszeretete”: „Sokkal mélyebben és sokkal korábban vésetett az lelkembe, semhogy teljesen kiolthattam volna.”

Nem véletlen tehát, hogy Kármán több más hasonló könyv mellett Tschink elbeszéléskötetét is megszerzi magának, *A kincsásót* le is fordítja és *Urániájában* közre is adja. 1794-ben, érettebb fővel, maga is szabadkőműves lévén már, felvilágosult, leleplező szándékkal közelít a szellemidézéshez, a titokzatossághoz. De még ekkor is, így is érdekes, izgalmas számára a téma. Kedvvel fordítja le. S ebben egy európai kortársával. A csodás, a természetfeletti, a titokzatos vonzza, s még akkor is kedvét leli bennök, amikor a leleplező kulcsot is kezébe kapja, vagyis kezébe adhatja olvasóinak.

Érdekes röviden a *fordító munkájára* is egy pillantást vetni. Kármán ebben az esetben pontosan fordít, mondhatni szóról szóra, ha ezen azt értjük, hogy semmit sem tesz hozzá, se el nem vesz eredetijéből. Tehát a Batsányi János által képviselt német műfordítási elvek alapján dolgozik, s nem a Pézeli József gyakorolta francia átírást követi, sem pedig a hagyományos magyar talajba való átültetést és „megjobbítást”. Ez utóbbira nemcsak Mészáros Ignác *Kártigámja* a példa, de Kazinczy *Bácsmegyeije* is, igaz hogy egy rendkívül gyenge eredeti nyomán.¹⁵

Azonnal szembeszökik a különbség *A fejvesztés*hez képest. Ott a numerikus, ritmikus költői prózát halljuk, tele a bibliából a református stílusba átkerült hasonlatokkal: „Szép volt

¹³ Vö. NAGL—ZEIDLER—CASTLE: *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte*. II. 491.

¹⁴ ABÁFI Lajos: *Kármán József Művei*. II. a 102. és a 104.

¹⁵ A fordítási elvek körül heves vita folyt nálunk 1788/90-ben. L. erről NÉMEDI Lajos: *A nemzeti művelődés néhány problémája felvilágosodáskori irodalmunkban. Nyelvújítás és fordítás mint a kulturális recepció eszközei*. A Pécsi Pedag. Főiskola Tudományos Közleményei 1964. 473—489.

Fruzina, mint a szemérmes hajnal, kedves, mint a felkelő nap, életének tizenötödik esztenéjében, mint a bimbójából kifejtődő rózsza." A *fejvesztesség* archaikus elemeivel éppen ezért bizonyára Kármán eredeti művének tekinthető. Lehetséges, hogy a csak sejtethető történet egyes elemeit olvasta valahol, de biztos kézzel helyezi azt el a magyarok számára annyira kedves Hunyadi-korban. Olyan értelemben mint *A kinczsásó*, semmi esetre sem fordítás.¹⁶

A *kinczsásó*ban Kármán eredetijének „frivol modorát” követi. Ez az a stílus, mely II. József utolsó éveiben Bécsben megszületik. Becsületére válik Kármánnak, hogy követni tudja a bécsi szerzőt, és ugyanolyan könnyeden, szellemesen, olykor csúfondárosan, de mindenképpen gyorsan gördülő mondatokban beszéli el a kapzsi vénember rászédetésének fordulatot, komikus történetét. — Csak annyit változtat az eredetin, amennyit a magyar változat értelemszerűen és stílusosan megkívánt, illetve amennyit a magyar nyelv akkori állapota megkövetelt. Tschink az öregembert legtöbbször „Ritter”-nek nevezi. Kármán — a szó nem lévén még meg a magyarban — „nemes ember”-nek, „vitéz bajnok”-nak, „vitéz”-nek nevezi a főhóst. Az „auf seinem Rittergut” „ösi jószágán” lesz. Az első bekezdésben ezt a kifejezést: „wegen seines Geizes Junker Filz genannt” mint idiotizmust elhagyja. Egyáltalán tartózkodik attól, hogy szokatlan, ismeretlen fogalmak kerüljenek olvasói elé. Így lesz a „von einem Savoyarden”-ből „egy olasztól”, mely nálunk általánosan ismertebb.

A *kinczsásó* magyar változatának szókincse és stílusa kitűnő alkalom a nyelvújítás előtti magyar nyelv állapotának és *lehetőségeinek* tanulmányozására, annál inkább, mivel itt Kármán nem archaizál, hanem a próza modern lehetőségeit igyekszik kibontakoztatni. Megtaláljuk persze a régi magyar nyelv hosszú szavait: körüllet, arculat, percentés stb. Elég nagy a latin szavak száma: tutor, pupilla, principium, határléna, virtus, praetensiókat, fundációk, procentok, a kapitalistáktól, historia, summa, fantasia, triumphus, plánum. De mindez nem terheli meg a mondatokat, melyek könnyeden folynak.

Több stílusréteg is megfigyelhető a novellában, természetesen az eredetiben is. A jelentős az, hogy Kármán a hangvételben követni tudja mintáját. A gördülően, természetes, minden szentimentalizmustól mentes elbeszélésből jelentőségteljesen emelkednek ki Propercius-Hildenburg szavai, amikor az öreg nemesnek bemutatkozik, s elmondja küldetését. Bécsben és nálunk egyaránt a legjobban kidolgozott területe ez a prózáé, a papi szónoklat stílusa ez. Egyformán jól hangzik németül és magyarul. „... az ájtatos és bűnön-bázkodó élet, amelyet már régtől fogva élsz, megengesztelte erántad a haragos eget, és arra birta, hogy kegyelmének ajándékai mellett világi kincsekkel és megáldjon. Az enyim az a felséges hivatal, hogy az ég kedvesnek megmutassam utjokat a szerencsére, és annak elérésére segítő kezekkel légyek. Megjelentem nálad is kötelességemnek bétöltésére... Ne félj semmit, mert ahol én vagyok, ott elvesztették erejüket a setétségnek hatalmassági.”

Propercius élettörténetét, attól a bizonyos újraclédéstől kezdve a római barlangban, ugyan-csak kitűnően el tudja mondani Kármán. Ez az ő emelkedett, költői stílusa, melyet *A fejvesztességben*, *A windsori erdőben* és *Fanni* egyes részeiben találhatunk. Érdekes és jellemző módon Szinyei Ferenc ebben a részben találta meg a Kármán szerzőségét bizonyító szavak nagy részét: „rettenetesen felséges volt a csendesség”, „borzadó édes erővel”, „kedves szagú olajjal”, „o dicső látás”, „elevenen lebeg”, „valamely csendes fuvás és lofogás”, „o emlékezete azon dicső érzésnek”, „ezen édes álmodozások által”, „dicsőséges gondolat”.

Most már bizonyos tehát, hogy *A kinczsásó*, Kármán Józsefnek ez a kitűnő elbeszélése, fordítás. *Mesteri fordítás*, de *semmiképpen nem eredeti*. Szegényebbek lettünk-e ezzel? Szegényesebb lett-e Kármán életműve? Nem. A magyar széppróza mestere szerencsés kézzel nyúlt „up to date” európai témához, a hirtelen az első vonalba emelkedő bécsi próza egyik kis mesterterművéhez.¹⁷ Ennél a témánál, ennél a választásnál nincs többé fázistolódás, késés Európa-hoz képest, mint a Gessner *Idilliumi* vagy a *Bács megyei* vagy még a *Fanni* esetében is.

Kármán széles olvasótáborhoz szeretett volna szólni, folyóiratában mesteri módon több híron játszik. A *kinczsásó* nem a legfennköltebb és nem a legköltebb hangnembé tartozik, de talán éppen ezért jelentős irodalmi kedvezményezés lett volna, ha a folyóirat, melyben megjelent, nem fül bele a ferenci korszak dermedt csendjébe. — Schiller nagyszerű regénye, melyet ma már egyértelműen remekművei közt tartanak számon, olyan rokonság, melyet

¹⁶ A *Fejvesztesség* eredetisége körüli vitához: NÉMEDI Lajos: Kármán műve-e *A fejvesztesség*? Egri Pedag. Főiskola Évkönyve I. 1955. 295–319. és TOMPA József: *A fejvesztesség régies nyelve és Kármán József szerzősége*. Magyar Nyelv 1966. I. sz. 1–17.

¹⁷ A választás szerencsés voltát kell dicsőnünk a kötet többi darabjainak ismeretében is. Az egyik pl. „Die nächtliche Erscheinung” címen, erős Schiller hatása alatt, egy német herceg körül a papi mesterkedést jelez le, a másik „Der verwandelte Zwerg” címen arról szól, hogy egy csúf, gazdag törpe egy fiatal lányt szellemidézéssel és varázslással hogy hálóz be, hogy a megfélemlített házasságra kényszerítse. Az első túlságosan speciális német téma lett volna, a másik túlságosan hosszú, kissé elnyújtott. A *kinczsásó* mindkettőnél áttekinthetőbb szerkezetű, pregnansabb, hatásosabb.

Kármánnak nem kell szégyelnie. Cajetan Tschink elbeszélését pedig teljes szövegében a kor legjobb osztrák prózájaként antologizáltak 1969-ben az osztrák költészet reprezentatív nagy prózakötetében.¹⁸

Némedi Lajos

Vörösmarty-versek lengyel fordításairól

Vörösmarty Mihály sohasem járt Lengyelországban, velünk lengyelekkel mégis mélyen együttérett, ennek a rokonszenvnek alkotásaiban is nem egy alkalommal nyomát találhatjuk. Ilyen polonicának számít *A hontalan* (1835), *Az élő szobor* (1841), *Az elveszett ország* (1843), *Az emberek* (1846) című vers. Ezeknek a költeményeknek megszületett a lengyel változatuk is, a fordításokról azonban nem találunk adatot a Vörösmarty kritikai kiadás megfelelő kötetében.¹ Pedig *A hontalan* című vers fordítását megtalálhatjuk az 1921-ben Varsóban kiadott *Világirodalmi Panteon*² antológiában. *Az emberek* fordítása viszont egészen 1959-ig³ várattott magára. Ezt a verset Stanisław Jerzy Lec ültette át lengyelre és Jan Śpiewak jelentette meg antológiában.

A legnépszerűbbé Vörösmarty művei közül *Az élő szobor* vált Lengyelországban, az 1831-es novemberi felkelés bukása után bilincsbé vert ország szenvedéseit szimbólummá magasztosító vers. Ezt az alkotást az elmúlt néhány évtized során háromszor fordították le lengyelre. Az első változat 1921-ben született, szerzője a költő, fordító és kritikus Antoni Lange (1861–1929) volt.⁴ Tíz évvel később, 1931-ben a novemberi felkelés kitörésének 100 éves évfordulója jelenti az újabb alkalmat, hogy ismét kifejezzük hálánkat a magyar népnek azért, hogy nekünk segíteni akart, és bennünket támogatott azokban a nehéz pillanatokban. A magyarok emlékéért hirdeti Varsóban a Staszic palota falán látható emléktábla, melynek leleplezéséről a *Tygodnik Ilustrowany* című hetilap tudósít: „Nevezetes lengyel–magyar ünnepség — 1931. XII. 8.”, itt közlik továbbá a tábláról készült képet, valamint *Az élő szobor* fordításának egy részletét, melyet ez alkalommal Adam Kozłowski, a magyar költők lelkes tisztelője és fordítója⁵ ültetett át lengyelre. Ugyanakkor itt hasonlítják először *Az élő szobor* című verset Stanisław Wyspiański *Varsói nő* című drámájában szereplő Maria baljóslatú víziójához.⁶ A vers következő fordítása 1937-ben a *Lengyel—Magyar Szemlében* (Przeгляд Polsko-Węgierski)⁷ jelenik meg, Hidy János, a Poznani Egyetem magyar lektora készített nyersfordítást és ezt öntötte költői formába L. Turkoński.

A lengyelországi helyzet soha nem adott okot a megelégedésre, a magyar próza, de különösen a magyar versköltészet fordítása szempontjából. A Magyarország iránti jelentős érdeklődéssel egyidőben csak szórványosan indult meg a tájékozódás a magyar kultúra és irodalom felé, ösztönösen alakult ez a folyamat, és általában a két ország közös történelmi évfordulóihoz vagy aktuális eseményekhez kapcsolódott. Ilyen alkalom volt például a novemberi felkelés, a 48-as forradalom és végül az első világháború. 1915-ben és 1916-ban jelennek meg a lengyel sajtóban, aktuális mondanivalót nyerve, a *Vén cigány* és a *Szózat* lelkesítő hazafias hangulatot, kiábrándulást, de reményt is sugalló sorai.

Vörösmartynak e híres remekműveit is lefordították lengyel nyelvre, az említett kiadás erről is megfelelnek. Ezeket a fordításokat Władysław Nawrocki (1872–1931) készítette, aki költőként és publicistaként, de mindenekelőtt a német, a francia, az angol, az olasz, továbbá a magyar irodalom fordítójaként tevékenykedett. A *Vén cigány* fordítása 1908-ban látott napvilágot a *Tygodnik Ilustrowany* hasábjain a budapesti Vörösmarty-szobor leleplezése alkalmából.⁸ Nyolc évvel később a *Sowizdrzał* című folyóirat is megjelentette a *Vén cigányt*.⁹ Ugyanez a folyóirat más verset is közölt Vörösmartytól Nawrocki fordításában, a *Bordalt*.

¹⁸ C. TSCHINK „Der Schatzgräber” c. novelláját teljes terjedelmében hozza a már említett Dichtung aus Österreich. Anthologie in drei Bänden und einem Ergänzungsband. Prosa. 1. Teilband. 82–100.

¹ Vörösmarty Mihály összes művei. 2. (1960) és 3. köt. (1962). Sajtó alá rendezte: HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső.

² Panteon Literatary Wszczęświatowej. Węgry. Varsó 1921. 44.

³ Polska w poezji narodów świata (szerk.: Jan ŚPIEWAK) Varsó, 1959. 252–254.

⁴ Panteon Literatary Wszczęświatowej. Węgry. Varsó, 1921. 46–47.

⁵ Tygodnik Ilustrowany. 1931. 51–52. sz. 988.

⁶ Stanisław Wyspiański drámája a „Varsói nő”. („Warszawlanka”).

⁷ Lengyel—Magyar Szemle (Przeгляд Polsko—Węgierski) — A Báthory István Lengyel—Magyar Társaság folyóirata. 1937. 5. sz. 9.

⁸ Tygodnik Ilustrowany. 1908. 26. sz. 513.

⁹ Sowizdrzał. 1916. 7. sz. 3.

Egy évvel korábban, 1915-ben hozta az említett Sowizdrzał a *Szózatot* (fordította Nawrocki).¹⁰ Ez a költemény közel nyolcvan évvel megjelenése után tudott reménységet nyújtani és harcra buzdítani, a háborús viharba keveredett lengyeleknek erőt adott a borzalmak elviseléséhez. Az elveszett ország fordítása, amelynek Adam Kozłowski a szerzője, eddig csak géppel írt kézirat formában ismeretes.

A Vörösmarty-költemények itt említett és meg is jelent fordításai közül nem mindegyiket vették figyelembe a megfelelő bibliográfiák, vagy már 1960 után kerültek napvilágra, s ezért a kritikai kiadás szerkesztőinek sem volt tudomásuk róluk. A Magyar Nemzeti Bibliográfia is mindössze két fordításról tájékoztat, a *Szózat* és *Az élő szobor* lengyel változatáról.¹¹ Teljesebb a *Magyar irodalom bibliográfiája Lengyelországban*, ámbar ez a munka csak 1967-ben jelent meg.¹²

Lengyelországban három magyar irodalmi antológiát adtak ki, amelyek többek között Vörösmarty verseit is tartalmazzák. Legkorábbi közülük a *Világirodalmi Panteon (Vén cigány, Szózat, A hontalan, Az élő szobor)*, 1921-ből Antoni Lange kiadásában. Ezután sorrendben az 1953-ban megjelent *A szabadságért harcoló magyar költészet és próza* antológiája következett (*Szózat*),¹³ majd 1959-ben Jan Śpiewak gyűjteménye, *Lengyelország a világ költészetében* címmel. Ezen kívül az 1933-ban Varsóban kiadott Nagy Világirodalom IV. kötetében találhatunk Vörösmarty-versekről készített fordításokat (*Szózat, A hontalan*).

Elżbieta Cygielska

A népiesség szerepe Petőfi költészetében*

Polgárosodás és nemzeti függetlenség: ez az a kettős fundamentális, egybefonódó célkitűzés, amelyet a történelem a XVIII–XIX. század fordulóján Közép- és Kelet-Európa népei számára kijelölt. Megvalósítására Magyarországon — csakúgy, mint a szóban forgó terület más országaiban is — a polgárság fejletlensége miatt a nemesség középrétegei készülődtek. Ezek a nagybirtokos arisztokráciával és az osztrák elnyomással szemben a „nép”-re, vagyis a jogfosztott, nyomorgó, zömében paraszti tömegré támaszkodtak. Ezért a polgári nemzetállam eszméjének meggyökereztetésében és elfogadtatásában a szóban forgó területen a népiesség mozgalma döntő szerepet játszott. Ez a Nyugatról kiinduló, felvilágosult humanista tendenciákból, egzotikumkeresésből, rousseau-i természetkultuszról összeszövődő hatalmas szellemi áramlat Európa e részén a politikai harcot nagy mértékben segítő, mozgósító-erjesztő funkciót töltött be; a kulturális élet egész területén, de kivált az irodalomban új forrásokot tárt fel és addig ismeretlen távlatokat nyitott: előkészítette és megalapozta a polgárosodás útjára főként idegen minták nyomán lépő irodalmak nemzetivé válásának folyamatát.

A magyarországi lakosság háromnegyed részét kitevő, túlnyomórészt feudális kötöttségű parasztság óriási latifundiumokon, uradalmakban, apró falvakban és tanyákon szétszórva, nagy szellemi elmaradottságban élt. Elégedetlensége, úrgyűlölete elszigetelt, de egyre sűrűbben ismétlődő mozgalmakban, lázadásokban tört ki. Ebből a tömegeből számarányához képest igen kevesen kerülhettek föl a politika, a szellemi élet magasabb régióiba. Ezért — mellettük és velük együtt — a társadalmi változásra vágyó köznemesség és a forradalmi energiákat hordozó jobbszárny között jelentős közvetítő szerephez jutottak az utóbbival szoros kapcsolatban, földrajzi, etnikai közösségben élő, nem feudális kötöttségű, bizonyos kiváltságokat élvező kismemesi vagy ún. szabad paraszti rétegekből, valamint a vidéki-falusi kispolgárság soraiból kiemelkedett értelmiségiek is. Ez a plebejus értelmiség képviseli Magyarországon a dolgozó nép érdekeit s teszi lehetővé annak a köznemességgel való szövetekezését. De ez a folyamat lassú, s a szövetség majd csak a forradalom és függetlenségi harc előestéjén válik szorosabbá. A köznemesség, melyet a nemesi osztály egészéhez a közös kiváltságokon alapuló érdekek és a közös történelmi múltból táplálkozó érzelmek szívós, lassan szakadozó szálai fűznek, a hatalom átvételére készülődve fél is a néptől: attól tart, hogy e szövetekezéssel olyan

¹⁰ Sowizdrzał. 1915. 1. sz. 3. (A 7–10. sz. jegyzetekben szereplő adatokra CSAPLÁROS István hívta fel a figyelmemet.)

¹¹ Bibliographia Hungarica. Bp. 1958. XI. köt. 1324., 1374. (Manuscript Copyright by Tibor DEMETER)

¹² Bibliographia praecladów z literatury węgierskiej w Polsce 1918–1960. II. Varsó 1967. 146–147. (Össze-gyűjtötte: a Varsói Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszéke)

¹³ A *Szózat* 1921-es (megj.: a Világirodalmi Panteonban) fordításában az eredeti 9., 10. és 11. versszak az 5., 6. és 7. versszak helyére. A versszakok helytelen sorrendjét az 1953-as antológia is kritika nélkül átveszi.

* A tallinni III. Finnugor Kongresszuson 1970. aug. 18-án német nyelven (*Volkstümlichkeit und Fortschritt in der Dichtung von Petőfi* címen) elhangzott előadás eredeti, teljes (rövidített) szövege.

energiákat szabadít fel, amelyek remélt vezető szerepét veszélyeztethetik. A plebejus értelmiség legjobbjai pedig a nép valóságos felszabadítását várják, s ki akarják zárni annak lehetőségét, hogy a feudális elnyomást a kizsákmányolás új formája váltsa fel.

A történelmi folyamat irodalmi vetülete, a népiesség is tükrözi ezt az ellentmondásosságot. A népies áramlat a magyar irodalomban csak nehézkesen, látható akadályokkal küzdve, több szakaszban bontakozik ki. Kezdeti, a XVIII. századba vagy a századforduló tájára eső jelenségei patriarchális, ill. provinciális jellegűek: a nemesi, részben arisztokrata írók az úr és jobbágy családiás együttélésének illúzióját próbálják fenntartani; felfigyelnek a népköltészetre, feljegyzik termékeit, de elsősorban a régít, a „hósi múlt” emlékeit becsülik benne. — Az egész Európát megrázó történelmi változások, a jobbágy védelme helyett a jobbágyfelszabadítás programjának előtérbe kerülése, a Habsburg-nemesi kompromisszum felbomlása, ideológiai vonatkozásban Herder hatásának felerősödése, s irodalmunk fejlődésének bizonyos belső szükségletei is az 1820-as évektől kezdve az addig inkább folklorisztikus érdeklődést fokozatosan a nép iránti általános, politikai színezetű érdeklődéssé fejlesztik. A népiességet, melynek irodalmi képviselői ekkor már főként a liberális kisnemesség és a kispolgárság soraiból verbuválódnak, a romantika mintegy kisajátítja és felvirágoztatja: felfedezi a parasztiban az eredetit, a népet jellegzetes alakjait, helyzeteit és keretét: a magyar tájat; a népköltészetben — a népit most már határozottan különválasztva a régítől — új érzésfajokat, stílusesszközöket, formai sajátosságokat stb., s mindezt még nagyobbára mesterkélt-stilizált, érzelmes vagy vadregényes felfogásban, de már a népi sajátosságok nemzeti irodalmi rangra való emelésének igényével dolgozza fel, ill. értékesíti. Ez az igény a műnépdal-költők egyre szélesedő táborában kétféle módon jelentkezik: egyesek a külsőségeiben utánozzák a népdal „megnemesítésére”, azaz a nemesi ízléshez való igazítására törekednek, mások a népdal műfaji specifikumát, tiszta dalszerűségét kívánják megragadni, de a népköltészet sajátos kifejezőeszközeinek lehető mellőzésével. Mindkét változatban a korábbi szakasz patriarchális, a „néphez lehajló” gesztusa él tovább.

A magyar irodalmi népiesség több évtizedes folyamata teljeseedik ki a század negyvenes éveinek ún. népies-nemzeti költészetében, amelynek Arany János és Tompa Mihály mellett fő képviselője Petőfi Sándor, teoretikusa az első magyar népköltési gyűjteményt kiadó Erdélyi János. Velük annak a plebejus értelmiségnek a költői kerülnek az irodalmi fejlődés legmagasabb szintjére, amelynek közvetítő szerepéről az előbb szóltunk.

Petőfi apja egyszerű falusi mészáros: szorgalmas, becsületes kisvállalkozó, aki a feudális gazdálkodás kötöttségeinek, a tökeszegénységnek az áldozatává lesz. Fia felsőbb tanulmányokat nem folytathat: az ifjú Petőfi 16 éves korától fogva földönfutóként járja az országot. Később büszkén hangoztatja, hogy kunyhóban született. De nemcsak plebejus származású; nem is szakad el a néptől soha; sőt férfikora kezdetéig fizikailag is osztozik sorsában. Mint „bakancsos” osztrák zsoldban, parasztiúkkal menetel a Dunántúl, Ausztria és Horvátország hegyes-völgyes vidékein, velük együtt szenved el a durva káplár önkényeskedéseit; szedett-vedett színésztruppok tagjaként faluról falura vándorol, és az egyszerű nézőközönséget kezdetleges színpadokon népszínművek, bohózatok és divatos érzelmes-romantikus darabok kisebb-nagyobb szerepeiben a jóllakásra sem elegendő fillérekért szórakoztatja. Aligha akadt költő-kortársai közül, aki nála jobban ismerte és szerette a népet, beleértve természetesen a nép költészetét is (pl. 1845-ben eredeti népdalokat jegyzett fel és küldött be az említett népköltészeti kiadvány, Erdélyi János *Magyar népdalok és mondák* c. vállalkozása számára). Mégsem volt „népköltő” a szó eredeti értelme szerint, bár elfogult vagy tájékozatlan kritikusai gyakran nevezték így: vándorlásai kezdetétől fogva *tudatosan* készült költői hivatására („színész és lírator” — így írta alá egyik ez időből fennmaradt levelét): figyelemmel kísérte a szépirodalmi folyóiratokat; levélben, majd személyesen kapcsolatba lépett kora két vezető költő-kritikusával és tanácsaikat kérte; barangolásai közben is sokat olvasott: nemcsak a magyar irodalom klasszikusait (kivált Csokonait és Vörösmartyt), hanem külföldieket is (latinul és németül már az iskolában megtanult); előbb Horatiust és Schillert, később Heinét és Lenaut kedvelte. Korai költői kísérletei gyors fejlődésről tanúszkodnak. A hagyományos műfajokon (borda, románc, történeti ballada) kívül népies darabokkal is próbálkozik, és meglepően hamar ráérez a népdal szellemében és külsőségeiben egyaránt híven újjáteremtő, irodalmivá emelő műnépdal tónusára. Származás és ösztönös adottságok, gazdag élettapasztalat, folytonos önképzés és összegezésre váró irodalmi előzmények ritka, kivételes találkozására alapozza meg, ill. alakítja ki művészetét, forradalmian új, népi közvetlenségű, tiszta csengésű hangját. Említett társaival együtt, de őket időben megelőzve, zsenge-korán túli, önálló költői működésének már első, rövidebb, 1843–1844-re eső szakaszán diadalra viszi a népiességet: a népi mint minden mástól megkülönböztető *eredeti*, az ő költészetében válik a nemzeti irodalom alapjává. Személyében a nép fia a nemzet költője lesz: amikor népdalaiban megszólaltatja a nép érzéseit, zsánerképeiben bemutatja jellemző típusait, leíró verseiben megjeleníti földrajzi-természeti környezetét, ezt népi hangnemben és a népköltészet formai eszközeivel, de nemzeti

igénnyel és érvénnyel teszi. Ez pedig úgy válik lehetségessé, hogy mind a népiest, mind a nemzeti új módon értelmezi. Az új népies-nemzeti költészetben nemcsak a patriarchális tendenciák tűnnek el nyomtalanul, hanem megvalósul a szintézis másik előfeltétele: a provinciális, földhözragadt paraszti elem kiküszöbölése is. A költő zsenge-korszakában — a dagályos és értelmes modor levethető párhuzamosan — jól megfigyelhető a nyersen vagy toladódon népies-rusztikus vonások fokozatos elenyészése. Kritikusai között ugyan még éveken át akadnak, akik költészetét páriának, közönségesnek bélyegzik; ezek azonban a szemmel láthatóan csökkenő hatású, finomkódó-finnyás arisztokratikus ars poetica képviselői. A megújuló irodalom változó összetételű, polgáriusuló olvasóközönsége örömmel fogadja, magáénak érzi Petőfi verseit; a megzenésített Petőfi-dalokat már 1845-ben országszerte énekelik; s amikor a költőt Összes Költeményeinek megjelenése után újabb méltatlan támadások érik, a magyar irodalmi és közélet egyik legtekintélyesebb alakja, a kitűnő regényíró báró Eötvös József lelkes cikkel siet védelmére, kijelentve, hogy „Petőfi költészete népszerű a közönségnél, mert magyar”. A báró megjegyzése közvetlenül és jelképesen is dokumentálja, hogy az új költészetben a nemesi ízlés kibékült a népiessel, azt magyarnak, tehát össznemzeti-nek fogadta el.

Természetesen nemcsak az ízlések közeledéséről volt szó: Petőfiék diadala melyében összefüggéseket is jelzett. Megmutatta — világosabban, mint a politikai csatározások —, hogy a köznemesség és a népi tömegek, konkrétan a liberális nemesi ellenzék és a plebejus értelmiség szövetsége szorosabbra fonódott. Ennek a történelmi folyamatnak pedig a népies áramlat Petőfi és társai révén vált valóban hatékony irodalmi lendítőerejévé, ill. kifejezőjévé; a magyar irodalmi népiesség a népies-nemzeti költészetben találkozott a történelmi-politikai haladással.

A népies-nemzeti költészet azonban csak egy — bár szükségszerű és kikerülhetetlen — fejlődési fokozat, melyen az Európa-szerte és hazánkban egyaránt sűrűsödő politikai atmoszféra nem engedett tartós megállapodást. A népnek nemzetté kellett válnia, hogy az önálló fejlődés útjára léphessen, de nem lehetett közömbös, hogy ez az út merre vezet tovább. Petőfi, aki — a maga kifejezése szerint — „a nép legfanatikusabb barátja” volt, annak valóságos felszabadulását akarta, s életművét, egyre tudatosabban, ennek a célnak a szolgálatába állította.

Említett első korszakában, 1844 végéig még a köznemesi-népi összefogás keretein belül maradt: a nemesi kiváltságok elleni elszórt megnyilatkozásai összegegyeztetetők a liberális nemesi programmal; ez időszak költői természetben meg-megszólalnak még a hazaszeretet hagyományos retorikus hangjai is; verset ír a „honi ipar” védelmére indított mozgalom érdekében (később nem kapható ilyesmire), sőt ebben játszott kezdeményező szerepükért két arisztokrata hölgyhöz is magasztaló költeményt intéz (önálló kötetéből aztán kihagyja ezt a versét); fő műfaja ugyan a népdal s központi témája a nép élete; de Petőfi, akit a világirodalom joggal tart forradalmi költőként számon, ekkor még nem agítál, csak ábrázol, és ebből a reális, hiteles vonásokkal megelevenített népi világból is hiányoznak a nyomor, az elmaradottság, jogfosztottság látványos, megindító képei. Mégis, közvetett, sajátos módon ugyan, de már ebben a korai szakaszban kifejti a fennálló renddel szembeni tiltakozását: az erejét érző, virtuálisan már felszabadult, hazájában öntudatosan körültekintő, a maga lábán álló nép világát jeleníti meg — a hetyke dac, a fölfelé irányuló gúny indulati elemeinek kíséretében. A büszke népi alapállása ez, melynek lélektani hátterére később maga a költő világít rá egyik, Arany Jánoshoz írt levelében: „Ha már a szabadság eszméit nem olthatjuk szabadon a népbe — figyelmezteti költőtársát (a cenzúrára célozva) —, legalább a szolgaság képeit ne tartsuk a szeme elé.” Ez a magyarázata annak is, hogy a földet túró, görnyedő, megalázott jobbágy figurája hiányzik Petőfi akkori „népi tabló”-járól. Viszont éppen ezért tanúsít feltűnő rokonszenvet a robotoló paraszti tömegnél függetlenebb plebejus rétegek, ill. csoportok: pásztorok, cigányok, vándorszínészek, a katonafogdosás és a kizsákmányolás elől rablóbandákba verődött betyárok iránt. Öntudatos magabiztosság jellemzi a költő első alkotói periódusát betetőző népies elbeszélő költemény, a *János vitéz* hőst is, ezt a falusi pásztorfiút, aki mindjárt a történet kezdetén otthagya szívtelen gazdáját, világgá megy és a népmesei hármaskadályon át, törökökkel, boszorkányokkal, vadállatokkal és sárkánnyal viaskodva kiküzdí boldogságát: szeretett Iluskája oldalán Tündérország boldog fejedelme lesz.

Petőfi 1844-ben a fővárosban, Pesten telepszik le, és kisebb megszakításokkal mindvégig ott él. Ettől fogva állandóan egy-egy értelmiségiekből: főként fiatal, haladó szellemű írókból, publicistákból, színészekből álló, változó összetételű csoportosulás középpontjában látjuk. Keresi a személyi kapcsolatokat, élénk részt vesz a főként kávéházakban zajló politikai-irodalmi vitákban. Két nagyobb felső-magyarországi útján jönevű vidéki írókkal s a liberális nemesi ellenzék képviselőivel lép összeköttetésbe. Elmaradt iskolai tanulmányait rendszeres és intenzív önképzéssel igyekszik pótolni: nyelveket tanul (franciát, olaszt) és sokat, mohón olvas: magyar és világirodalmi művek mellett elsősorban történelmi, politikai, filozófiai munká-

kat. A francia forradalom története, mint ő maga írja 1848-as naplójában, éveken át úgyszólván mindennapi kenyere, szellemi tápláléka. Szorgalmas színházlátogató és Shakespeare-rajongó („Shakespeare egymaga fele a teremtésnek!” — kiált fel elragadtatottan a *III. Richard* egyik előadásáról írt színijegyzetében). S mindemellett hallatlanul termékeny alkotó művész: az intenzív munkára körülményei is kényszerítik, hiszen ő az első magyar író, aki — ha szűkösen is — de kizárólag művei honoráriumából él; versei hétről hétre jelennek meg a lapokban, folyóiratokban és almanachokban; önálló ciklusai, kötetei is sűrűn követik egymást. A mennyiségi fellendülés szemmel látható eszmei-művészi érlelődéssel jár együtt. Petőfi az új környezetből és olvasmányiból szerzett élmények, ill. széleskörű ismeretek hatására emberi, világnézeti és költői szempontból egyaránt gyorsan fejlődik tovább. Verseiből és prózai írásából egyre határozottabb ideológiai-politikai program körvonalai rajzolódnak ki. Ennek középpontjában a szabadság előbb elvont, majd konkrétan megfogalmazódó, Petőfi költészetének egész második korszakát átható, egységbe foglaló eszméje áll. A szabadságvágy, amely Petőfi népies-nemzeti korszakának még többé-kevésbé ösztönös megalapozója, ihletforrása volt, a tudatosság mind magasabb szintjére jutva egységes eszmerendszerré fejlődik. Az ember nem lehet boldog, amíg nem szabad — vallja Petőfi —; márpedig nem az: a zsarnokság milliókat aláz meg, tart nyomorban, s akadályozza még a gondolat terjedését is; a költészet legfőbb, legszűkebb feladata, hogy a szabadság ígét terjessze, oltsa az emberi tudatba. „Ha a nép uralkodni fog a költészetben — írta Petőfi egyik, sokat idézett levelében Arany Jánosnak —, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék.” A nép igazi vezetői nem a politikusok, hanem a költők, akik felül tudnak emelkedni a napi politika kicsinyes, múltó érdekei. Petőfi messzebbre tekint: a történelemben feltartóztatatlan fejlődést lát; az idő lerombol mindent, ami korszerűtlen; a jövődő a beteg emberiség orvosa; a sivár, vigasztalan jelen után — lehet, hogy tengernyi véráldozat árán — győzni fog a „Jó”, s elkövetkezik az „általános boldogság kora”. Ez talán csak nagysokára, több emberöltőnyi idő után köszönt majd be, de a költőnek ezzel mit sem törődve, rendületlenül, a mártíromság kockázatát is vállalva be kell töltenie hivatását.

Petőfi 1846-ban, mintegy másfél éves forrongó, vívódó átmeneti időszak után a tudatos forradalmár útjára lép, s azon hősi haláláig következetesen halad tovább. Költészetében a nép ábrázolása mellett és helyett fokozatosan tért hódít a nép *ügyének* közvetlen szolgálata: a szabadságjogok követelése, a forradalmi változás sürgetése, az igazság végső diadalának nagszerű víziókban való megéneklése. Rendkívüli, ösztönös érzékenységgel reagál az Európán végigsöpörő forradalmi hullámat előre jelző tünetekre. „Úgy érzem a forradalmat — mondogatja —, mint a kutya a földindulást.” Politikailag messze kitér a liberális reformer-ellenzéki-ség korlátai közül: annak a „valódi szabadelvű” Fiatal Magyarországnak, tehát annak a radikális fiatal értelmiségiekből álló tábornak egyik vezéralakja lesz, amely — a költő saját kifejezése szerint — „nem akarja a haza kopott bocskorát örökké foltozni, hogy legyen folt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni”.

Ennek a programnak a művészi megvalósítására a népies-nemzeti költészet keretei mind szűkebbnek, eszközei mind elégtelenebbnek bizonyulnak. Petőfi hamarosan eljut annak felismeréséhez, hogy a magyar nép, a magyar nemzet szabadságának ügye nem választható külön a világszabadságtól. Jellemző példája e felismerés gyorsaságának és hangsúlyának, hogy amíg a költő első versesfűzetében 1844. évi költeményeinek élére még a hagyományos nemesi hazafiság felhangjaival zengő *Honfidal*t helyezte, 1847 elején megjelent *Összes Költeményei* azzal a költeményével zárja, amely az emberiség szabadságáért életét is áldozni kész forradalmár szuggesztív látomása, s amelynek — egyúttal az egész kötetnek is — utolsó két szava: „szent világszabadság!” A korábbi korszak domináló műfajai ezeknek a súlyos eszméknek a hordozására alkalmatlanok, ezért mennyiségileg is a háttérbe szorulnak: Petőfi 1846-tól kezdve alig ír népdalt; népies zsánerképeket, tájleíró verseket is csak ritkán (ezeknek a hangulata is észrevehetően megváltozik: mintha a közeledő vihar mennydörgéseit hallanánk). A *János vitéz* mesevilága a múlté már: a nép szabadságának nem Tündérországnak, hanem itt a földön kell megvalósulnia. Hasonló folyamat figyelhető meg Petőfi stílusesszközeinek, költői képeinek, versformáinak, verselés- és rimtechnikájának fejlődésében: a kifejezetten népies sajátosságok visszaszorulnak, meghatározott, szűkebb területekre korlátozódnak.

Petőfi határozottan és tudatosan túllépett a népies-nemzeti költészetben, de annak talaján működött, alkotott tovább. Nem szakadhatott el a nemzettől vált néptől, melynek valóságos felszabadításán munkálkodott, hiszen ezt a célt a népi tömegek felvilágosítása és mozgósítása nélkül nem közelíthette meg. De nyilván éppen azért szorgalmazta a fiatal demokrata írók különféle szövetezéseit, hogy a költészet sokrétű feladatait megosszák egymás között. Bár pl. 1847-ben ő maga is írt népies elbeszéléseket (prózákban), melyekkel a szerkesztői jegyzet szerint „az általa olly forrón szeretett nép erkölcsi és értelmi művelődésére” kívánt hatni; a közvetlenül a néphez szóló, a népet szórakoztató-nevelő irodalom művelését egészében a Fiatal Magyarország más íróinak engedte át. Ő maga a legfontosabbnak, legigényesebbnek ítélte

feladatot, a nép felszabadításának költői előkészítését, szolgálatát vállalta. Az a kristálytisza, világos és közvetlen költői nyelv, amelyet működése első szakaszán megteremtett s aztán fokozatosan továbbfejlesztett, képessé tette arra, hogy elvont filozófiai-politikai tételeket is közérthetően és meggyőző erővel fejezzen ki.

Petőfit a népies-nemzetiben való gyökerezése óvta meg a kozmopolitizmus veszélyétől. Pedig kritikusi között akadt, mégpedig a képzetebbek közül, aki ilyen eltévelyedéssel vádolta, mondván, hogy Petőfi „német módra” filozofálni kezdett, költészetének korábbi természetes, egészséges színeit a *gondolat* elhalványítja, s hogy a világszabadságért „azok szoktak küzdeni, természetesen, hogy csak nagy szavakkal, kiknek a hazáról s nemzetiségéről tiszta fogalmuk nincsen”. A költő azonban éppen azáltal tett bizonyosságot e fogalmi tisztaságáról, hogy nem rekedt meg a népies-nemzeti költészetben. Ahogyan annak idején a nemzeti kedvéért végérvényesen lemondott a paraszti-provinciális elemről, úgy szakított később — de már sokkal tudatosabban és programszerűbben — a provincializmus magasabb szintű és nagyobb veszélyeket rejtegető formájával, a nemzeti bezárkózással —, költészetének egyetemes érvénye érdekében.

Van ugyan e későbbi korszakban is költeményeinek egy olyan csoportja, mely látszólag a nemzet hajdani dicsőségét és jelen tespedését panaszoló hagyományos óda-műfaj egyenes folytatása; de ezekben az egyébként gyűrűlő számú versekben lényeges szemléletváltozás következik be: a költő nem a hősi múltat, az egykori vitézi erényeket siratja, hanem az tölti el kétségbeeséssel, hogy a magyarság a művelt európai nemzetekhez viszonyítva a végletes gazdasági-társadalmi-kulturális elmaradottság állapotában él. Csak egyetlen példával támasztjuk ezt alá: Petőfinek a vasút iránti elragadtatásával. A Pestet Váccal összekötő, 1846 nyarán üzembe helyezett első fővárosi vasútvonalról szólva *Úti leveleiben* azt írta, hogy szeretné vasútra ültetni „az egész magyar hazát; néhány esztendő alatt tán kipótolná, amit néhány század alatt elmulasztott a haladásban”; *Vasuton* c. költeményében pedig így kiált fel: „Száz vasutat, ezere! Csináljátok, csináljátok! Hadd fussák be a világot, mint a testet az erek. Ezek a föld erei, Bennök árad a műveltség, Ezek által ömlenek szét Az életnek nedvei.” Nyoma sincs itt nemzeti elfogultságnak — de kozmopolita ábrándnak sem: a költőnek a haladásról vallott felfogása nagyon is reális, modern alapon nyugszik.

A nemzeti keretben való gondolkodás, a nemzethez szólás érthető módon nagyobb hangsúlyt kap Petőfi költészetében a forradalom és a függetlenségi harc idején; ebből az időszakból való az a néhány verse is, melyekben egyes magyarországi nemzetiségeknek a Habsburg-ellenes frontot gyengítő, a magyar függetlenségi harcot hátra támadó felkeléseit elítéli. De keletkezésüket tekintve éppen ezek közé a politikai aktualitású, az adott történeti helyzettől determinált, kisebb versek közé ékelődik a költő életműve második szakaszát összegezõ, hitvallás-szerű, 3000 soros nagy elbeszélõ költemény, *Az apostol*, melynek még színhelye felõl is szándékosan és tudatosan bizonytalanságban hagy a szerzõ: mind a színtér, mind a szereplõk rajzában mellõzi a népies, ill. nemzeti jegyeket. A „magyar”, vagy a „nemzet” szó egyáltalán elõ sem fordul az egyébként politikai vonatkozásokkal telített mûben, legfeljebb annyit gyaníthatunk, hogy „valahol Európában” játszódik. Ennek a költeménynek a versformája sem népies vagy nemzeti: változó szótagszámú rímtelen jambikus sorokból áll. A fõhõsnek a neve is nemzetközi: Szilveszter. S ez az ifjú, forradalmár író, az apostol, kinek „homloka egy egész könyv, amibe a földnek minden gondja van beírva”, „egy kép, melyre miljom élet Insége és fájdalma van lefestve”, a világ, az emberiség boldogságáért vállal és szenved vér-tanúságot.

Petőfi életműve a népies költészet széles és mély fundamentumába ágyazott, modern vonalú építmény: magasba ívelõ kilátó, melynek elsõ emeleti szintjérõl a népelet és a nemzeti lét változatos képei, eleven színei gyönyörkõdtetik a nézõt; ha feljebb kapaszkodik, a részletek elmosódnak: a közvetlen környezet feltáji távoli vidékekkel olvadnak össze; legfelül pedig körõskörül a messzi horizontig tágul a látóhatár. Az apostol „tekintete — Petõfi költeményében — Mindig messzebb, mindig magasbra száll, míg elvész ott a végtelenben, Mint a felhõk között a sas!” — Ilyen magaslatig, a kor világgölyv-költészetének legfelsõ szintjéig elõször Petõfi költészetével jutott el a magyar irodalom, s ezt a teljesítményt — úgy hisszük — azóta is csak megközelíteni tudta, megismételni nem. Egyenrangú analógiáért a magyar zenemûvészethez kell fordulnunk, melynek legnagyobb XX. századi reprezentánsa, Bartók Béla a népi kultúra tiszta és friss forrásaitól indult el, s a gazdag népi dallamkincsre támaszkodó mûvészetével a modern európai zene egyik legnagyobb hatású úttörõje, világhírû alkotó egyénisége, — egyúttal pedig a népek testvériségének hirdetője, a haladó gondolat megörzõje és terjesztõje lett, akárcsak annak idején Petõfi Sándor.

Kiss József

Eddigi tudomásunk szerint Ady Endre — néhány kisebb dramatizált jelenettől, dialógustól, prologustól eltekintve — csak egyetlen színpadi művet írt, a Nagyváradon 1902. szeptember 27-én és 28-án előadott *A műhelyben* c. egyfelvonásos szinképet.¹

Most sikerült olyan adatok sorára bukkanunk, amelyek bizonyítják, hogy a fiatal Ady Endre — 21 éves korában — egy egész színházi estét betöltő drámát írt, és azt be is nyújtotta a debreceni Városi Színház igazgatójához, Komjáthy Jánoshoz.

A költő annak idején rendkívüli gondossággal igyekezett titokban tartani ezt a drámaírói kísérletét. Csak legbensőbb barátai tudtak róla, hogy Bandit milyen nagyra törő álmok foglalkoztatják. Ezeknek a barátoknak köszönhetjük, hogy a nagy titokban készülő drámáról most valamit megtudhatunk.

Az 1898-ik év végén Sipos Béla a *Debreczeni Hírlap* (DH) főmunkatársa, tulajdonképpen szerkesztője volt. Minden bizonnyal az ő tollából származik a lap 1898. december 12-i számában (5. l.) megjelent következő tréfás-baráti hangú kis közlemény:

Merénylet. A Központi Kávéház egyik törzstársasága nagyon elismerésre méltó szolgálatot tett a nagyközönségnek. Az asztaltársaság színész és újságíró tagjai pár nap óta megdöbbenéssel észlelték, hogy a társaság két tagja a társaságtól különválva nap-nap után *együtt* értekeznek. — E feltűnő körülmény sok találgatásra szolgáltatott okot. Végre is az asztaltársaság kiküldte egyik tagját, hogy a két disszidens titkát fűrkéssze ki. A delegátus megfelelt a *megbizásnak* és így tudták meg a jelzett merényletet. A két fiatal óriás (egyik színész, a másik poéta) zsenge koruk miatt rossz útra tévedtek s a rossz példa hatása alatt elhatározták, hogy drámát írnak s áldozatul a debreceni közönséget már ki is személték.

Dacára, hogy bennünket *baráti* viszony köti a két megtévedt fiatalemberhez, kötelességünknek tartottuk ádáz tervüket leleplezni. Még nincs nagyobb baj, visszatérhetnek az igaz útra s mi biztosítjuk [öket], hogy minden el lesz feledve.

A kis cikk alapján nem nehéz felismerni az egyik „zsenge korú” fiatal óriásban a poéta Ady Endrét. (Egy későbbi közlemény még majd megerősíti e felismerésünk helyességét.)

A diszkrétén áruklodó cikk lényeges mondanivalója, hogy bizonyos „rossz példa” hatása alatt a „fiatal óriások” elhatározták, hogy drámát írnak, s ezt a darabot a debreceni Városi Színházban óhajtották előadatni.

Bizonyítás nélkül fogadjuk el egyelőre azt a feltételezést, hogy a szóban forgó drámaíró-poéta valóban Ady Endre volt, s vizsgáljuk meg azokat a körülményeket, amelyek között erre a drámaírásra sor kerülhetett.

Ugyanezekben a napokban, amikor a *DH Merénylet* című közleménye megjelent, a zilahi *Sziliágy* (elsőként) közölte Ady Endre *Kávéházban* című költeményét (dec. 18.), amelyet a költő — Koczkás Sándor véleménye szerint is — december első napjaiban írt.²

Koczkás a vers keletkezéstörténete kapcsán kimerítően ismerteti annak a színészekből és újságírókból álló bohém társaságnak mindennapos összejövetelét, amely társaság két tagjáról a *DH* közleménye is szól. „Egyik színész, másik költő...” — olvassuk a *DH* közleményével összhangban a versben is s azt is, hogy „A hir és név, a dicsőség / Valamennyi célja...”³

Ezért is fogott össze a két jóbarát, hogy egy átütő színpadi sikerrel megostromolja a dicsőség meredek bástyáját.

Nem volt-e túlságosan merész ez az álmodozás, ez az ambíció? Különösen a fiatal Ady Endre szempontjából? Hiszen egy-két tucatnyi kisebb költeményen és néhány humoros prózai íráson kívül alig adta még meggyőző tanújelét költői vagy éppen drámaírói elhivatottságának.

De világirodalmi és magyar irodalmi példák sora bizonyítja, hogy az ifjú kor egyáltalában nem akadályozza, sőt inkább előmozdítja a drámaírói ambíciók kibontakozását és táplálását. Madách már 20 éves kora előtt több drámai művét fejezte be (a *Commodust* és a *Nápolyi Endrét* már 17 éves korában!), s ezek közül hármát 20 éves korában beküldött a Tudományos Akadémia drámapályázatára is. Petőfi 23 éves korában írta a *Tigris és hiéna* című drámáját. A VII. osztályos gimnazista Móricz Zsigmond 19 éves korában (1898 nyarán) fejezte be ötfel-

¹ KRISTÓF Károly említi, hogy nem sokkal a felszabadulás után a Marton-féle színpadi kiadónál látta Ady Endre kezevonását egy színdarab-szerződésen. De ebből a megállapodásból nem született színpadi mű. (Füles, 1969. jan. 16. szám, XIII. évf. 3. sz. 1. l.) Valójában Adyt egészen haláláig nem hagyta nyugton a színdarabírás vágya és szándéka. Dózsa Györgyről is szeretett volna drámát írni, de ebből is csak egy jelenetet írt meg, amely a „Világ” 1914. január 6-i számának tárcarovatában jelent meg. L. HEGEDŰS Nándor: Ady Endre nagyváradi napjai. Új Magyar Múzeum. Bp. 1957. 248. Talán ez volt az a darab, amelynek szerződését Kristóf Károly látta.

² AEÖV I. köt. 331.

³ I. m. 331–334.

vonásos *Sertorius* című drámáját⁴ és 23 éves volt, amikor *Tasziló, az aranyos* c. operettjét a Kispesti Színházban bemutatták (1902).⁵

De közelebbi, korabeli debreceni példák is vannak egészen fiatal írók sikeres drámai próbálkozására. Egy Zivuska Jenő nevű fiatalember *A becsületbíró* c. verses tragédiáját az író 19 éves korában mutatta be a debreceni színház, s 1899-ben pályaművét a Magyar Tudományos Akadémia a Teleki-díjjal is kitüntette.⁶ A ma is élő Farkas Imre *A szerelem tudománya* c. darabját 20 éves korában Székelyudvarhelyen mutatták be nagy sikerrel.⁷

Nincs tehát semmi *meglepő* abban, hogy az ambiciózus fiatal költő, Ady Endre is megpróbálkozott 21 éves korában a drámaírással. Persze, a fiatal Adyt nem ezek a példák „lelkésítették” a drámaírásra. Egyszerűen sikert akart, „hírt, nevet, dicsőséget” várt drámájától, mint ugyanebben az időben a fiatal Móricz Zsigmond is. De Ady drámairói tehetségére is érvényesíthető Móricz Miklós megállapítása bátyja fiatalkori drámairói kísérletéről. Ezeket írta: „Nagy bizalom önmagában, de kevés igazi hozzáértés és semmi megalapozott tudás” a drámaírás művészetéhez. Ehhez még hozzáteszi Móricz Miklós: „Darabjában nyilván sok volt a beszéd, a tiráda, kevés az élő alak”,⁸ amihez mi is hozzátehetjük, hogy még kevesebb lehetett a drámai feszültség s egyáltalában a drámai cselekmény.

Ez általános érvényű megállapításokon túl, vizsgáljuk meg konkrétan is, hogy írhatott-e valóban Ady ebben az időben drámai művet vagy sem?

Koczás Sándor *Ady Endre Összes Versei* kritikai kiadásában (I. köt. 329.) nem tudja magyaroztatni adni Ady 1898. november havi költői „hallgatásának”. Koczás szerint 1898. november 5-e és december 2-a között egyetlen verse sem jelent meg Adynak a *Debreczeni Reggeli Újság* hasábjain, sem más egykorú debreceni lapban. A Koczás által e jelenség okául felsorolt indokolások helyett sokkal meggyőzőbb, valószínűbb lehet az a feltevés, hogy Ady Endre ebben az időben drámája írásával foglalkozott.

Ezt bizonyítja a *DH* idézett december 12-i cikke is. Ady számára — ebben az időben — semmi akadály nem volt a drámaírással való foglalkozásnak. Akarat és elhatározás kérdése volt csupán. Még nem volt egyik lapnak sem rendes munkatársa, hogy a mindennapi robotos munka lehetetlenné tette volna számára az elmélyült költői alkotást. Ha — külső munkatárs-ként — írt valamit a *DRU* számára, azt szívesen közölték — az említett időszakban 11 kisebb prózai írását — de ha nem írt semmit, úgy is jól volt. A főiskola előadásait már alig látogatta, s a II. félévre — talán éppen a drámaírás miatt — már be sem iratkozott.

De — tekintve akkori fiatalos agilitását — elképzelhetetlen, hogy egy hónapon át semmit sem csinált volna. Nyilvánvalóan drámája írásával foglalkozott nagy titokban, többnyire egyedül vagy néha-néha szerzőtársa bevonásával, akitől bizonyára „szakmai” tanácsokat, útbaigazításokat kapott.

E feltevésünket megerősíti egy másik nyomtatásban közölt feljegyzés is, amely ugyanebben az időtájtban (dec. 20.) a *Debreczeni Főiskolai Lapokban* (DFL) a következő szöveggel jelent meg:

„Egyik szerelmes lelkű poétánk újabban egy drámán dolgozik, melynek címe »Az elveszett félév vagy az ügyvédi iroda hátrányai.« — Tárgyát környezetéből merítette, idő: jelenkor, első félév; a dráma csak a második félév végén fejeződik be.”⁹

Ezt az érdekes és rendkívül becses feljegyzést a *DFL* egyik bennfentes munkatársa, Mohácsy János írta a lap „Egyről-másról” című rovatában.¹⁰

A „szerelmes lelkű poéta”-ban nem nehéz felismernünk Ady Endre alakját, akinek *Színházban* c. szerelmes verse a *DFL*-nek ugyanebben a december 20-i számában jelent meg a *Jégsaison* című versével együtt. Három nappal később a *DH*-ban a *Vallomás* című szép verse is megjelent, amelynek „szenvedélyesen kitarulkozó sorai bizonyítják”, hogy a költőben ebben az időben „egyre inkább nőtt a leány (ti. Szabó Irma színésznő) iránti vonzalom, sőt szerelem.”¹¹

Nagyon becses ez a feljegyzés Ady életrajza szempontjából is. A készülő dráma címe — a tréfás beszámoló szerint — „Az elveszett félév”, ami valójában nem a dráma címe volt, hanem szerzőjének maliciózus kitalálása. Annyiban mégis igaz, hogy a drámaírás *következménye* valóban a félév elvesztése lett Ady számára. A költőt annyira lefoglalta a készülő dráma írása,

⁴ MÓRICZ Miklós szerint a darabot ő is beküldte az Akadémia drámaírói pályázatára. CZINE Mihály azonban sehol sem akad nyomára. L. MÓRICZ Miklós: Móricz Zsigmond indulása, 204. és CZINE Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig, 540.

⁵ ÁFRA János: Móricz Zsigmond első színpadi műve. Itk 1964. 700—706.

⁶ *DH* 1899. március 28. sz. 5., márc. 29. sz. 2.

⁷ *DH* 1899. febr. 8. sz. (A vígjátékot l. az *Új Idők* 1898. karácsonyi sz.)

⁸ MÓRICZ Miklós i. m. 207.

⁹ *DFL*, 1898. dec. 20. sz. 56.

¹⁰ Mohácsy rendszerint -ácsy szignummal jelezte cikkeit a lapban. A rovatot néha közösen állították össze a lap munkatársai (köztük volt Ady Endre is), s ilyenkor *Kriksz et comp.* volt a rovat aláírása.

¹¹ KOCZÁS Sándor, *AEÖV* 1.: 338.

hogy emiatt teljesen elhanyagolta a jogász előadások látogatását. Ebből pedig előrelátható volt a félév elvesztése. (Ezt még valószínűbbé teszi, hogy — e tudósítás szerint — a költő még ügyvédi irodában is dolgozott, amiről eddig nem tudunk, csupán zilahi joggyakornoki működését ismertük.) A följegyzés szerint a „dráma” — ti. a jogász Ady személyes drámája — „csak a második félév végén fejeződik be”, de ezt — mint tudjuk — már nem várta be a költő, be sem iratkozott a második félévre.

Ady életrajzíróinak beszámolóiból mindeddig nem derült ki teljes határozottsággal: mi lehetett közvetlen oka annak, hogy a költő 1899 elején hirtelen elhatározással abbahagyta jogi tanulmányait? Hiszen még az édesanyjához 1898. november 24-én írott levelében is így fogadkozott: „Én teljesen az irodalomnak szenteltem az életemet. Mellékesen azonban *el akarom végezni a jogot* . . .” És ugyanabban a levélben még egyszer: „. . . mindenki azon az úton indul el, amelyen boldogságát feltalálni véli. *A jogot azért mindenestre elvégzem* . . .”¹²

Ennek ellenére két hónappal később már be sem iratkozott a jogakadémiára, sőt az első félévi kollokviumokat sem tette le. Úgy történt, ahogy a komoly barát, Mohácsy megjósolta: az első félév elvesztett s a második félévben „befejeződött” a dráma: sohasem lett a költőből végzett jogász.

Ami végleg elsodorta a jogász pályáról: az 1898 végén felcsillanó remény, hogy — drámája sikere nyomán — „hír, dicsőség” várja, „amiket nálam most sem pótol semmi . . .”, — ahogy édesanyjának írta idézett levelében. Hivatkozott azok példájára, akik „lemondtak mindenökről, csak lelkük vágyát követhessék. Éheztek talán, de hírok volt, büszkeségük és nyugalmuk volt . . .” Drámaírói sikerét olyan biztosra vette, hogy már e levelében bejelenti anyjának: „nemsokára (l) egy fővárosi laphoz megyek újságírónak . . .” s majd ezt is megismétli: „debreceni dolgaimat (ti. adósságait) rendezve végleg Pestre megyek egy új, *önálló, szép* életet kezdeni . . .”

Mi másra alapozhatta volna a fiatal költő ezt a határtalan optimizmusát, mint készülő drámájának „egész bizonyosan” bekövetkező átütő sikerére.

A drámával valamikor december közepe felé, talán karácsony előtt készülhetett el. A hónap végén már be is nyújtotta munkáját Komjáthy igazgatónak. Erről újabb bizonyító adatunk van.

A *DH* 1899. január 12-i számának *Szerkesztői üzenetei* között ugyanis a következő „tudósítást” olvashatjuk:

Roklicz. „Bottlik Terka” nem egyszerű mondat, hanem név. Így hívják egy most készülő dráma hősnőjét. Hogy ki írja ezt a drámát, azt nem szabad elárulnunk. Talán Komjáthy direktor tudja.

Amikor ez az üzenet a *DH*-ban megjelent Ady Endre már — kb. két hét óta — a lap rendes belső munkatársa volt. A színházi kritikák, társasági hírek, irodalom, tudomány, művészet s még sokféle más rovat mellett részben az ő reszortjához tartozott a „Szerkesztői üzenetek” vezetése is. Ő maga helyezhette tehát el a lapban ezt a még mindig titkolódzóan közlékeny üzenetet is.¹³

Az üzenetből megtudjuk, hogy a titokzatos dráma hősnőjét (talán címszereplőjét is) Bottlik Terkának hívják. Ebből a névből — a népies leánynévből — azt is megállapíthatjuk, hogy egy népszínmű-szerű népi dráma — Bottlik Terka drámájának megírására tett kísérletet a fiatal Ady Endre.

Mi lehetett ennek a drámának élményalapja, honnan vette a költő a drámai cselekményt — nem tudhatjuk. De talán nem tévedünk, ha felvilágosításért a költőnek a *DRU* 1899. január 4-i számában — teljes névalírásával — megjelent *Paraszt tragoedia* című — szokatlanul hosszú — cikkéhez fordulunk.¹⁴

A költő, mint említettük, ekkoriban nyújtotta be drámáját a színház igazgatóságához. A rendelkezésére álló *DRU*-ban azután — elég részletesen — elmesélte a „paraszt tragoediát”. Ez a *DRU*-beli cikke többi — ez időbeli — cikkével semmiféle kapcsolatban nincs, valósággal gyökértelenül állott mindeddig prózai írásai sorában. Nem is értettük, mi tette írója számára

¹² Ady Endre Válogatott levelei. Válogatta és a jegyzeteket írta BELIA György. Bp. 1956. 36–38. Kiemelések tőlem. (A. J.)

¹³ Az üzenet cím-szava („Roklicz”) semmit sem árul el. Lehet, hogy volt akkor Debrecenben ilyen családnevű ember (a Budapesti Telefonkönyvből ma is több Rochlitz nevű előfizető szerepel, a 30-as években Pest-erzsebten is volt egy Rochlitz Márton nevű gyógyszerész), — de akkor is érthetetlen, vagy valószínűtlen, hogy valaki a szerkesztőségénél Ady nagy titokban kezelt drámája után érdeklődjék, sőt a dráma hősnőjének a nevét is tudja. Valószínűbb, hogy egyszerű *fiktív* üzenetről van szó, amellyel Ady tudatni akarta a dráma elkészülését s benyújtását a színház igazgatójához.

¹⁴ AEÖPM I. 63–64.

időszerűvé megírását, miért jutott eszébe, hogy a történetet ilyen szokatlan hosszúságban elmesélje? Mi érdekeset talált ebben?¹⁵

Most már bizonyosan megértjük: a drámájában feldolgozott történetet kívánta elmesélni. De még mindig tartózkodott attól, hogy magát a drámaírást elárulja. Talán félt a fiasoktól (s mint később kiderült, joggal félt). Nehezen viselte volna el a nyílt vereséget. Ezért hallgatott cikkében magáról a drámaírásról.

De mintha e dráma ajánlásaként írta volna a *DRU* cikkének végére ezeket a sorokat:

„Különbén jó lélekkel ajánlom Önöknek az én igénytelen, néhány soros, de az életből másolt rajzomat.”

A *Debreczeni Hírlap* szerkesztői üzenetéből sem tudjuk meg (mert „nem szabad elárulnunk”), hogy ki írta ezt a drámát. (De itt már egyes számú szerzőről van szó.)

Segítségünkre jön azonban ismét egy másik — jóval későbbi — szerkesztői üzenet, amely a *DFL* 1899. február 25-i (7.) számában jelent meg és így hangzik:

„Bandi kollégánk borus napjaiban drámát csinál, drámát ír és a hangulatnak megfelelőleg — drámát szív”

Itt már nem kétséges, hogy „Bandi kollégánk” csak Ady Endre lehet, akiről — ebben a formában — a *DFL* hasábjain többször is megemlékeznek, s aki most, „borus napjaiban” „drámát ír”.¹⁶

Ez az igei állítmány bizonyára nem jelenidőben (imperfectum praesens), hanem egy *korábbi* időpontra értendő, s mostani felhasználása csak a szójáték kedvéért történik. Hiszen az első, diszkrétén áruklódó közlés a drámaírásról már csaknem két és fél hónapja kelt, s mostanra már lezajlott az egész drámaírási ügy.

Minthogy a dráma további sorsáról semmit sem tudunk, a kísérlet bizonyára a költő súlyos vereségével végződött. A benyújtott darabot sohasem adták elő sem Debrecenben, sem más hazai színpadon.¹⁷ Utólag maga Ady Endre is beláthatta a dráma gyöngeségeit. Későbbi növekvő sikerei mellett talán el is feledkezett róla, legalábbis sohasem beszélt a darabról senkinek és nem is említette írásaiban.

Súlyos csalódásáról 1899. február 8-án a *Debreczeni Hírlap* egyik kis cikkében — Farkas Imre darabjának előadásával kapcsolatban — ő maga így számol be:

„Farkas Imre tehetséges fiatal poétánknak egy véghetetlenül bájos egy-felvonásos vígjátéka jelent meg az »Új Idők« c. szépirodalmi lap karácsonyi számában. Mint értesülünk, a poetikus kis vígjátékot óriási sikerrel adta elő Székelyudvarhelyen az ottani intelligenciából alakult műkedvelő társaság. A székelyudvarhelyi lap legutóbbi elismeréssel szól a darabról és a szereplőkről, kik közül különösen Lányi Rózsi és Pál Zoltán dr. váltak ki.

Gratulálunk az ifjú szerzőnek. Tovább a megkezdett úton! Csak (a) debreceni színpad számára ne írjon, mert ennél hátrányosabb dolog debreceni íróra nézve alig van.”

Nem lehet félreérteni ezeket a panaszok sorokat. A költő irigykedés nélkül regisztrálja a nála két évvel fiatalabb Farkas Imre sikerét¹⁸ de figyelmezteti saját csalódására is. Később majd önrónikusan ír maga is a debreceni „helyi szerzők” buzzgalmáról, amellyel a sikert jelentő színpadot ostromolják, de most még — a csalódás friss fájdmával — nagyon rezignált a hangja, s mindenkit eltanácsol a debreceni színházzal való kísérletezéstől.

A fiatal költőnek a debreceni színház igazgatójához fűződő eddigi baráti jóviszonyát is minden bizonnyal ez a csalódás, ez a visszautasítás rontotta meg. Ettől fogva Ady szigorúan bírálta Komjáthy színigazgatói működését, személyzeti intézkedéseit, műsorpolitikáját, sőt

¹⁵ A „paraszt tragédia” rövid tartalma Ady cikke alapján: Az anyagiilkos családapa — tízéves börtön-büntetésének kitöltése után — családjával együtt a falusi társadalom számkivetettje lesz. Mikor meghal, két fiát és leányát is kiközösíti a falu. Senkivel sem érintkeznek, maguk között élik megvetett sorsukat. Ebből keletkezik a tragédia: a 21 éves leány áldott állapotba kerül. „Csendőrkök, orvos, bíró” jön a faluba „s betetéződött egy nyomorult család végzete.” A történet Ady cikke szerint Ér-Bagason játszódott le, a leányt Kovács Erzséket hívták. (Szilágy-Bagos, (1891) 1024 magyar lakossal.)

¹⁶ Ezt a közleményt is MOHÁCSY Jánosnak köszönhetjük, aki a lapnak ugyanazon számában (97. l.) megírta azt is, hogy miért voltak „borusak” ez időben Bandi nappal. „Ady közös barátunknak egy idő óta iszonyúan elkeseredett a Múzsája — szorítják a hitelezők.” — A „drámát csinál” megállapítás bizonyára Ady-nak arra a lovagias ügyére — az ún. Tar Zoltán-ügyre — vonatkozik, amely éppen ezekben a napokban foglalkoztatta a költőt és a debreceni sajtót. (L. ÁFRÁ János: Ady Endre egy színikritikusi afférja. It 1971.) A „drámát szív” azt jelenti, hogy Ady egy akkori általánosan fogyasztott „Dráma” nevű cigarettát szívtott.

¹⁷ A Debreczen-Nagyvárad Ertesítő 1899. január 29-i száma (2. l.) beszámol a színházhoz benyújtott „helyi szerzők műveiről”. De a cikk csak Újlaki Antal „Nazarénusok” című népszínművét és Színi Péter „Ángyomasszony” című népszínművét említi a benyújtott darabok között. Ady Endre drámájáról semmit sem tud, pedig a Színi Péter darabja sem került soha előadásra. A lap informátora talán említésre sem tartotta érdemesnek a költő által benyújtott drámát.

¹⁸ Mint ahogy később Zivuska Jenő akadémiai pályadíjához is őszinte örömmel gratulál, s mindig megelégedéssel jegyzi fel, ha valahol a fiatalok boldogulásáról olvas vagy hall. (Kiemelés tőlem. Á. J.) (L. A *dicsőség útján* című cikkét a *DH* 1899. március 29-i számában, amelyben Zivuska Jenő kútintetését mellett Palágyi Lajos és az ifjú Dohnányi Ernő nagy sikeréről lelkesedve számol be.)

színészi szerepléseit is. Elfogultsága csak lassan oldódott fel, amikor maga is belátta, hogy Komjáthynak éppen elég oka volt a dráma visszautasítására.

A mozaikszerűen összerakott hézagos adatok bizonyítják, hogy a fiatal Ady Endre az 1898. év végén Debrecenben egy Bottlik Terkáról szóló népi dráma írásával foglalkozott.

Örök kár, hogy a színdarabnak — akár csak Móricz Zsigmond *Sertorius*ának — a címén kívül „még a morzsája sem maradt meg”, (hacsak a dráma vázlatának nem tekinthetjük a *Paraszt tragoedia* c. cikkben elmondottakat). Bizonyára nem egy remekművel lettünk ezáltal szegényebbek, de a fiatal költőnek egy érdekes dokumentumával, egy naturalista színpadi drámával, amelynek emlékét valószínűleg csak ezek a sorok őrzik most már meg.

Áfra János

Horváth Iván

BATSÁNYI KIADATLAN JEGYZETEI LOWTH-HOZ

A mai verselméletben reneszánszát élő¹ XVIII. századi hebraista, Robert Lowth, már a XVIII. és XIX. században jelentősen hatott esztétikai gondolataival. Magyarországi — eddig javarészt feltáratlan — hatása különösen a verstan területén jelentős: a „gondolatritmus” (a költői nyelvben megfigyelhető párhuzamosságok) jelenségeit nálunk első ízben tanulmányozó, elfelejtett verstan iskolája tagjait² Lowth elmélete ihlette meg, amely elsőként alkalmazta a versleírásban a parallelizmus fogalmát.

A Lowth-követő magyarországi verstanírók körében végzett anyaggyűjtés közben került a kezembe Lowth *De sacra poesi* c. művének (1753) Roger-féle francia fordítása, amely Batsányi hagyatékából került az Országos Széchényi Könyvtárba, s tartalmazza a költő háromoldalas — tudtommal ismeretlen — sajátkezü jegyzetét. A nyolcadrét kötet (R. Lowth: Cours de Poésie Sacrée, traduit du latin en français par F. Roger, Paris, 1813) új, kéziratári jelzete: Oct. Gall. 77. A kötet előzéklapján tartalmazza a költő possessori bejegyzését („Batsányi a Paris 1814”), belül pedig javításait, alá- és mellékfűzéseit. A könyvhöz utólag (?) hozzákötött 2 levélen viszonylag összefüggő jegyzetét olvashatjuk. A jegyzet első másfél oldalát Batsányi Fénelon (a Lowth-művel rokon tárgyú) *Dialogues sur l'Eloquence*-éből másolta ki (forrását jelzi is). A Szentírás — s ezen belül az Ószövetség — költészetét *irodalmi* szempontból nagyra értékelő Fénelon álláspontja valóban közel áll a Lowth-éhoz. Erre az egyezésre Batsányi valószínűleg maga figyelte fel: a Cours . . . Roger-tól származó bőséges jegyzetei (amelyek pedig minden lehetséges francia analógiára rámutatnak) nem említik Fénelon művét. Batsányi a Fénelon-szemelvényt egyébként aláhúzásaival és kérdőjeleivel kísérte. Ezt követi a kis kézirat második része: Batsányi rövid, német nyelvű kommentárja, melyet aláírásával látott el. Ez után következik — már a harmadik oldalon — egy életrajzi vázlat Lowth-ról Batsányi agkori kézírásában.³ A vázlatról szó szerint megegyező forrást nem sikerült találnom; egy mondat alapján valószínűbbnek hiszem, hogy Batsányi saját kompilációja. A Batsányi-jegyzet kevés „eredeti” fejtegetést tartalmaz, s még ezek sem nagyon forradalmiak. Beható tanulmányozása (sőt: a széljegyzeteké is) ennek ellenére fontosnak látszik: mert segítségével az eddignél sokkal pontosabban felmérhető lesz a XVIII–XIX. századi Magyarországon (s általában Európában) oly jelentős esztétikai kútfő, Lowth hatása Batsányi irodalomelméleti nézeteire. Ez a közlemény másrészt pedig pótlás Batsányi műveinek 1968-ban befejezett kritikai kiadásához.⁴

403⁵ *Fénelon archeveque de Dambrai.*

L'écriture surpasse en naïveté, en vivacité, en grandeur, tous les écrivains de Rome et de la Grèce.⁶ Jamais Homère même n'a approché de la sublimité de Moïse dans ses cantiques,⁷ particulièrement le dernier, que tous les enfans des Israélites devoient apprendre par coeur. Jamais nulle ode grecque ou latine n'a pu atteindre à la hauteur des psaumes; par exemple, celui qui commence ainsi: *Le Dieu des Dieux*,⁸ le Seigneur a parlé et il a appelé la terre, surpasse toute imagination humaine. Jamais Homère ni aucun autre poëte n'a égalé Isaïe peignant la

¹ Vö. Roman JAKOBSON: Grammatikai párhuzamosság a népköltészetben. in: Uő.: Hang — Jel — Vers. Bp. 1969.

² Elsősorban Földi, Csokonai, Batsányi, Erdélyi, Arany (s talán még Kis János) jön itt számításba. Közvetve-közvetlenül Lowth-inspirálta verstanírói működésükkel külön dolgozatban foglalkozom.

³ Itt szeretném megköszönni TARNAI Andor értékes segítségét.

⁴ A közlés alapja — a Fénelon-idézet esetében is — Batsányi szövege.

⁵ Ceruzával számozott lap.

⁶ A mondat Fénelonnál eredetileg így hangzott: „La différence qui est entre eux est tout entière à l'honneur de l'Écriture: elle les surpasse tous infiniment en naïveté, en vivacité, en grandeur.” (Oeuvres Choisies de Fénelon. t. II Paris 1867 [helyesen: 1872] p. 277)

⁷ Fénelon: Cantiques

⁸ Fénelon: dieux

majesté de Dieu, aux yeux duquel *les royaumes ne sont qu'un grain de poussière*;⁹ *l'univers, qu'une tente qu'on dresse aujourd'hui et qu'on enlève*¹⁰ *demain*.¹¹ Tantôt ce prophète a toute la douceur et toute la tendresse d'une églogue,¹² dans les riantes peintures qu'il fait de la paix; tantôt il s'élève jusqu'à laisser tout au-dessous de lui. Mais qu'y a-t-il,¹³ dans l'antiquité profane, de comparable au tendre Jérémie,¹² déplorant les maux de son peuple,¹² ou à Nahum,¹² voyant de loin,¹² en esprit,¹² tomber la superbe Ninive sous les efforts d'une armée innombrable.¹³ On croit voir cette armée, on croit entendre le bruit des armes et des chariots; tout est dépeint d'une manière vive qui saisit l'imagination; il laisse Homère loin derrière lui. Lisez encore Daniel,¹² dénonçant à Balthazar la vengeance de Dieu toute prête à fondre sur lui, et cherchez, dans les plus sublime[s]¹⁴

404 originaux de l'antiquité, quelque chose qu'on puisse leur comparer.¹⁵ Au reste, tout se soutient dans l'écriture¹⁶;⁹ tout y garde le caractère qu'il doit avoir, l'histoire, le détail des lois, les descriptions,¹⁷ les endroits véhéments, les mystères, les discours de morale;¹⁸ enfin,¹⁹ il y a autant de différence entre les poètes profanes et les prophètes,¹² qu'il y en a entre le véritable enthousiasme et le faux. (?) Les uns, véritablement inspirés, expriment sensiblement quelque chose de divin; les autres, s'efforçant de s'élever au-dessus d'eux-mêmes, laissent toujours voir en eux la faiblesse humaine. (??)

Dialogues sur l'éloquence.

Sollte dieß alles so ganz wichtig und war und ohne alle persönliche oder individuelle Vorliebe und Übertreibung gesagt sein?

Lassen wir doch jeden eigenen Verdienst! Suum cuique. Die grossen profanen Griechen und Römer haben so gut ihre poetischen Vorzüge, als die hebräischen Dichter und Propheten die ihrigen haben und ganz unbestritten behalten werden bis ans Ende der Welt. Sie sind alle, mehr oder weniger die Lehrer und Zierde der Menschheit und verdienen unser herzlichste Liebe und Bewunderung!

Batsányi

405 Rober Lowth, naquit à Winchester, (en 1713),²⁰ et mourut en 1787, à l'âge de soixante-quatorze ans. Il fut successivement professeur de poésie à l'université d'Oxford, archidiacre de Winchester, évêque de Limerick, de St-David, d'Oxford, et finalement de Londres. Cette haute fortune ne doit point étonner dans un pays où les grands talents ont été souvent le chemin des honneurs.²¹ On lui doit une traduction anglaise d'Isaïe, avec un discours préliminaire et des notes; des poésies anglaises et latines; une grammaire anglaise fort estimée, et quelques autres opuscules. Le plus remarquable de ses ouvrages est le recueil de ses Leçons sur la poésie sacrée des Hébreux. Gibbon qui les avait entendues, s'en souvenait encore avec admiration sur la fin de sa vie.²² Il les appelle *incomparables*, dans ses Mémoires. Elles furent publiées pour la première fois en 1753. Les applaudissemens que leur prodiguait depuis longtemps un nombreux auditoire, furent confirmés par le suffrage des lecteurs.* Le célèbre orientaliste Michaëlis en fit paraître une édition qu'il enrichit d'additions et de notes. On sait quelle estime avaient en France pour cet ouvrage l'auteur du poëme des Mois, et l'auteur de Mélanie. Enfin l'illustre fondateur de la société de Calcutta, l'admirateur passionné des saintes écritures, Will[iam] Jones, homme d'un savoir et d'un talent prodigieux, semble avoir écrit son Traité de la Poésie asiatique, sur le plan que Lowth a suivi dans le sien sur la Poésie sacrée des Hébreux.

* [A belső margóra írva:] Blair en parle avec les plus vifs éloges dans son Cours de Rhétorique.

⁹ Fénelon: pontosvessző helyett vessző.

¹⁰ Fénelon: (jövő időben:) enlèvera

¹¹ Fénelon: nincs kiemelés; pontosvessző a pont helyén.

¹² Fénelon: nincs vessző.

¹³ Fénelon: pont helyett kérdőjel.

¹⁴ A lap széle leszakadt.

¹⁵ Fénelon: „... qu'on puisse comparer à ces endroits-là.”

¹⁶ Fénelon: Écriture

¹⁷ Fénelon: descriptions

¹⁸ Fénelon: pontosvessző helyett pont.

¹⁹ Fénelon: Enfin

²⁰ Az „en” utólagos beszúrás.

²¹ Ez az erőltetett fogalmazású mondat tartalmi okokból Batsányié lehetne.

²² Magyarizmus? Franciául jobb: ... à la fin de sa vie.

ÚJABB VAJDA JÁNOS-LEVELEK

Vajda János összes művei kritikai kiadásának tervezete szerint a költő levelezése két kötetben lát majd napvilágot függetlenül Bartos Róza emlékiratával.¹ A felmérést megnyugtató mérlegelés eredményének tekinthetjük. Gondoljunk csak a Boros Dezső összeállításában felsorolt levelekre² vagy a Kozocsa Sándor birtokában levő levélmásolatokra. De a már publikált, de még jegyzékbe nem foglalt vagy nem kerülhetett levelek száma is egyre nő. Szinnyei József említi³ Vajdának Bodor Károly nagyváradi orvoshoz írt s 1896. július 11-éről és 22-éről keltezett két levelét. Mindkettő a Nagyvárad című lapban jelent meg.⁴ Komlós Aladár Vajdamonográfiájában idéz abból a *Világban* közölt Vajda-levélből, melyet a költő Heckenasthoz intézett 1865-ben egy új politikai lap megindítása tárgyában.⁵ Bóka László egy Vámház körút 2. lakáscímmel jelzett levelet tett közzé. Benne Vajda a Teleki grófok kendilónai birtokán átélt vadászhangulataira emlékezik vissza.⁶ D. Szemző Piroska három Jókainak küldött levelet iktat nemrég megjelent Vajdával foglalkozó cikkébe.⁷ Közülük egy 1864-ből, kettő 1872-ből való. Az általunk az ItK-ban már eddig közreadott négy Vajda-levélet⁸ most újabb két levéllel szerezük meg.

I. Vajda János levele Jurany Vilmoshoz

Vajda János a hetvenes években nyomorúságos életkörülményei között szinte minden változtatás s írói becsvágy nélkül vállalkozik pénzszerző munkákra. A Franklin Társulatnál 1876-ban megjelent Magyar bors című adomagyűjteményének sikerén felbuzdulva, újabb hasonló kiadványra szeretne megbízást kapni.⁹ Az a névtelen riporter-cikkíró, aki ezt az adatot első ízben közli, így jellemzi Vajda magatartását: folyvást ajánlatokat tesz, üzleti ötletekkel áll elő, fordítani akar, naptárt akar írni, kalendáriumot akar szerkeszteni.¹⁰ S kivonatossan ismertet egy, szerinte Heckenast-nak szóló levelet. Ebben a német nyelven kezdődő (Sehr geehrter Herr Direktor!), de magyarul befejezett levélben a költő három kalendárium szerkesztését indítványozza. Az egyiknek ez lenne a címe: *János gazda és a földművelő szabad polgárok nagy naptára*. A másiknak: *Szabad polgár*. Vajda ajánlatához kecsgető szőmagyarázatot fűz: a *polgár* kifejezésben rejlő demokratikus jelentéstartalom vonzóvá teszi a címet és ennek nyomán kapossá a kiadványt. E két névtelenül szerkesztendő naptáron kívül szívesen jelezné nevével a harmadikat: a *Hölgyek naptárát*. A cikkíró tartalmi vázlatában fontos időpont-fogodzt is feljegyez: „Ebben a levélben három kalendárium szerkesztésére kínálkozik föl 1877-re.”¹¹

A levél tehát 1876-ban íródott, abban az esztendőben, amikor olyan keserves pénzzavarral küszködött, hogy még rég nem látott barátjától, Kelemen Mórtól is 10 forintot kér kölcsön. E ceruzával írt és 1876. szeptember 13-áról keltezett levelében új lakáscímét is közli: „most Országot 33 sz. alatt lakom, szintén első emelet.”¹² A *szintén* határozószó arra utal, hogy a költő nemrégiben változtatott lakást. Néhány hónappal előbb, amikor Újabb költemények című kötetére előfizetési felhívást tesz közzé, a postautalványon küldendő díjakat április 10-éig még „Budapest, belváros, országot 29 sz. I. em.” alá kéri.¹³

A *Világ* cikkírója tévedett, amidőn az „Igen tisztelt Direktor Úr!” megszólítás mögött Vajda ismert kiadóját, Heckenast Gusztáv személyét sejtí. Heckenast 1876-ban már nem tartózkodott Budapesten.¹⁴ Vállalatát eladta a Franklin Társulatnak, amely 1873. február 17-én tartotta alakuló ülését. 1875-ben a négy tagú igazgatóság egyik tagját, Jurany Vilmost, a

¹ Vajda János összes művei. Szerkeszti BARTA János. (= VKK). Bp. 1969. I. 264.

² Studia Litteraria. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti intézetének közleményei V. 1967. 53–66.

³ SZINNYEI: Magyar Írók XIV. 758.

⁴ Nagyvárad. 1897. 15. sz. (jan. 20.; tárcarovat). — KOMLÓS Aladár e levelekre hivatkozva arra utal, hogy a költő Püspökfürdőre is ellátogatott. Valójában: Vajda csak érdeklődik a Püspök- és Félixfürdő vízi gyógykezelésének anyagi körülményei felől. de második levelében lemond az odautazásról, mert orvosa Tátrafüredet ajánlják (Vajda János. Bp. 1954. 198.).

⁵ KOMLÓS i. m. 140. — Magyar írók kenvere. Világ 1913. dec. 25.

⁶ Arckép-vázlatok és tanulmányok. Bp. 1962. 199.

⁷ Vajda János küzdelme 1872-ben költeményei kiadásáért. Magyar Könyvszemle 1970. 109, 113, 115.

⁸ ItK 1964. 678., 1969. 721.

⁹ KOMLÓS i. m. 168.

¹⁰ Magyar írók kenvere. Arany János, Tompa Mihály, Vajda János ismeretlen levelei. Világ 1913. dec. 25. 67.

¹¹ I. m. 68.

¹² Levele Kelemen Mórhoz. OSZK Kézirattár — L. BOROS Dezső: Vajda János levelezése. Studia Litteraria . . . Debrecen 1967. 64. (27. sz. levél); VKK II. Sajtó alá rendezte Boros Dezső. Bp. 1969. 253.

¹³ VKK II. 191. A felhívás megjelent: Új Idők 1876. ápr. 1. (KOMLÓS i. m. 208.).

¹⁴ 1874 novemberében Pozsonyba költözött (KOMLÓS i. m. 167.).

Heckenast-cég régi irányító emberét, ügyvezető igazgatónak alkalmazta, hogy ezzel is biztossítsa a társulat kiadói tevékenységében Heckenast szellemét és vállalata hagyományait. Jurany Vilmos is német származású volt, mint Heckenast, és ugyancsak teljesen magyarrá hasonult.¹⁵ Ez az eredet- és érületi azonosság magyarázhatja a *Világ* idézte levél szövegének kettős, német-magyar fogalmazását. A levél Juranynak szól. Aligha is lehetett másképp, mert alább közlendő levelünk tartalma a *Világ* cikkének tárgyi elemeire mutat vissza.

Vajdának a polgári kalendárium szerkesztésére vonatkozólag némi reménykeltő kijelentést kellett kapnia Jurany Vilmostól 1876-ban. Ezért újítja meg ajánlatát a következő évben, mégpedig feltevéssük szerint 1877 elején, talán kora tavasszal, hogy eleve elhárítson egy újabb, esetleges időbeli kifogást.¹⁶ A naptár nem jelent meg. Viszont a Franklin Társulat már ez idő tájt gondolt arra, hogy újból kiadja, illetőleg átdolgoztatja Vajdának *A vadász mestere* című, álneven (Cserszilvássy Ákos) már két kiadásban megjelent népszerű művét. Végleges megbízást a költő e munkára csak 1879-ben kaphatott, mert a „*harmadik*, átdolgozott és bővített kiadás” (Bp. 1880) előszava 1880. január 30-án kelt, és a szöveg „lényegesebb módosításokra nem szorult.”

A levél így hangzik:

Igen tisztelt igazgató Úr!

Következő czim alatt: „Magyar polgárok naptára. Szerkeszté János gazda” múlt nyáron tett ajánlatomra szóval azt méltóztatott megjegyezni, hogy az ajánlat a múlt évre későn érkezett, de az időn tán hajlandó lenne azt elfogadni.

Ennélfogva bátorkodom az ajánlatot ezúttal följújtani 's arra kérni, hogy ha netalán a vállalat iránt velem értekezni kívánna, méltóztatnék azt nekem megüzenni, mely esetben a kítűzött időre meg fogok jelenni.

Kívánatra a *Vadászat mestere* című könyv átdolgozását is teljesíteni fogom, ha a példányok már elfogytak volna.

Magamat nagybecsű jó indulatába ajánlva vagyok

T. igazgató urnak

őszinte tisztelője
Vajda János
Országút, 33.

[1877 tavasz]

A levél fotokópiában maradt fenn. A Franklin Társulat Egyetem (ma Károlyi Mihály) utcai épületének irattárában sok értékes írói szerződés, kötelezvény, levél stb. halmozódhatott fel. A II. világháborúban az épületet belövések érték, vízhiány miatt olthatatlan tűz pusztította.¹⁷ Megsemmisültek az iratok is. De amikor Révay és Schöpflin összeállította a társulat történetét, kiadványuk számára számos kéziratról fényképmásolat készült. Könyvükben közöltek is néhányat (Kemény Zs., Arany stb.). E másolatokból nem egy, köztük a Jurany Vilmosnak írt Vajda-levél is Raffy Ádám, illetőleg fia, Réz Pál tulajdonába került.

II. Vajda János levele Milkó Izidorhoz

Vajda kedvelt üdülőhelye volt a dél-alpesi hegyektől övezett, erdőkben dús stájerországi gyógyfürdő: Rohitsch-Sauerbrunn. Nem egy jelentős verse született itt (pl. *Credo*), vagy adta egy-egy költeményének élményi anyagát (pl. *A legszebb-nek*),¹⁸ 1879-től¹⁹ élete utolsó nyaráig²⁰ (1896.) vissza-visszatért Rohicsra. S utolsó előtti itt-tartózkodása idején versben örökitette meg e földi „paradicsom” gondozható világát. Gámán Béla, a költő rohicsi orvosa²¹ a fürdőhely klímáját, gyógyhatását ismertető könyvecskéjében „a fürdő hú vendégé”-nek nevezi Vajdát, és teljes szöveggel idézi a „menny egy darabját” megénekölt versét, a Tél utóját.²²

¹⁵ Egy magyar könyvkiadó regénye. Összeállították RÉVAY József és SCHÖPFLIN Aladár. Bp. [1938.] 68, 70–78.

¹⁶ Mivel Vajda sűrűn változtatja lakását, megjegyezzük, hogy még 1878-ban is az Országút 33. sz. házbán lakott. Nyilvánvaló névelős lakcím-adatunk: „Vajda Viktor, Schriftsteller, IV. Museumringstr. 33” (Adressenbuch von Budapest. Herausgegeben von Gebrüder Légrady. Bp. [1878.] 376). Az Országút hivatalosan 1875 óta Múzeum-, illetőleg Károly [ma Tanács] körút (SCHMALL Lajos: Buda-Pest utcái és terei. Bp. 1906. 119.). Vajda a sokáig továbbélő régi nevet használja.

¹⁷ [VÉRTES Ferenc:] [A] Franklin nyomda története. Kézirat gyanánt. Bp. 1966. 44.

¹⁸ VKK II. Sajtó alá rendezte BOROS Dezső. Bp. 1969. 328., 316. stb.

¹⁹ I. m. 260.

²⁰ BODOR Károly: Vajda János két levele. I. Nagyvárad. 1897. 15. sz.

²¹ Uo.

²² GÁMÁN Béla: Rohitsch-Sauerbrunn stájer országos gyógyfürdő. Bp. 1909. 9–10. Vö. VKK II. 160.

Feltevésünk szerint az alábbi, Rohicscon kelt levél Milkó Izidornak szól. A valószínűsítő mozzanatok egyik fontos eleme Vajda kérésének az a kitétele, hogy sok jó embere örülne rohicsi időzése hírének. Ez a kijelentés Szabadkára irányítja figyelmünket. Pestre alig gondolhatunk. A 80-as évek elején a költő fővárosi életének szűk körében a fiatal ellenzéki írók tudtak Vajda távollétéről, utazásairól. Számukra efféle hír nem jelentett volna szenzációt. Más „sok jó embere” Pesten pedig aligha akadt volna. Csak vidéki társaságban találhatott egy stájerországi híradás rokonszenvező hívekre. Ilyen megértő közösség csak egy adódott Vajda életében: szabadkai baráti köre.

A költő Miloszavlyevits Milán, a dúsgazdag ügyvéd és földbirtokos révén találta meg kapcsolatait a várossal. Barátságukban számottevő motívumként helyezkedik el a Vajda vadászszenvedélyének kielégítésére kínálkozó lehetőség, egy-egy műve kiadását támogató jóakarát, a város közéleti személyeivel való ismeretség nyomán a palicsi fürdőzés kedvező alkalmainak igénybevétele. Midőn Vajda 1877-ben megjelentette a maga kiadásában *Találkozások* című budapesti verses életképét, Miloszavlyevits három nap alatt ötven előfizetőt gyűjtött.²³

A költő a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján nemegyszer kereste fel Szabadkát. „Már hat vagy nyolc évig járogattam Szabadkára” — írja 1885-ben.²⁴ Ezalatt számos ismerősrre, barátira talált. Már ez idő tájt tisztelői közé sorolhatta Milkó Izidort is, aki 1882 október—december havában szerkesztője volt a *Bácskai Közöny* című, hetenként kétszer megjelenő társadalmi lapnak.²⁵ Hozzá fordulhatott a költő. Persze feltűnő, hogy késő ősszel vagy télidőben jelenti rohicsi tartózkodását. De ha gyógykezelésére gondolunk, nem minősíthetjük rendkívülinek az időpontot. Egyébként a *Tél utója* is hideg évszak égboltja alatt keletkezett. Sajnos: a *Bácskai Közöny* számaira fővárosi könyvtárainkban nem akadtunk rá, s így feltevésünket konkrét adattal, az esetleg megjelent hírszöveggel nem támogathatjuk.

De a levél provenienciája megerősíti feltevésünket, hogy Milkót tekintsük a megszólított szerkesztőnek. Gerő Ödön jó viszonyban volt Milkóval. Fia, Gerő Andor mérnök ma is kapcsolatot tart Milkó unokaöccsével. Leánya, Zsófi, dr. Geleji Sándorné autogramgyűjtő lévén, megszerezte Milkóéktól az itt közlendő levelet, amelyben Vajda népszerűségvágya némi személyi hírverés formájában jelentkezik:

Tisztelt kedves Szerk. Úr!

Igen örülnék — méltányolható okom volna rá — ha becses lapja legközelebbi számában megemlíteni sziveskednék itt időzésemet. Sok jó emberem örülne e hírnék.

Ohajtott rokonszenvébe ajánlva magamat, vagyok,

tisztelő híve
Vajda János
Rohitsch-Sauerbrunn
(Steiermark)

[1882. október—december]

Dr. Geleji Sándor hagyatékában (Budapest).

Sütő-Nagy László

AZ ERDÉLYI SZEMLE TÖRTÉNETÉBŐL

A hagyományokban gazdag erdélyi irodalom, amely évszázadokon át annyi kiváló író, felejthetetlen művet adott a magyar irodalom kincsesházának, századunk elején mintha kifáradt volna, hanyatlani kezdett. Benedek Elek után Abonyi, Bródy, Malonyay, majd Adyval az élükön Török Gyula, Harsányi Zsolt, Kuncz Aladár, Laczkó Géza, Németh Andor, Kiss Menyhért, Orbók Attila és Loránd, velük együtt mások is a fővárosba, vagy még tovább indultak, érzett értékeik gyümölcsözőbb elismertetéséért.

Egyetlen irodalmi lapunk, az Erdélyi Irodalmi Társaság kiadásában, Bánffy Miklós névleges főszerkesztése mellett Kovács Dezső és Kiss Ernő szerkesztésében megjelenő *Erdélyi*

²³ Vö. SCHEIBER Sándor—ZSOLDOS Jenő: Vajda János levelei Milkó Izidorhoz. Bp. 1958. 7—8.

²⁴ Vajda János Összes művei. Sajtó alá rendezte KÖZOCSA Sándor. Bp. [1940.] 1571. — Milkó visszamelékezésében szűkítő eljárással csak a költőnek az előzőknél még élenkező szabadkai viszonyát említi: „1886-tól — 1896-ig minden esztendőben töltött néhány napot e városban és néhányszor heteket Palicson” (MILKÓ Izidor: Gesztenyefám. Irodalmi emlékezések. Hátrahagyott írásai I. Válogatta, a bevezetést és jegyzeteket írta SZELI István. Novi Sad 1966. 42).

²⁵ SZINNYEI: Magyar Írók VIII. 1411.

Lapok, 1908-tól 1911-ig elég rendszeresen, azután már ritkábban lát napvilágot, míg 1913-ban véglegesen megszűnteti megjelenését. Ez alatt az idő alatt egyetlen más folyóirat-kísérlet történt, Bárd Oszkár *Haladás* című lapja 1911-ben, ez azonban alig egy-két számot ér meg.

Irodalmi társaság minden nagyobb városban van, de nemigen működnek. Országos nevű írónk közül akkoriban halt meg Petelei István, s jóformán a Temesvárt élő Szabolcska Mihály bírt országos hírnévvel, míg Kolozsvárt Kovács Dezső, Bródy Sándor és Malonyay barátja számított általánosabban ismert és elismert erdélyi írónak. Gyalui Farkas inkább irodalmi porrével szerzett hírnevet, Berde Mária ekkor kezd emelkedőre jutni.

A fiataljainkat általában mellőző Erdélyi Irodalmi Társasággal szemben a kolozsvári egyetemi és más főiskolai hallgatók 1912-ben egy kis irodalmi kört szerveznek. Mi lehet egy bármilyen szerény irodalmi kör leghőbb vágya? Lapot indítani. Így születik meg 1913-ban az *A Szemle*. Szerkesztői: Merész Károly és Nyiredy Géza. Fővárosi szerkesztője a szintén erdélyi származású Remetei Fülep Dezső. Munkatársai: Ábrahám Ernő, Begyáts László, Darvas János, Fligl József, Franyó Zoltán, Hatvany Pál, Jánosy-Papp Béla, Kázmér Ernő, Kovács László, Moldován Pál, Pogány Elza, Rákóczy Imre, Walter Gyula és e sorok írója. Akad köztük, akinek nevét elmosta az idő, de akad ma is kimagasló munkása irodalmunknak, a magyar szocialista irodalom megteremtői közt helyet foglaló Franyó Zoltán. A kolozsvári fiataloknak ez a megmozdulása megállapíthatóan haladó szellemű volt, folyóiratuk komoly színvonalat képviselt.

Közben kitört a világháború. A szerkesztőket, munkatársaik zömét behívták katonának. Csak Moldován Pál és én maradtunk itthon. Elhatároztam, hogy tovább fogom folytatni irodalmi körünk megkezdett munkáját. Így 1915. szeptember 19-én a háború egyre fokozódó nehézségei közepette megindult a *Kolozsvári Szemle*, szépirodalmi, társadalmi és színházi újság. A lap felelős szerkesztője S. Nagy László névvel én lettem.

Rendre felsorakoztak Kolozsvár s Erdély, bár nagyrészt hadi szolgálatot teljesítő, de segítséget nyújtó írói, újságírói, költői. Bárd Oszkár, Bors László, Cziffra Géza, Egyed Zoltán, Ferenczy Gyula, Finta Zoltán, Gredinár Aurél, Király Dezső, Nóti Károly, Zádor-Stettner Tamás és mások. Budapesten a bevonult Remetei helyét Kázmér Ernő vette át. Az ő toborzására jelentkezett Nagy Imre, Papik Miksa, Pajzs Elemér, és Szigethy István, a jeles festő és grafikus, első illusztrátorunk. Marosvásárhelyről Székely Jenő, később Kassák irodalmi körének a tagja, állt mellénk. Dicsőszentmártoni munkatársunk, Halmágyi Sámuel által Ady Endre magyarságáról írt első nagyobb lélegzetű tanulmányunkra felfigyelt az egész magyar irodalmi élet, olvasóközönség, s pro és kontra sokáig vita tárgya maradt. Megnyerjük a *Nyugat* és *Huszadik Század* román anyanyelvű, de magyarul is hasonló művészi lobogással író munkatársát, a bucaresti színpadok avatott szerzőjét, Isac Emilt. Walter Gyula, szerencsénkre, Temesvárt teljesített szolgálatot, így szorgalmasan részt vehetett munkánkban.

A rendkívüli viszonyok természetesen rányomják jegyeiket egész tevékenységünkre. Ekkor jelenik meg egy hadapróddörmeister első verse lapunkban. A vers címe: *Este egy polyák viskóban*. A cím elárulja a költemény születési körülményeit, tartalmát, ízet. Elképzelhető, milyen lehetett a költő estéje a galíciai putriban. A költő neve: Erdélyi József.

A halál — sajnos — gyakran gyorsabban járt a postánál. Néhány küldeményből posztumusz közlemény lett. Ilyenek voltak Csapó Jenőnek, már a déli harctér első ütközeteiben elesett s Budapesten ugyancsak ismert színész-írónak megrendítő naplórészletei, valamint Molitorisz Jenő harctéri elbeszélése.

Apránként az előttünk járó nemzedék, a város társadalmi életének vezető tagjai feladják eddig tanúsított tartózkodásukat, s teljes készséggel állnak mellénk. Egyre tevékenyebb munkatársunk lesz az *Erdélyi Lapok* volt szerkesztője, Kovács Dezső, a pesti lapok által is szívesen fogadott nagyszerű elbeszélő, Kiss Ernő, az Irodalmi Társaság titkára, a társaság tagjai és intézményeink köréből: Barabás Samu, Fekete-Nagy Béla, Felszeghy Dezső, Kiss Elek, Sándor József. Budapestről Szomaházy István küld elbeszélést, Harsányi Zsolt darabrészletet, s akad akadémiai tag, egyetemi tanár munkatársunk: Csengery János, a kiváló klasszika-filológus, ókori írók fordítója.

A tiszteletre méltó öregek mellett gyarapodik fiataljaink élcsapata. Olyan munkatársaink lesznek, mint a fiatal orvospszichiáter jelölt, Nyírő Gyula, s vele együtt egész sereg fiatal orvos, Havas József, aki Beethoven orvostani, főleg süketsege kérdésével foglalkozik, Pogány-Schéfer László, aki társadalmi kérdéseinket kutatja, míg Újhelyi József rendszeres színbírátaiktól érdemel elismerést.

Jönévű írók, újságírók, költők siettek segítségünkre. Az első örömet Pilisi Lajos szerezte mellénk állásával. Pilisi ekkor haditudósító és gyakran jár (családi ügyekben is) Kolozsvárra. Így nyerjük meg barátságát, s ezzel a *Világ* és a *Világ* körül csoportosuló irodalmi és társadalmi kör messze sugárzó hatását. Másrésztől Hangay Sándor irodalmi és pénzügyi összeköttetései teremtenek felmérhetetlen segítséget.

Mondhatjuk, a magyar irodalom kiváló fiataljai vonultak fel hasábjainkon. Szegedről

Sipos Iván magával hozza Juhász Gyulát és Milkó Erzsébetet, Nagyváradról Branyiczky Dezső, Huzella Ödön, Korda Béla jelentkeznek egyelőre.

Az egyre nehezebb háborús időkben találkoztunk újra Franyó Zoltánnal, akit éppen az erdélyi háborús események hoztak megint közénk. Beszélgetéseink érlelték meg bennünk, hogy a l'art pour l'art csak önmagáért való művészkedés, ennél több, más, határozottabb cél kell. Írásaink tekintélyes része a háború felhői alatt született. 1916. november 5-én jelzi lapunk ennek a korszaknak a kezdetét. Ekkor veszi fel az *Erdélyi Szemle* címet, ezzel juttatva kifejezésre, hogy más, többet akarunk, mint amit eddig tettük. Messze tekintő tervünket Bárd Oszkár és Tavasz Sándor a szerkesztésben való tényleges részvételükkel támasztják alá, s bekapcsolódik munkánkba az itthon még kevésbé ismert, de egy-két cikke s Budapesten megjelent verse után tekintéllyel bíró Reményik Sándor.

Már legelső számaink igazolják áttérésünk jogosultságát. Olyan értékekkel vonulunk fel, amelyek meglepetést keltenek az egész magyar irodalomban. Ilyen Csokor- és George-fordításaink után Juhász Árpád első magyar Heydenstam-fordítása, aminek jelentőségét különösképp aláhúzza, hogy Heydenstam épp ekkor kapott Nobel-díjat. Így mi mutattuk be elsőként a Nobel-díjas költőt a magyar olvasóknak. Utána következnek Ady vonatkozású cikkeink, verseink, emlékezéseink. Jékey Aladár a *Nyugattal* egyidőben adja át nekünk Ady Endrénének írt versét, s ha a hódolatot a *Nyugat* hamarabb mutatta be, ezt a mi különleges helyzetünk terhére kell könyvelni. Ady Endre orvos barátjának, a szakirodalomban már szerepelt, művészi tevékenysége révén szintén ismert Lukács Hugónak, Lechner Károly professzor volt adjunktusának ezekben a számokban közöljük első szépirodalmi munkáit, a reneszánsz eseményeit idéző, ragyogó még elbeszéléseit.

Az erdélyi irodalomban akkor még ismeretlen s így természetesen szokatlan volt az antológia-szerűen összefoglaló speciális gyűjtőszám. Két kifejezetten nagyváradi számot készítettünk. Az első maga Antal Sándor, feltűnést keltő regényei után *A Holnap* szervezője és szerkesztője vezeti be. Dutka Ákos verset írt. Miklós Jutkát annyira megnyeri fiatalos lendületünk, hogy bár rég lemondott minden irodalmi megnyilatkozásról, nyolc éve nem közölt semmit, nekünk verset adott és hozzájárult beszélgetésünk nyilvánosságra hozatalához. Azután: Ágoston Péter, Fehér Dezső, Ady első váradai szerkesztője, Sas Ede, Szűcs Dezső, Ady mefisztója, Katona Béla, Ady mellett Gyóni barátságának is hű őrizője, a bűvös szavú Nadányi Zoltán, Major Dezső, Henrik öccse, több klasszikus regény magyar átültetője.

Váradai füzér-számaink után érdemesnek tartottuk más, összefoglaló számok kiadását. Így került sor egy Erdélyi-számra, amelybe Apáthy István, Jékey Aladár, Laczkó Géza, Pilisi Lajos és mások adtak különböző cikkeket, verseket, visszaemlékezéseket.

Az 1917. év friss szenczációval lep meg: Karinthy Frigyesnek az *Erdélyi Szemlén* át Szigethy István — műfajában ugyancsak meglepően érdekes, újszerű rajzos könyvéhez —, az *Ex Libris*-hez küldött előszava.

Munkatársaink egy Erdély összes íróit magába foglaló irodalmi társaság alakítására gondolnak. Így jött létre 1917 folyamán a *Kelet Irodalmi és Művészeti Társaság*.

Az 1918. évben nagy horderejű események történnek az egész világon. Oroszországban meg erősödik a szovjet-köztársaság. E tűz heve érezteti hatását valamiképp mindenfelé. Az egyre dúsabban termő erdélyi irodalomban is. Leggazdagabb nyereségeink év elején a *Nyugatban* közölt első verseik után Bartalis János, Monostori-Haubert Kamilló és Szombati-Szabó István. Vojticzky Gyulával együtt most már négy rendes *Nyugat*-munkatársunk van. A *Tettnek* küldött versei után munkatársunk lesz Kahána Mózes, aki Joel Béla névvel írja nekünk szánt aktivista szabad verseit. Ugyancsak a *Ma* köréből áll közénk Mácza János, így Székely Jenővel együtt hárman képviselik Kassák köréből a legújabb irodalmi irányzatot. Komját Aladárnak s közöljük egy népies hangvétellel, balladás nyelvezettel írt háborúellenes versét. Turóczy-Trostler József Temesvárról küldött írásával kelt őszinte rokonérzést. Szabó Kornél szociálpolitikai tanulmánya, Waller Oszkár gazdaságpolitikai tanulmánya mellett Balázs Béla és Lukács György cikkei már nemcsak kivételes értékeket jelentenek, de a forradalom szelét közelítik.

Az egymást követő mozgalmas események során az irodalmi életben is a forradalom lesz úrrá. Forradalomról, nemzeti tanácsokról, katona- és munkástanácsokról ír minden lap. Mi is. Ezekkel kapcsolatos cikkek, versek, egyéb írások töltik be hasábjainkat. Az emberek mindenfelé új világot várnak. Nálunk is Mindenki azt hiszi, hogy a forradalom meghozza azt, amire vár. Mi is azt hisszük, hogy amire áhítoztunk, amiért tollat fogtunk, amire egész népünk, a nemzet nagyobbik és jobbik része már évszázadok óta várt, amit remélt: a szabadságot, függetleniséget, társadalmi igazságot, egyenlőséget, szebb, jobb emberibb életet.

Az események gyorsan követték egymást. Október 28-án a csehek és szlovákok kikiáltják az egyesített Csehszlovákia függetlenségét, 29-én létrehozzák a délszláv egységet, december elsején kimondják Gyulafehérvárt Erdélynek Romániához való csatlakozását. December folyamán a román királyság csapatai bevonulnak Kolozsvárra.

E történelmi helyzetben eleinte bizonytalanság uralkodik el az országban. Karácsonyi számunk nagy nehezen még megjelenik, de 1918 karácsonyától 1919 márciusáig nem jelenhetünk meg. Ezt a szünetelést engedélyünk kedvező elintézése reményében a szükséges újjászervezésre fordítottuk. Mert úgy éreztük, hivatásunk annyira megváltozik, hogy annak megfelelően át kell alakítanunk egész eddigi szervezetünket, ügyvezetésünket.

Torday József, a Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia és a Hirschler József, Erdély nagy építőmestere által alapított Marianum iskolacsoport kereskedelmi tagozatának közgazdaságtan tanára, valamint az *Erdélyi Közgazdaság* című lap szerkesztője, barátságunk mellett munkatársa volt az *Erdélyi Szemlének*, én viszont munkatársa az 6 lapjának, amely egyelőre éppúgy nem jelent meg, mint a miénk. Torday már polgári foglalkozása alapján is realisabb, biztosabb számítású ember kellett, hogy legyen, mint mi. Rábíztuk tehát sorsunkat. Két hónap után végre sikerült is elintéznie, hogy az 6 lapjának a megjelenésével együtt a mi lapunk is megjelenhessen.

Az általunk varázslatosan szépnek tartott eredmény után most már még elválaszthatatlanabbá nőtt sorsunk, s e közös sors biztosabb alapokra fektetéséről is együtt illet gondoskodnunk. A két lap jövedelmét együtt sem tartottuk azonban elegendőnek, mivel feltétlenül csökkenő bevételekkel számoltunk, a várható nagyobb kiadások fedezésére. Elképzelhetetlenül merész ötletünk támadt. A Szentegyház utca 3. szám alatt eladóvá vált egy könyvesbolt. Elhatároztuk, hogy megvesszük. Összetettük minden létező vagyonunkat, mint hitelképes polgári személyek némi bankkölcsönt is kaptunk, s barátaink is segítettek. Úgy, hogy amikor mások a tömeges kivándorlási láz gondolatgömbéje alatt senyvedtek, mi egy könyvesbolt vételével valóban nagy fába vágtuk a fejszénket. De megtettük. A megvett üzletnek két helyisége volt. Egyik lett az *Erdélyi Szemle* és *Erdélyi Közgazdaság* közös szerkesztősége és kiadóhivatala, elképzelt létesítményeink alapja, jövőendő kiadóvállalatunk bölcsője. Magában az üzleti részben volt a könyvesbolt, amit kiegészítettünk saját könyveinkből egy kölcsönkönyvtári részzel, s hogy valami szociális ténykedést is kezdeményezzünk, festőművészeink képeiből kiállítást rendeztünk. Ács Ferenc, Daday Gerő, Gyenes Lajos képeivel, Cholnoky Jenő rajzaival nyitottuk meg a tárlatot.

Március 2-án jelent meg az *Erdélyi Szemle* ötödik évfolyamának első száma. A felelős szerkesztő én maradtam. Szerkesztő és kiadó társam Torday József, helyettes szerkesztőnk Walter Gyula, főmunkatárs Reményik Sándor, belső dolgozótársaink a Szemle időközben hazakerült régi munkatársai: Merész Károly, Nyiredy Géza, Moldován Pál, Rákóczy Imre, külső, akkor éppen vidéken lakó munkatársaink: Bárd Oszkár és Kovács László. Az *Erdélyi Közgazdaság* mellett Kiss Béla és Székely Endre. A kiadásunkban megjelenő *Riport Újság* szerkesztője Ligeti Ernő és Sombory László, a *Pharmacia* szaklap szerkesztője Molitorisz Pál.

Az általalakult politikai viszonyok megsokszorozódott célokat, kötelezettségeket róttak ránk. Ezek közt a legsúlyosabb volt a határok lezárása folytán ránk nehezedett helyzet. Budapesti munkatársainktól még egy levelet se kaphattunk. Alig nélkülözhető támogatásuk sokkal erőteljesebb szellemi felkészülésre indított. Emellett sokkal fokozottabb anyagi gondnal és felelősséggel kellett hozzákezdennünk az újjáépítéshez. S mivel a határok lezárása miatt mások sem kaphatták meg régi fővárosi lapjaikat, egyszerre pótolnunk kellett a *Nyugatot*, *Vasárnapi Újságot*, *A Hetet*, *Új Időket*, ki kellett elégítenünk minden irányú óhaját, mindenfajta kívánságot. Mindezt összeegyeztetve a túlfeszített politikai légkörrel.

Régi tőzsgárdánk mellé mindjárt a kezdet kezdetén felsorakoztak a fiatalok. Szívvel-lélekkel mellénk társulva, részesülni akartak a következő küzdelmek nehézségeiből. Vezetőjük egy fiatal egyetemi hallgató, Bálint Zoltán, akiről hamar kiderült, hogy képzett képzőművészeti kritikus, Kassák irodalmi és művészeti csoportjának a híve, aktivista, mint az általa vezetett csoport, s amellett, hogy irodalmi, művészeti irányukban aktivisták, társadalmi tevékenységükben is épp olyan aktívak. Közülük Pogány-Schéfer László már közölt apróságokat lapunkban, Illyés János Jenő pompás irodalmi portrékat ír, Bán Alfréd és Jenei József bírátaikkal tűnnek ki. Kassákkal felvett régebbi kapcsolatuk eredményeként Mattis-Teutsch Jánostól és Uitz Bélától metszeteket, rajzokat közölhetünk. Velük együtt jelentkezik az erdélyi irodalom ma is tevékeny munkása, akkor a többiekhez hasonlóan fiatal szocialista költő, Becsky Andor, és nővére, Becsky Irén, aki kiforrt érzésű, mély gondolat-telítésű verseivel nyerte el öregek-fiatalok elismerését. Közös kezdeményezésükre adunk ki egy Ady-, és egy képzőművészeti számot.

Aztán kezd egyre jobban nőni az élet. Legelsőként siet közénk a Pesten talán nálunk is jobban ismert Berde Mária, aközben lapkiadást viselt Szentimrei Jenő, aki cikkei, versei mellett *Új Erdély* című folyóiratának szerkesztője és kiadói tapasztalataival gazdagít, és nem utolsósorú segítségül a hatalmas szál székely fenyőóriás, Tompa László. És rendre a már említett Apáthy, Boér, Csengery után az egyetem többi tudós professzora, a Magyar Tudományos Akadémia tagjai, Bartók György, Balogh Arthur, Cholnoky Jenő, Györfly István, Márki Sándor és Ravasz László.

Augusztusban kiadjuk az első önálló magyar kiadványt: Reményik Sándor Rainer Maria Rilke-fordításait. Igaz, hogy papírhánnal küzdve, szerény kiadásban, de mégiscsak megjelent, utat tört, fényt szítált e nehéz idők első magyar könyve, kísérleti próbaballonunk, előretolt őrsünk.

Novemberben különös levelet kaptam. A levélben egy ismeretlen nevű, titokzatos költő csodálatos ragyogású gyöngyszemekkel lep meg. A titokzatos költő aláírása: Áprily Lajos, a sorozat címe: *Falusi elégia*. Ismeretlen, új név. Senkinek halvány sejtelme se volt, ki lehet, mi lehet, hol van a hazája? Kerestük, kutattuk, szerkesztői üzenetet küldtünk, jöjjön be sürgősen. Verseit már leadtuk, őt magát pedig vártuk. Míg végre egyszer megjelent köztünk régi tanárbarátunk, egyetemi hallgató kora óta jó ismerősünk: Jékely Lajos, most a nagyenyedi kollégium tanára és könyvtárosa. Bizonyos meghatottsággal, mégis felszabadult mosollyal, a belőle lövellő s köréje font sugarak áradatát felülmúló szerénységgel mutatkozike be: Áprily Lajos vagyok. Ha semmi más nem mutatna fel az *Erdélyi Szemle* harminc éve, csak azt az egyetlen valóságot, hogy nem hagyta elmélázni az íróirai hegyek hódító bűvkörében, sem elrejtezni a Bethlen-kollégium ódon falai között ezt a kivételes talentumú költőt, már ez is érdeme volna.

Áprily után előkerült Nyíró József. Nyíró után jött Makkai Sándor.

Az 1920. évben újabb eredményeket érünk el. *Erdélyi Évkönyv* címmel szerény gyűjteményt adunk ki munkatársaink írásaiból.

Ez az időszak jelenti az *Erdélyi Szemle* zenitjét. A fénykort. Az irodalomtörténet hőskornak is nevezi e korszakot. Ebben a bonyolult szakaszban lett az *Erdélyi Szemle* az erdélyi irodalommal való hivatásos foglalkozása mellett a magyar szellemi élet egyetlen fenntartó fóruma, művelődésünk megtartója. Az *Erdélyi Szemle* élén az erdélyi magyarság legjobbjai, legkiválóbbjai hallatják hangjukat, nyilatkoznak hétről hétre.

Amilyen szenzáció volt számunkra Kós Károly visszatérésének híre, épp olyan szenzáció, amikor első írását közölhetjük, annak ellenére, hogy ebből az írásból a cenzúra folytán olvasóink több fehér foltot, úgynevezett „nyitott ablakot”, mint szöveget kaptak.

Ekkor írják első írásaikat: Asztalos Miklós, a későbbi történettudós és színvadi szerző, Csiky Endre, aki zenetudományi írásaival méltó feltűnést kelt, a fiatal Kemény János, aki az erdélyi irodalomnak nemcsak vendéglátó gazdája lett, amint ő magáról mondta, hanem már fiatalon atyja, a Petelei kutató Járosi Andor, Maksay Albert a teológus költő, Lakatos István, a zenetörténész, Olosz Lajos, aki felragyogó verseivel lép ki Arad melletti magányából, Fetter Gyula, a szépen induló novellista, Ferenczy Sándor, a fiatal földrajz-termesztudós, és akit legelőször kellett volna vastag betűkkel kiemelni: Sipos Domokos, ez a korán lefutott nova-csillag, az erdélyi magyar irodalom egyik legnagyobb ígérete. Mindegyiküknek az *Erdélyi Szemle* adott belépőjegyet az irodalom palotájába.

Külön érdekességet képviselnek: Márkos Albert, a reformáció korabeli latin szövegek fordítója, Seresty Béla, aki poétai buzgósága mellett vasutas szolgálataival tett ezekben az időkben különösen nagy szolgálatot nemcsak lapunknak, de az egész magyar művelődési ügynek. Szabó Jenő, az *El sodort Falu* Farczádija, a bátyja könyvében estilizált háromszéki kálvinista pap, aki békés, szelíd hangú verseket ír, Szini Lajos, az Erdélyből elszármazott Szini Gyula családjának itt maradt tagja, aki Tompa László felfedezése után most Göre-Gábor-szerű székely góbságokkal próbálja megmozgatni olvasóink fáradt nevetőizmait, Vincze Géza, a maroszentimrei kálvinista pap, Ady Endre unokaöccse, a család adatainak összegyűjtésével végez szolgálatot az irodalomtörténet számára.

Nőiróink közt első helyen érdemel említést Rozsnyayné Dapsy Gizella, Nil, Ady szeghalmi költőnő-barátja.

Nagyváradon egyszerre két lap: a *Magyar Szó* és a *Tavaszi* jelent meg. Előbbi Tabéry Géza, utóbbi Zsolt Béla szerkesztésében. Marosvásárhelyt is két lap látott napvilágot. Osvát Kálmán szerkesztésében a *Zord Idő*, nagyon komoly igényekkel, míg Zsoldos Sándor *Holnap* című tiszavirág életű próbálkozása nem érte meg a holnapot.

Ekkor kerestett meg Szentimrei Jenő a legragyogóbb összefogási tervvel. Elmondta, hogy a Lapkiadó elsőrendű feladatának tartja az erdélyi magyar irodalom előbbre lendítését. A tökéletes, széles társadalmi erővel rendelkező vállalkozásnak nem nagy fáradságába kerülne egy saját irodalmi lap szellemi és társadalmi megszervezése, de ezt nem teszi, előbb tárgyalni óhajt az *Erdélyi Szemlével*. Hajlandók átvenni az *Erdélyi Szemlé*t úgy, ahogy van, egy általuk adott s általam kitöltendő fehér lap feltételeinek ellenvetés nélküli elfogadásával, minden személyi feltétel teljesítésével, s a Lapkiadó lapjai és kiadói vállalkozása által nyújtható egyéb előnyök biztosításával.

Erkölcsi kötelességemnek tartottam ezt a rendkívül kedvező ajánlatot régi munkatársaim, barátaim elé terjesztenem, abban a reményben, hogy mindenki örülni fog e nagyvonalú ajánlatnak. Sajnos, teljesen félreértett, hibásan értelmezett kötelességteljesítésnek bizonyult részemről ez a baráti és kartársi magatartás, aminél nagyobb hibát csak barátaim követték el általam,

hogy teljesen érthetetlen ellenvéleményekkel elvetették a többet soha vissza nem térhető alkalmat. A magam részéről még mai nap is sajnálom, hogy Szentimrei akkor nem fejtette ki részletesebben életrevalóan érdekes és értékes elgondolását, a benne rejlő lehetőségeket, az összefogás messzemenő terveit, széles területű irányító céljait. Ha elvétele mutatkozott is bizonyos enyhülés, békülékenyebb magatartás, végleges kiegyenlítődés többet soha be nem következett a két szembekerült csoport között.

Így született meg egyik oldalon, a Lapkiadó részéről a *Napkelet*, saját oldalunkon, a barátaim részéről bekövetkezett szembefordulás folytán az *Erdélyi Szemle* tégláiból, forrásaiból a Minerva irodalmi és nyomdai részvénytársaság, s kiadásában a *Páztortúz*. Én pedig eddigi keserves, kínos tevékenykedésem után visszatérhettem minden kezdet kezdetéhez, az ősforráshoz, s folytathattam ott és úgy, ahogy barátaimmal kezdtük, minden támasz nélkül, csupán lelkesedésüinktől vezérelve, most azonban önmagamra maradván majdnem egyedül. A Szemle önmagából adódó, messzire tekintő, s korlátokat nem ismerő szemlélődése buzdított, segített, vezetett tovább utamon. Címül is csak a *Szemlét* választottam.

Hütienné vált barátaim helyébe új barátok jönnek. Elsőül volt tanárom, Kovács Kálmán áll mellém. A máris egyházi fennhatóság alá került Minerva ellenőre, a felekezeti bizottság titkára, s mint ilyen, közli velem, hogy igazságtalannak tartja a velem szemben követett eljárást, s tervbe vette az *Erdélyi Szemle* régi alakjában való visszaállítását. Kovács keresztülvitte tervét, hosszú idő után és lényeges változásokkal. Az általa indított lap címe: *Erdélyi Irodalmi Szemle*, kiadója önmaga, szerkesztői Borbély István és György Lajos. A szépirodalmi és társadalomkritikai jelleget ugyancsak mellőzi, konzervatív irodalomkritikai folyóiratot hoznak ki.

A másik tervvel hasonlóképp ebből a körből, Várady Aurél, a Minerva vezetőségi tagja, a Magyar Szövetség ügyvezető elnöke lép meg. Politikai hetilap vezetését kívánja rám bízni. Ezt megvalósíthattam volna, de annyira féltékenyvé váltam függetlenségemre, hogy nem akartam feláldozni szabad kritikai véleménynyilvánításom. Inkább átjásztottam a terv megvalósítását egy másik magyar hetilapra, amelynek szerkesztésében egy darabig részt is vállaltam.

Mindkettőnél érdekesebb egy harmadik vonal. Baloldali írók, Salamon László, Szabó Imre, Székely Béla és János, az éppen Kolozsvárt tartózkodó Barta Lajost kéri fel, hogy vállalja el az utóállamokban élő összes magyar kisebbségek haladó szellemi összefogását célzó Szemle főszerkesztését. Barta rövid tartózkodása után eltávozik Kolozsvárról, s így ez a Szemle célkitűzéseit eléggé megközelítő terv szintén dugába dől.

A sok szépen elgondolt terv, cél ellenére a Szemle és szerkesztője, S. Nagy László újra magukra maradnak. A lap megjelenése egyre nehezebb, ritkább lesz. Az 1921–24 években mindössze 16 szám jelenik meg, tehát negyedévenként átlag egy, szemben a hosszú időn át sűrűbb, egy-kéthetes megjelenésekkel. De azért ebből a hullámvölgyből is nőnek ki érdemes virágok.

Új munkatársakkal is gyarapodunk. Fráter Béla egy angol novellát ültet át. Imre Sándor színházi és művészetesztétikai cikkeivel vonja magára szakköreink figyelmét. Indig Ottó egy kis novellát ad. Ormos Ede szintén novellával társul közénk. Jakab Géza gyöngyvirág illatú versei, Salamon László olykor szerelmes, olykor szociális témájú versei, Kosztolánszky Istvánnak pedig családias hangulatú versei üdítik olvasóinkat. Keresztúri Sándor elbeszél és a magyar–román kulturális kérdésről értekezik.

Három régen ismert névvel hasábjainkon először találkozunk. Megjelennek lapunkban Mécs László versei is. Nemsokára maga a költő is megjelenik köztünk, s erdélyi körutat tesz. Barátsága igaz jeléül több művésztörténeti cikkével tüntet ki Siklóssy László. S hasonló hálás köszönettel gondolunk vissza Vezsenyi Béla Tolsztoj-fordításaira.

Az ismert nevek, öregek, fiatalok mellett három friss név sorakozik fel. Szalacsy Rácz Imre versekkel és novelláival tesz tanúságot tehetségéről. Török Sándor novellái, tárcacikkei előre bizonyítják, hogy írójukkal egyre szélesebb körökben, egyre magasabb szinten és egyre több meglepetéssel fogunk találkozni. És még egy rendkívüli, nem mindennapi jelenség: Vas Emil, aki valóban vasból cizellált elbeszélésekkel írja be nevét irodalmunk új korába.

Osvát Kálmán is betársul a Szemlébe. A lap vergődő hullámlására való tekintettel teljesen rábízom, átengedem számára lapunkat. Így jön létre az *Erdélyi Levelek* s néhány más, sok beszéd tárgyát képező kiadványa.

De lobbannak más tüzek, fények, lángok is. Az 1922. esztendőben hazajön mindannyiunk szeretett nevelőapja, Benedek Elek. Most már ő mutatja, hogy merre felé kellene mennie, haladnia az erdélyi magyar irodalomnak. Az 1923-ban hazajön Kuncz Aladár, átveszi az *Ellenzék* szerkesztését és megindítja a lap fővárosi színvonalallal mért irodalmi mellékletét. Következő évben, 1924-ben megalakul néhány megszállott lélek elszánt akaratából első önálló könyvkiadó-vállalkozásunk, az *Erdélyi Szépművés Céh*. Az 1925-től egymás után jönnek meg Bánffy Miklós, Dienes László, s visszajön Tamási Áron. Akit hazajövelekor közben megjelent novellás kötete után már kész íróként fogad mindenki. A következő évben, 1926-ban megalakul a marosvécsi *Helikon*, megindul Dienes László szerkesztésében a *Korunk*, amelynek

szerkesztését Gaál Gábor veszi át és folytatja tovább. 1928-ban megjelenik az *Erdélyi Helikon*. Mind a *Napkelet*, a *Pásztortűz*, az *Erdélyi Szépművés Céh*, az *Erdélyi Helikon* alapítói, főszerkesztői, szerkesztői, de a *Magyar Nép* főszerkesztője és munkatársai, sőt a *Korunk* munkatársai közül nem egy, s ideszámítva a későbbi *Független Újságot*, Ligeti Ernő lapját, annak főszerkesztőjét és munkatársait, javarészt mind az *Erdélyi Szemle* munkatársai voltak, legtöbbször itt kezdtek irodalmi működésüket.

Ennyi véradás, energiavesztés, harc és szellemi pazarlás után igazán nem volna csoda, ha az *Erdélyi Szemle* rég elszenderült volna. Nem tette. Legfeljebb, ha olykor tetszhalott volt. Viszont amikor 1927-ben Szabó Dezső megfújta jerikói trombitáját, az *Erdélyi Szemle* felhorkant, kikelt rideg sírboltjából a megtagadott lélek védelmére. S 1928-ban már nemcsak a köpenyege alól kibújó folyóiratok, hanem maga a megtépett ócska köpeny is újjá szabva, átalakítva, szintén piacra kerül.

Ha az irodalom tükörkép, és pedig a társadalom mozzanatait vetítő tükörkép, az irodalom s irányainak sokféle változása előtt előbb a társadalom élete, arculata kellett, hogy megváltozzék. Az *Erdélyi Szemle* 1915 óta annyi balszerencse és oly sok vizsály közepette, nemegyszer klinikai halála megállapítása ellenére is folytatta munkáját, 1928-ban már három irodalmi folyóirat (*Pásztortűz*, *Korunk*, *Erdélyi Helikon*), egy népi irodalmi újság (*Magyar Nép*), két könyvkiadó vállalat (*Erdélyi Szépművés Céh*, *Minerva*), több napilap irodalmi melléklete végezte az irodalom ápolását. Ebben a megszokott irodalmi helyzetben az *Erdélyi Szemle* is alakult, változott a helyzete, minden új változatban meg kellett keresnie és meg kellett találnia a maga biztos helyét. Mind az irodalmi, mind társadalmi vonatkozásban. Így történt most is.

Meg kellett vizsgálnom mind a mi, mind laptársaink munkásságát, tevékenységi körüket. (Szellemi jellegzetességeiket). A *Pásztortűz* régi konzervatív szemléletű közönségével, az *Erdélyi Helikon* főúri és liberális nagyburzsoázijával, a *Korunk* baloldali szemléletű értelmiségével, Gyallay Domokos és a *Magyar Nép* által oly szépen szolgált népies irodalommal szemben nekem s lapunknak értelemszerűen s fokozottan az általam mindig előtérben tartott, ellenben mások által — a Benedek—Kós—Szentimrei-féle *Vasárnap*tól eltekintve —, általában mindig mellőzött polgári osztályok felé kellett tájékozódnom. Elhatározásomhoz jelentős mértékben hozzájárult, hogy erdélyi utazásaim során e polgári rétegek legjobb módú családjai körében megjelenő irodalmi lapjainknak alig-alig találtam nyomát, sőt irodalmi életünk egyéb megnyilvánulásainak, könyveknek, írói ismeretségeknak, személyi kapcsolatoknak is itt-ott s elvétve akadtam nyomára. E rétegek felé kellett tehát tájékozódnom, s ezt felismerve, ennek a hivatásnak a teljesítését tekintettem elsőrendű feladatomnak.

Az erdélyi irodalom jellegét, hivatásteljesítését illetően egyébként egyre határozottabb, konkrétobb felismeréseim alakultak ki. Ezek a nézeteim egészen röviden a következők voltak: Az erdélyi magyar irodalom egyedülállóan sajátos helyzetű. Saját helyzettel bír a magyar irodalomban, s ezt a sajátos jellegét beviheti a világirodalomba. Ezt a helyzetét és rendeltetését eleve meghatározza eddigi története, amelynek során nemegyszer sikerült már beszívárognia, helyet kapnia a világirodalomban. Meghatározza a táj, amelyben fogant és él, e táj egészen különleges fekvése, politikai és művelődési fejlődése, népi, néprajzi, nemzeti viszonyai. Ezt kell kivetíteni irodalmilag, művészetileg, politikailag a jövőbe és a nagyvilágba.

Az *Erdélyi Szemle* anyagi helyzete sohasem engedte meg ennek a programnak a teljesítését, még a megközelítést is csak alig-alig. Amit tehattunk, megtettünk. Meghirdettem e hivatás felismerését, teljesítettem ebben a szellemben az adott keretek között megvalósítható feladatokat, szolgáltunk az irodalom és társadalom ebbe az irányba való menetét, közelebből s legelső sorban az erdélyi népek testvériségének ilyen szellemű ápolását.

Ezekkel az irányelvekkel kezdtem újra 1927 végén a megszakadt munkát folytatni. Ahogy kijutott kis hajónk a zátonyok közül, visszaadtam lapom régi címét, s újfent az *Erdélyi Szemle* zászlója alatt hajóztunk tovább. Egy darabig nagyon szerény eszközökkel kellett kiplódnom. Jóformán magam írtam, állítottam elő az egész lapot. Tettem ezt azért is, hogy így a magam feszélyezetlen szabadságában minél élesebben villanthassam fel eszméinket, s hogy ne ártsak esetleg az új gondolatokkal olyanoknak, akiknek a segítségére később annál nagyobb szükségem lehet. Így telt el az *Erdélyi Szemle* 1928., 1929. évfjára.

Apránként nőtt a gondolatok ázsiója, lassan szaporodni kezdett híveim tábora. A döntő ösztönzést szélesebb körökig, távolabbi területekig történő kilépésemhez, illetve kilépésünkhöz amerikai íróársunktól, Reményi Józseftől kaptuk. Baráti köszöntése mellett ő adott lökést ahhoz, hogy megváljak magányosabb, szűkebb körömtől, s minél messzebb menően vonjunk be másokat is az ismét szépen fejlődő ívelésbe.

Rövidesen széles baráti kör, nemsokára egész egyesület alakul ki a lap körül. Neve is lesz: *Erdélyi Szemle* munkatársainak és barátainak irodalmi és művelődési köre, majd egyesülete. Röviden: *Eszme*.

Nagyon érdekes alakulat, érdemes néhány szót szólni róla. Ez az eleinte egyszerű baráti kör, amely önként csoportosult a lap támogatására, rövidesen olyan irodalmi és társadalmi meg-

mozdulások központja lett, olyan összejöveteleket, megbeszéléseket kezdeményezett, olyan helyeken tartott irodalmi és művészeti előadásokat, ahová eddig írók, művészek nem jártak: iparoskörökben, kereskedő társulatokban, földművesek otthonaiban, hogy a hatóságoktól felszólítást kaptunk, van-e működési engedélyünk, hivatalos elismerésünk ilyen összejövetelek rendezésére, ha nincs, kérjünk hatósági jóváhagyást, egyesületi engedélyt. Erre a hivatalos felszólításra lett az egyszerű baráti körből 1933. december 17-én hivatalosan elismert és jóváhagyott egyesület, az *Erdélyi Szemle* munkatársainak és barátainak irodalmi, művészeti és közművelődési egyesülete, röviden: Eszme, amely aztán mindenféle előadás megtartására egyszer s mindenkorra jogot nyert.

Még érdekesebb és sokatmondóbb az egyesület összetétele. Az elnökség tagjai: Hadházy Sándor, a Bölöni Farkas Sándor által alapított s még mindig működő első erdélyi magyar társadalmi egyesülés, a *Gondoskodó Társaság* ügyvezetője, dr. Kiss Elek, Bölöni Észak-amerikai utazása és más műveinek kiadója, Gulyás Károly, a marosvásárhelyi Teleki Téka öre, Pálffy László, a 48-as Pálffy János unokaöccse, Bartha Ignác, a régi és új román történelmi, nyelvi, jogi ismeretek szakértője. Walter Gyula és S. Nagy László, lapunk szerkesztői. Titkárok: Bözödi György, Jancsó Béla és Elemér, aki már akkor gyűjtötte a Bölöni Farkasra vonatkozó legrészletesebb adatokat, Szabédi László, a fiatalok legvonzóbb nevű költője, nemzedéke legelmélyültebb irodalomtörténésze, a magyar költészet tudós bűvára. Jegyzők: Kibédi Sándor, az autodidakta író-költő, Petőfi szerelmeinek kutatója, Ferenczy László Marcella, Benedek Elek örökül hagyott *Cimborájának* a szerkesztője. A többi tisztségviselő: Fülöp Géza, a fiatalok mozgalmának képviselője, Gyarmathy Árpád, a *Gondoskodó* titkára, Gyarmathy Béla, a kalotaszegi Gyarmathy Zsigáné fia, Oberding József György, Bölöni Farkas és a *Gondoskodó* monográfia írója.

Sorozatosan ismertetjük a székely írók, Gyallay, Nyíró, Tamási munkásságát s elsőként mutatjuk be az az idő tájt népszerűsége emelkedő Karácsony Benőt és az aradi Szántó Györgyöt.

Illusztrációkkal, művészetpolitikai véleményeikkel állnak a jó ügy szolgálatába Gy. Szabó Béla és Szervácus János, az erdélyi képzőművészetnek ezek a még fiatal óriásai.

A jugoszláviai magyar és délszláv életben Kovács Károly, első irodalmi körünk tagja képvisel, az irodalmi és társadalmi kérdéseket Csuka János és Zoltán, Fekete Lajos, Hesslein István ismertetik. Csehszlovákiai író társakkal is keressük a kapcsolatot.

Munkás-paraszt íróink, költőink: Molnár Sándor petrozsényi bányász, Pálfi Miklós aranyoszéki kisgazda, Sárközi Gerő, a kiváló tehetségű árpádi, Bihar megyei fiatal, Izsák Domokos, az öserejű székelyföldi költő.

Eddig említett városperemi kultúrtalálkozóinkon kívül több előadást tartunk most már helyben is vidéken, a Magyar Párt tagozatain, a fiatalok külön estélyeken mutatkozhatnak be, irodalmi törvényszékeket, vitaelőadásokat rendezünk, Ady, Arany, Madách előadásainak résztvesznek a Salamon—Szabó—Székely által alapított *Fárosz* irodalmi és könyvkiadó társaság tagjai, Janovics Jenő, Poór Lili, Vásárhelyi János.

Behatóbb kapcsolatokat indítunk a román és német, szász és sváb irodalmi és társadalmi körökkel, kisebbségi sorban élő, valamint más külföldi testvéreinkkel.

Körülbelül 1938-ig tart ez a lendület. Akkor átveszi az uralmat Romániában is a fasizmus. Az erdélyi magyarság nem vesz részt ebben az alakulásban, de a totális hatalom annál inkább megtalálja a módot a kisebbségi népek szenvedéseinek fokozására. Leváltják mindenhol a régi vezetőket. Engem is eltávolítanak szerkesztőségi munkahelyemről. S mivel nem hallelőzök a leváltásnak, különböző hivatali tortúrák után behívnak katonának, majd 1939 elején beosztanak egy Besszarábiába vezényelt menetszázadba. Végül mégsem kellett odamennem, hanem Budapestre kerültem. 1940 szeptemberében, a bécsi döntés után térek vissza. Átveszem újra lapom szerkesztését. Az *Erdélyi Szemle* feladatát ebben az új helyzetben a két országrész gondolatvilágának összehangolásában láttam. Elég nehéz feladatnak bizonyult. Hiszen idekint az erdélyi szellemmel szemben egy teljesen ellentétes, feudális, kapitalista, a szociális fejlődéssel szemben álló, azt eléggé figyelmen kívül hagyó, sok esetben mellőző vagy azzal éppen ellenkező uralmi rend alakult ki. Ezzel szemben Erdélyben a modern magyar értelmiség, az erdélyi fiatalok, a falu népe és a munkásság között demokratikus, testvéri viszony, haladó, szociális felfogás alakult ki, amely amellett, hogy hűségesen őrizte és kifejezte a nemzeti hagyományokat, azokat már azonosította az új kor szellemével, a testvérnépek barátságának keresésével, ápolásával, a munkásság és parasztság politikai és társadalmi jogainak teljes használásával.

Ezt az igazán érzett hivatásunkat, életkötelességünket tartott feladatunkat, az erdélyi szellem nemes hagyományait elsősorban a kormányzati programmal szemben kellett kinyilatkoztatnunk. Az eléggé autokratikus, a hatalom gyakorlásában edzett uralmi rendszerrel szemben nem volt valami könnyű penzum. De az erdélyi kérdéseket eddig is éberrel figyelő fővárosi és más magyarországi közéleti férfiak, írók, tudósok, művészek segítségünkre siettek: Albrecht

Ferenc, Bárányos Károly, Bakó Zoltán, Baráti Huszár Aladár, Csekey István, Feszty Masa, Gergely Pál, Hankiss János, Haász Aladár, Józán Miklós, Józsa János, Lőrinczy Szabolcs, Marcell Ágoston, Mészáros Sándor, Polgár Géza, Rugonfalvi Kiss István, Supka Géza, Széll Sándor, Felvinczi Takáts Zoltán, Schöpflin Aladár és újra Siklóssy László.

A szépirodalomban is tekintélyes nevek vonulnak fel: Ádám Éva, Bibó Lajos, Gulácsy Irén, Harsányi Zsolt, Herczeg Ferenc, Hunyady Sándor, Laczkó Géza. Nagy Dániel, Szentmihályiné Szabó Mária, Zilahy Lajos tárcái mellett Baja Mihály, Bodor Aladár, Csanády György Fodor József, Hegyi István, Pusztai Sándor költeményei testvérísülnek régi munkatársaink írásaival. Baróthy József lapunk budapesti szerkesztője lesz.

A fiatalok közt Szotyori Nagy Endre az erdélyi fiatalok kérdéseit tartja nyilván, Pusztai-Popovics József a kisebbségi kérdések kész tudora, Kállay László, Mészáros Károly, Ungváry János magyarországi fiatalok csoportjait képviselik, Cz. Szabó Magda rendkívüli tehetséget árul el úgy is mint író, úgy is mint költő s mint műbíráló, Volly István hasonlóan érdekes zenei cikkeikkel és értékes ötletekkel járul munkánkhoz. Két kiváló ifjúsági írónk munkatárssal dicselkedhetünk: Csürös Emiliával és Csengery Ilonával. Sütő-Nagy Irén alkalmoszerű cikkeivel szerepel. Marton Lili színes riportjaival kelt érdeklődést.

Legnehezebb a háborús kérdéssel megküzdünk. Már a második világháborút éljük, s legnagyobb megdöbbenésünkre még mindig akadnak, akik nem teltek be a háborúk ember-telenségeivel. Ezek közt első helyen a hivatalosok, személyek, intézmények, különböző szervezetek.

Rendre kezdenek szemet szűrni az uszítóknak Földes István, Hevesi Piroska, Kardos Albert, Mező Ferenc, Pálfi Lili, Radó Antal, Rozsos Etel, Rubinyi Mózes írásai. Az értelmiségi kormánybizottság felszólít, hogy mondják fel a törvény hatályán kívül eső munkatársainknak, s többet ilyenektől ne közöljek írásokat. Ismertettem a kormánybizottsággal álláspontom: Nevezett munkatársaim közül Földes István, Pálfi Lili saját felfedezéseink, neveltjeink. Földes pompás színházi szakíró, esszéista, Ambrus, Csató, Hevesi, Janovics méltó utódja. Pálfinak már az édesapja az erdélyi kultúra áldozatos munkása, a Nemzeti Színház több évtizedes tagja, ő maga erős tehetségű szépiró, férje erdélyi hivatalos lapunk munkatársa. Rozsos elsőrangú képzőművészeti kritikus, szükségünk van tanult, képzett bíráló készségére. Mindegyikre szükségünk van. Hevesi, Kardos, Mező, Rubinyi régi munkatársaink. Kardos, Rubinyi ősmagyar nyelvű, székelly művelődési problémákkal foglalkoznak, hasznos szolgálatot végeznek, köszönet jár értük. Hevesi külföldi előadótermekben szerzett elismerést a magyar névnek, Mező az amszterdami olimpia első világhírt szerzett magyar szellemi győztese. Radó Magyar Könyvtári fűzetével nemzedékeket nevelt irodalmi és világismeretre, halatlanság elfeledni. Lelkiismeretem, régi és fiatalabb munkatársaimmal szemben érzett erkölcsi kötelességem, az 1568-i még mindig fennálló, többször megerősített szabadságtörvényünk mellett olyan nevekre hivatkoztam, mint Bibó Lajos, Feszty Masa, Herczeg Ferenc, Józán Miklós, Marcell Ágost, Nyíró József, Tamási Áron, akik egy hasábon jelennek meg nálunk a kifogásol-takkal, de soha nem tiltakoztak ellenük.

A hivatkozottak nevei egyelőre megmentették lapunkat, de a minden emberi érzést, szabadságjogot kegyetlenül tipró hatalmi intézkedések nem mentették meg szenvedésre ítélt munkatársainkat a roppant sorscsapásoktól, de minket sem a későbbi következményektől.

Kossuth Lajos halálának ötvenedik évfordulójára, 1944. március 19-re olyan összefoglaló, egyetlen közös témájú, a magyarság érzésvilágát, szabadságvágyát és embertiszteletét egy-értelműen kifejező számot akartunk kihozni, amelyben minden cikk Kossuthot, az ő szavait, véleményét idézte volna minden alkalmoszerű kérdésünkre. Harminc évi szerkesztőségi munkánk alatt se Walter, se én nem készültünk még annyi gonddal egy lapszámunk összeállítására. S nyomdánk, Imre Kálmán és Moldován Pál igazgatása idején végre az összejtet is magához vonzott Minerva, Lengyel Albert és Major József műszaki gondozásában szintén a legmértöbb külső megjelenésre törekedett.

Arra azonban, hogy a kormány a német bevonulással kapcsolatban egész Erdély területére felújította már feledésbe ment cenzúra-rendeletét, s hogy ebbe a rendelkezésbe mi is belesünk, egyikünk se gondolt. Az ügyészség azonban nem feledkezett meg erről. Berendelte nyomás előtt álló revíziós példányainkat, s olyan erős olvasási vagy még inkább kritikai szenvedéllyel merült bele lapunk egyes cikkeibe, hogy a tartalomnak legalább felét halálra ítéte piros tintájával. A lap nyomásra kész állapotakor Budapestere utaztam, s így Imre, Moldován és Walter igyekeztek mindent elkövetni, az ügyészséget jobb belátásra bírni, de hiába való fáradság volt. Kossuth Lajosra éppúgy nem volt szabad 1944 márciusában hivatkozni, mint 1849 októberében. A magyar ügyészség éppúgy ellenségnek tekintette, mint a bécsi kamarilla. Új számot kellett készítenünk, elfogadható, enyhébb tartalommal. Az átalakított szám elkészültével magunk részéről az ügyet lezártunk tekintettük, s hozzákezdünk következő számunk előkészítéséhez. Nem kellett sokáig törnünk magunkat a tervezéssel. A Hivatalos Közlöny legközelebbi száma még a cenzori döntésnél is megdöbbenőbb hírt közölt. A minisz-

terelnökség sajtóosztálya az *Erdélyi Szemlét* nemzetellenes magatartása miatt megszüntette, ami ellen természetesen minden felszólamlás, tiltakozás hiábavalónak bizonyult. Eleinte bosszantó volt ez a minősíthetetlen eljárás, de Kossuth, Petőfi és a hozzájuk hasonló „hazaárulók” árnyékában kezdtük büszkén viselni ezt a kiközösítésünket. Később pedig egyenesen jól jött, mert esetleges kegyes elismerésük esetén amúgy se tudtunk volna eleget tenni egyetlen kívánságuknak sem.

Így szűnt meg élete harmincadik esztendejében az erdélyi magyarság két világháborút, több forradalmat, államhatalmi változást, nemzedékváltást megért legrégebb folyóirata. Az első magyar szépirodalmi lap, amely önálló életet tudott teremteni magának a magyar vidéken. S hibái, hiányosságai ellenére, gondjait, belső ellentéteit leküzdve, átment a romániai államkeretbe. Így a romániai magyarságnak, de általában a többi szomszédos országban élő kisebbségi magyarságnak is első, sokáig egyetlen irodalmi folyóirata.

KIRÁLY ISTVÁN: ADY ENDRE

1—2. köt. Bp. 1970. Magvető K. 779; 788. (Elvek és utak)

1. Az irodalomtudomány régóta hirdeti: nincsenek egyszer s mindenkorra lezárt művek,— minden kor továbbfejleszti, alakítja, másképpen olvassa őket. De vannak különösen gyorsan változó — s ezért nagyon is élő — életművek. Ady Endré ilyen: halála után félszázaddal, mindig más és más arcát mutatja, — értékelése változatlanul ütközőpont. Talán igaz lehet, hogy olvasottsága valamelyest csökkent a harminc év előttihez képest, — de ez a mű ott magaslik mindnyájunk láthatárán, mint hatalmas hegylanc. Megítélése, értékelése, elemzése tehát irodalomtörténet, kritika, írók vitáinak egyik vízvonalatója. Es mint igazi kortársai, Bartók Béla, Kodály Zoltán és Lukács György életműve, az Ady is megköveteli, hogy szembenézzünk vele. Mert ezzel ma is égő kérdésekre, Magyarország és Európa, népiség és művészet, lázadás és forradalom alapvető kérdéseire lehet választ adni.

Az irodalomtörténet, a kritikus tehát társadalmi szükségletnek, a kulturális fejlődésből következő „megrendelésnek” is eleget tesz, ha a ma eszközeivel és a ma tudásával vizsgálja Ady művét. S persze, az ilyen választás ezenfelül egyénileg is motivált; Király Istvánt különösen vonzotta az Ady műve, személye, a vele kapcsolatos kérdéskör.

2. Vállalkozása teljes sikerre vezetett. Ady-monográfiája a magyar marxista irodalomtudomány, — ezen túlmenően, az egész magyar irodalomtörténetírás eddigi egyik legsikerültebb teljesítménye, legkiemelkedőbb alkotása. S nem pusztán terjedelme — nem a 80 iv, — a mű gondolati gazdagsága, feszültsége, szépsége, belső arányai teszi azzá.

Ellentmondani látszik ennek a megállapításnak az a — más bírálatok által emlegetett — tény, hogy a mű Ady pályájának csak 1905—1912 közti szakaszával foglalkozik, s itt sem törekszik extenzív teljességre: lemond az életrajz megírásáról. De sem a szépirodalmi, sem a tudományos mű jelentőségét nem pusztán extenzív teljessége méri; egy év rajzában meg lehet ragadni egy korszakot, sőt egy-két költeményében

egy egész pályát. Az extenzív teljesség követése (és álma) nálunk egyeseknél csapda lesz; olykor éppen a soha-be-nem-fejezése. Király Istvánnak ebben a könyvében sikerült megragadnia Ady életművének és fejlődésének kulcskérdéseit s evvel kapcsolatos művészi és eszmei problémákat. Ezen túlmenően: a magyar irodalom történetének század eleji szakaszáról az eddigiektől sok tekintetben elütő képet rajzol. A kor Magyarországának főbb politikai, társadalmi problémáival is szembenéz — sőt, s ez könyvények egyik legnagyobb érdeme, legizgalmasabb teljesítménye, az e század eleji európai irodalom, művészet fejlődésének egynéhány vitatott kérdéséről, vonásáról önálló, eredeti marxista koncepciót alakított ki. Végül: alkalmat adott számára ennek a pályaszakasznak rajza arra is, hogy a marxista esztétika, irodalomtudomány néhány kategóriájának érvényességét, tartalmát felülvizsgálja, megerősítse, gazdagítsa vagy módosítsa. Azaz, így is fogalmazhatnám: a ma irodalmi, társadalmi, morális problémáiról is könyvet írt Király István.

A könyvnek nemcsak terjedelme, hanem gondolati feszültsége, intellektuális és érzelmi problémagazdagsága is lehetetlenné teszi, hogy egy bírálat keretein belül mindezekkel a kérdésekkel foglalkozzam, — annál is kevésbé, mert a könyv egyik legnagyobb erénye, hogy állandóan továbbgondolkodásra, helyeslésre, olykor vitára kényszerít. Ezért a bíráló is lemond a teljességigényről és a felvetődő kérdések közül csak néhányra utal.

3. Király István monográfiájának egyik legmeggyőzőbb teljesítménye: az Ady-pályakép értelmezése. Nem előzmények nélküli felfogása; ő maga is tudatosan kapcsolja megállapításait a magyar progressió és a magyar marxista kritika Ady-képéhez, — ám ezt a képet nemcsak árnyalja s továbbfejleszti, de jelentősen módosítja is. Szilárdan felmutatja, — a konzervatív, a „népi”, az urbánus, a fanyalgó-szektás félremagyarázásokkal és félreértésekkel szemben a magyarországi világhaladáshoz és a magyar néphez hű, mély belső problémákkal megküzdő, az

ellentmondásokkal szembenező Ady képét. Következésképpen és világosan jelöli ki a pályaszakasz fő állomásait: az „érzelmi forradalmiság” (1905–8) időszakától a „kétmeggyőződésű forradalmiság” (1908–12) időszakáig, kifejtve az egyes pályaszakaszokra jellemző társadalmi és egyéni kérdéseket, az ezeknek megfelelő magatartásformákat, emberideálokat, majd az ezeket sűrítő költészeti motívumokat és kifejezési formákat. Kettős következetesség vezet ebben a munkában: ragaszkodás a történetiséghez, a fejlődésrajzhoz (s ezzel sikerül korrigálnia több olyan — köztük marxistáktól származó — állítást, amely egy korábbi pályaszakasz jellegzetességeit általánosították Ady művében, nem építve a kronológiára, a pálya belső logikájára). Polémia lett így a monográfia a történetiségről elszakadt, túl absztrakt, felületes vagy irracionalista állítások ellen, — minden történelemfeletti, „örök” vonással, jelenséggel való olcsó manipulálás ellen. De Király ragaszkodik egy másik elvhez is: a pályaszakaszok jellegzetessége alapvető, döntő, meghatározójának mindig a politikai-világnézeti tényezőt tartja, — az élettrajzi, a pszichológiai tényezőket, a formai-esztétikai következményeket erre épülnek, ebből erednek. A marxista történeti módszer árnyalt, érzékeny használata a mű egyik módszertani kulcsa; segítségével érteti meg a sokat vitatott és tárgyalt Ady-„komplexusokat”: az érzelmi forradalmiság időszakával kapcsolatban a Magyar Ugar, a Művész-eszmény, a Pénz problémáit, a Halál-motívumot, s e korszakra tartja jellemzőnek a Léda-szerelmen motívumának kibomlását. A „két meggyőződésű forradalmiság” időszaka ad kulcsot az eltévedt Ember, a Küldetés-hit, az Istenkeresés megértésére, s nyújt alkalmat Királynak olyan problémák tárgyalására, mint Ady antikapitalizmusa, szocializmushoz való viszonya, népi-sége, magyarságmélnye.

Persze: mindezt gazdag anyaggal alátámasztva, kifejtésben árnyalt-hajlékonyan kapjuk a könyvben. Hadd utaljak a sok példa közül kettőre: általános érvényű megállapításokkal magyarázza meg, miért érettebb politikailag a költő publicisztikájában, mint verseiben (I. 500). Nagyvonalúan, bátran néz szembe Ady antikapitalizmusának kérdésével és a hazai tőke zsidó származású képviselőivel való viszonyával (I. 691.). Egyenes, világos, következetes fővonalak, — s a részletek gazdag árnyalása együtt teszi kiválóvá az új Ady-pályaképet.

4. Ady Andre pályaképének rajzát erősen *módosította* művében Király István, — de az eddigiekhez képest *újat ad* akkor, midőn Ady világirodalmi helyéről, a kortárs európai irodalom áramlataihoz való viszonyáról mond. Ady az európai fejlődés él-

vonalában levőnek látja, — nem a szimbolizmus egy helyi változata alkalmazójának vagy átalakítójának. Az igazi új, korszerű, Európa legjobb erőihez felzárkózó magyar irodalom első nagy képviselőjének (s itt, kimondatlanul is, a legélesebb polémiája azokkal, akik egy múlt századi fejlődés avult és provinciális végpontjának tekintik művét). Nem a *Nyugat* költőjéhez, kortársaihoz kapcsolja, hanem előre, József Attilához, — az európai fejlődésben pedig azokhoz, akik a kor válságát, a művészet kiütkeresését — meggazdagodva a korszerű kifejezési eszközökkel — a népiség, majd a következetes forradalmiság irányában oldották fel. Azokhoz sorolja, akik szembenéztek és megküzdöttek mind a dekadens modernség, mind az avantgarde modernség (Király kategóriáit használom) áramlataival, megszüntetve őrizték meg egyes vívmányait, s egy új, modern realizmust alkottak meg. Adyt így az igazi modernség követőjének látja, és a huszadik századi *modern realizmus* vonulatának csúcsára helyezi, — s evvel élesen elválasztja a francia szimbolistáktól, de az avantgarde lázadóitól is, el saját magyar kortársaitól is. Ady tehát jellegzetesen *XX. századnak* tekintti — nemcsak a magyar polgári demokratikus átalakulás énekesének, hanem az imperializmus és a forradalmak kora reprezentatív lírikusának.

Egy másik, gyökeresen új megállapítása: Adyt a „peremvidék” képviselőinek sorába utalja — akik a fejlett országok lázadóitól elütően az elmaradottabb, lenyomottabb népek és osztályok szavát szólaltatták meg, s így váltak lázadóból forradalmárokká, — így látja Adyval rokonnak az orosz forradalmárokat, vagy a ma „harmadik világának” útkereső intellektueljeit.

Ismét csak röviden, s szükségszerű egyoldalúsággal körvonalaztunk egy nagyvonalú és megejtő koncepciót, — amely már teljesen új Lukács György és Révai József koncepciójához képest, és amellyel szerzője nemcsak a magyar irodalom, hanem a kortárs világirodalom történetének képét is átrajzolja. Kétségtelen: aki a XX. század világirodalmával foglalkozik, ezentúl számot kell hogy vessen ezzel a nagyvonalú, újszerű, szenvedélyesen előadott felfogással.

5. Mindez természetesen, mint mondtuk, megkövetelte a marxista esztétika, irodalomtudomány néhány, gyakran használt s ezért kissé elkopotott fogalmának újjáértékelését is. Nagyon is következetesen — s nagyon is jellemzően a mai magyar szellemi légkörre —, Király István megőrzi a marxista esztétika fogalmait, de tovább is fejleszti őket. Nem hajtja el a „realizmus” kategóriáját, csak tág, következetesen filozófiai értelemben használja, — s kitűnően jellemzi a realizmus *intellektuális*, lényegét kereső, ellentmondáso-

kat látó változatait, Adynál is és másoknál is. Ady líráját így tekintheti egy tágabb értelmű realizmus példájának. Új értelmet ad, konkrétan és körülhatároltán a „modernizmus”-nak is, — és elméletileg talán legszébb példa, ahogyan a „népiség” kategóriáját felemeli, megtisztítja azt a ráragadt dogmatikus és revizionista „konnotációktól”, egyoldalú értelmezésektől, s így alkalmassá teszi arra, hogy „operacionális” legyen, hogy jelenségek megkülönböztetésére és értékelésére legyen alkalmas. Így éri el, hogy a „népiség” kategória kezében jó eszközzé válik Ady stílushasználatának, nyelvtechnikájának vizsgálatára is. Így fejleszti tovább elméleti és történeti elemzésekkel a „lírai hős” problémáját is.

6. Mindez már átvezet módszertani kérdésekhez is. Király István könyve e szempontból is nagyszabású teljesítmény, — kétségtől a magyar irodalomtörténetírás fejlődésének jelzője. Egy tudományág előrehaladásának útjai gyakran bonyolultak, — sok vita, tapogatózás, elméleti kísérlet, félsiker végeredménye is, hogy Király István a marxista történeti megközelítés módszerét most minden eddiginél gazdagabban, árnyaltabban, más módszerek eredményeivel dúsítva tudja alkalmazni. Csak három példa erre.

Művének fontos (és számszerűleg is tekintélyes) részét a verselemzések alkotják. Ezen a téren az utóbbi években sok kezdemény történt nálunk is, — s Király István felhasználja, magáévá teszi, átalakítja ezeket a kezdeményeket, s új módszertant kovácsol magának. Felhasználja a (helytelenül strukturalistának nevezett) matematikai-formaelemző eljárásokat, megvizsgálja a vers hangzásképletét, páratlanul alapos nyelvtani-stilisztikai vizsgálatokat végez, felfejti a kép szerkezetét, jellemzi a retorikai technikát, — keresi a metrika és ritmus megvalósulását. Am mindez csak árnyalás és hozzátétel, elemzésében mindegyik a vers *belső magját*, lényegét, mintegy belső formáját keresi, — azt az eszmei mondanivalót, amely a különféle elemeket egységéig szervezi. A vers központra, a világnézeti magra való koncentráció mellett a „kontextualitás” vagy az „indíciumpok elve” vezet, — amely éppen a vers formai, verseselési elemeinek tartalmi értelmezését teszi lehetővé. Így építi fel verselemzéseit, több százat, — megannyi különálló, olykor terjedelmes esszé, művészi beleérzés, tudományos akribia ötvözte, — megannyi felfejtése forma és tartalom bonyolult, rejtett, olykor ellentmondásos viszonyának. „Pedagógiai” haszna is nagy ez elemzéseknek, — önálló olvasmányoknak is megállnak, a tanár és diák részére útmutatók, de ezen túl teljesebb teszik a műalkotás marxista elméletét. Király

István általuk integrálta a marxista-történeti módszerbe a műelemző eljárások legjobb és legfrissebb eredményeit. Hadd utaljunk egy másik módszertani újdonságára: a nyelvészeti, a stilisztikai nyersanyag értelmezési módjára. Talán először sikerült itt meggyőződen nyelvtani-nyelvészeti megfigyelések és megállapítások tartalmi, világnézeti, stilisztikai értékelése, szerves beépítése az irodalomtörténeti folyamatba, az esztétikai kategóriákba. A szecesszió, az esztétizáló modernség nyelvi-stílusjegyeinek, képtechnikájának eltűnését elemzi így, — vagy ragyogóan fejt fel Ady népiségének nyelvészeti és stílusjegyeit. Ilyen elemzési és eredményei itt is általánosabb elméleti érdekűek, nyelvészet, stilisztika, irodalomelmélet újfajta egységének lehetőségeire figyelmeztetnek.

És végül: hadd szóljak arról, hogy ez a magyar költőt középpontba állító könyv mennyire európai és világtávlatú. Nem szakvakkal és deklarációkkal harcol Király a provincializmus, a szűkkörűség ellen, — hanem avval, hogy birtokba veszi az európai kultúrát, hogy természetesen jártas a kor európai irodalmában és a vele foglalkozó irodalomtudományban. Analógiákat, párhuzamokat és ellentéteket talál így az Ady-művekhez, a magyar problémákat szélesebb áramlatokhoz kapcsolja. A széles körű műveltségnek és gyors kapcsolóképeségnek ez az erénye segíti, hogy nemcsak szűkebben a magyar, hanem néhány lényeges eredményével a közép-európai, tágabban a XX. századi világirodalomtörténeti kutatásoknak is sok újat adjon. Sok példát idézhetünk, de csak egyre utalok: a Monarchia „halálkultuszá”-nak elemzése vasos tézisekkel felér; a költő küldetésstudatáról, próféta voltáról szóló rész pedig ugyancsak egy kötet lehetne a megirandó Európai Irodalomtörténetnek. (Az Ady-monográfia rövidített kiadása meg is érdemelne idegen nyelvű kiadást.)

6. Sorolhatnánk még a mű erényeit, eredményeit, kitűnő, megragadó részleteit (például az Ady körüli viták rajzát vagy Ady népszerűségének kis vonásaiból összetett bravúros tablót) —, de hadd összegezzük az eddigieket avval, hogy alapos filológiai készütség és alapozás, — elmélyült, értő elemzőkészség, — embereket és helyzeteket megérteni képes pszichológiai érzék, — tág ívű elvi koncepció egyesül szerencsés egységben, egy jelentős tudóseyéniség szenvedélyével, egyéniségének sodró erejével — megejtő, egységes művé.

7. A jelentős mű sajtásága persze, hogy gondolatokat indít el, hogy vitakozni is készít, hogy továbbgondolkozni is segít. Király István nagy művével is kedvünk támad olykor vitakozni, ellentmondani. Néhány ilyen vitatni való pontra utalok.

a) Az eddigi bírálatok egy része is felvetette a mű „linearitás”-át, azt a problémát, hogy mivel a világnézeti fejlődés megszabta sorba illeszkednek a verselemzések, mintegy illusztrációjával egy-egy problémának, s ezért e bírálatok szerint elvész éppen Ady fejlődésének árnyalt bonyolultsága és egy-egy vers többértelműsége. Elvben van is valami igazság ebben a bírálatban, — valóban lehetne vitatkozni azon, hogy egy-egy vers éppen abba a sorba illik-e, amelyben a monográfiában szerepel. De mindenki, aki monográfiát írt valaha, tudja, hogy a történetilógikai tárgyalás okozta „linearitás”-t nehéz elkerülni, hogy a történetész szükségszerűen kell, hogy csoportosítson, egyszerűsítsen, hogy az egymás után tárgyalás; tehát a „linearitás” módszerét nem lehet kikerülni. Király István ugyanakkor egy-egy versnél is, egy-egy problémacsoportnál kielégítően hangsúlyozza az egyidejűséget is, a belső bonyolultságot is.

Egy megoldást javasolnék azért mégis ha hosszabb időszakaszról van szó, mintegy meg lehetne állítani a kronologikus-tematikus tárgyalást, és egy-egy adott rövid időszakaszról mintegy keresztmetszeti képet adni, egy-egy kis időszakban keletkezett művek, cikkek, vélemények időrendi tárgyalása érzékeltetné az alkotó útjának bonyolultságát.

b) A módszertani kérdések közül még utalnék egyre: bármilyen meggyőző Király István verselemzési módszere, s bármennyire helyes továbbfejlesztését jelenti kísérleteinknek, egy veszéllyel jár, s ezt a veszélyt ő nem mindig kerüli el. Az a bizonyos belső mag, az a végső szervező erő olykor az elemzések szerint pusztán egy magatartás, egy indulat, egy mozdulat (egy pszichológiai mozzanat) lesz (a „dac”, vagy az „és mégis”, vagy a „kiáltászerűség” vagy a „hiába”), — s így a magyarázat középpontja, a vers „centruma” magyarázatra szoruló részmozzanat vagy túlságosan is általános magatartásforma.

c) Amit a magam részéről a műből leginkább hiányolok: az az Adyt körülvevő kor, környezet, főleg a szellemi élet rajza. Király István szeretettel és értéssel teli, kitűnő kisportrékat rajzol Ady barátairól, vázolja a kor vonásait, politikai és társadalmi mozgását is, — de mintha egy filmet látnánk, szándékosan halványítja el Ady közvetlen irodalmi környezetét, kortársait, a *Nyugat* körétől a konzervatívig. Módszertanilag is problematikus ez: érdemes lenne tudni, miben közös Ady kortársaival (és sok ilyen mozzanatra lehetett volna utalni,

magatartásoktól-maszkoktól nyelvi formulákig és módszerekig) és miben különbözik tőlük, még pontosabban: azonosságaival is mennyiben más. Mértéktelenül magányossá válik így Ady — az irodalomtörténeti magyarázat is néhol szaggatott: látjuk a nagy vonalakat, az okokat, az európai, közép-európai jelenségeket, — de éppen a kor magyar szellemi életének analóg törekvéseiről keveset. S nemcsak az irodalomra gondolok, gondolkodásra és tudományra is, de főleg képzőművészetre és még inkább a zenére, — az Ady-probléma csak nőtt volna, ha Bartók és Kodály ekkori pályájára történik utalás.

d) Persze: mindez nem csupán módszertani, hanem már tartalmi kérdés is, a kor egyes áramlatai megítéléséé. Király István Ady-monográfiájában minden eddigi munkájánál koherensebben s imponáló felkészültséggel fejt ki a „modernizmus”, illetőleg pontosabban az irodalmi-művészeti modernség történetének két szakaszára, a dekadens és avantgarde modernsége vonatkozó felfogását. Megmutatja együtt az azt is, hogy Ady mennyiben érintkezett ez áramlatokkal, mennyiben közös velük, s mennyiben haladta túl őket. A magam részéről e jelenségek egy részét korábban is és most is másképp értékelem, s különösen a fejlődés második szakaszára vonatkozólag vallok más felfogást, — amelyet éppen Király Istvánnal való vitában fejtettem ki. Ezért hát úgy látom, hogy a nagyszabású Ady-műben is van, illetőleg Ady egyes műveinek, magatartásformáinak vannak olyan minősítései, amelyekkel nehezen tudok egyetérteni. Néhány példát idézek erre.

A század eleji európai irodalmi fejlődést mintha túl egyszerűnek, pusztán kétsíkúnak látná: tehát a dekadens-avantgarde modernség és a realizmus kettősségében. Pedig a fejlődés bonyolultabb ennél; — a „dekadens” modernség egyes Király által kiemelt jelenségei, mint a „homály” vagy az „enigmatikusság”, több országban 1905 körül már a múlté: a szimbolizmustól, vagy ha úgy tetszik, a dekadens modernség század végi formájától való eltávolodás nem olyan egyedülálló Adynál. Már 1895-től jelentkezik a francia irodalomban, — már ekkortól, de főleg 1900-tól észlelhető egy humanistább, a nép élete forduló irány kibontakozása, — hogy csak olyan jelenségekre utaljak, mint Verhaeren lírájának fordulata, mint az unanimiták mozgalma, Jammes, majd Péguy, a korai Apollinaire-mű, az első „szociális”, sőt forradalmi költőké.* Van tehát

* Vö. legplasztikusabban M. DÉCAUDIN: La crise des valeurs symbolistes c. tézisében, 1960. Ady szempontjából is megvilágító adat lelhető Décaudin könyvében (p. 460). Ady Franciaul 1913-ban a *Les Feuilles de Mai* c. forradalmi szándékú folyóiratában jelenik meg, — egy olyan lapban, amely főleg J. R. Bloch indította nyomán egy életteli, népközel költészetért küzd. Dehmelt, egy örmény költőt, Henry Vandeveldet belga szocialista költőt közli többek közt Ady franciára fordított versei társaságában.

a század végi fejlődésnek olyan szakasza, amely Adyval azonos irányú — habár hatást feltételezni nyilvánvalóan nem lehet. És az is igaz: hogy Közép-Európában, de főleg Ausztriában az a fajta irány uralkodó, amit Király „dekadens modernség”-nek nevez.

Vitám van abban is, hogy az avantgarde modernség körébe utal Király István olyan szemléleti vonásokat, de főleg morális magatartásformákat, amelyek minden lázadóra — a plebejus-demokratára is, adott esetben — vagy ellenkezőleg: szinte minden művészre jellemzőek. Bizonyos magatartás- és lázadásformák (amelyeket Király István általában nonkonformistának vagy anarchistának minősít) véleményem szerint bizonyos körülmények között nemcsak előzményei lehetnek egy forradalmi magatartásnak, hanem egyenesen, majdnem törvényszerűen abba nőttek át. Mindig az a kérdés, *kikkel* nem konformis a költő — és a század elejei polgárság elleni tiltakozásnak és lázadásnak néhol szükség-szerűen ilyen formákat kellett öltenie. Egyes fejtegetéseimél pedig (pl. I. 130.) az az érzés is támadhat, hogy Ady egyes sajátos, már éppen túlhaladott magatartásformáit egyenlősíti az „avantgarde modern”-séggel, — és így bizonyítja azok elavult, dekadens voltát. Mindez, úgy gondolom további vita kérdése.

e) Nagyon-nagyon ritkán, de előfordul a műben „rövidrezárás” is, azaz formai-nyelvi-stilisztikai jelenségek és eszmei tartalom, vagy morális magatartás túlközvetlen kapcsolatának feltételezése. Így — Kodály és Bartók műve, sőt a magyar népdal népzene sem indokolja az „időmértékes-nvu, gati” verselés és a „nemzeti” olyan **merév-**

tartalmi-érzületi és főleg társadalmi (a „tömeghátvéd nélküli polgárosodással” adekvát) minősítését, mint azt a II. 577. lapon olvashatjuk.

f) És végül: Király István minden eddigi múltján mélyebben, komolyabban, alaposabban néz szembe Ady és a magyarság probléma-komplexumával, — egyaránt felül-emelkedve az urbánus, a konzervatív, a „népi” elfogultságon s a korábbi kommunista kritika gyanakvásán is. Könyvének talán legszebb lapjai ezek. És mégis: bizonyos kielégületlenséget ez a rész is hagy, — talán azért, mert a kérdés kifejtése a következő kötetre marad. Számomra a probléma az: Adynál a magyarságprobléma nem teljesen azonos a népiség problémájával, — a kettő nem fed egymást teljesen. Mint oly sok kortársánál, más tartalmak, indulatok öltözököttek nála is „magyarság”-köntösbe, nemcsak a népiség jelzése volt ez nála, s nemcsak a forradalmisághoz való út előkészítője, olykor fedő- és menekülő fogalom is. És nem lehet felednünk: kényszerűen és szükség-szerűen ő is a történelmi Magyarország politikai kategóriában gondolkodott, s bizonyos összeütközések innen is származnak. Kétségtelen, hogy e kérdések tárgyalására még sort kerít Király István.

8. Vitatni, továbbgondolkodni való kérdéseket vetettem fel, — amelyek nem érintik a mű jelentőségét. És a bírálat, ismertetés befejezése valamiféle kollektív, testületi büszkeség is: az egész tudományágé, — a magyar irodalomtudományé. Amelyet annyi szokás szidni, amelynek létét is szokás tagadni, amelyet másodlagosnak szokás deklarálni, s amelynek művelője ilyen jelentős alkotást hozott létre.

Szabolcsi Miklós

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÖSSZES MŰVEI

Szerk.: Bisztray Gyula és Király István. — Elbeszélések 6—7. köt. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. 1968—1969. 444; 382 l. — Cikkék, karcolatok 8—9. köt. Sajtó alá rendezte: Nacsády József. 1969. 396 l. 17. köt. Sajtó alá rendezte: Rejtő István. 1969. 403 l. Bp, Akadémiai K. (Mikszáth Kálmán Összes Művei 32—33, 58—59. 67.)

Az 1968—69-ben kiadott öt kötet két cikluson belül is gyarapította a Mikszáth kritikái kiadást. Többszörösen hasznos ez, hisz meggyorsult a kiadás üteme, és már most lehetőség nyílik a kétféle jellegű anyag szembesítésére — egy árnyaltabb Mikszáth-kép kibontakozását segítve elő. A kötetek közös jellemzője, hogy a 80-as évek elején — a szegedi, illetve a Pestre visszatelepülő, *A tót atyafiak* és *A jó palócok* sikerét élvező író — természetét gyűjtik egybe. Tetemes mennyiségűnél az első kötetkiadást, számos írásnál

a szerzőség bizonyítása révén az életműbe való beillesztést jelenti ez. Az anyag, s a vele kapcsolatos munka sajátosságai indokolják, hogy az alábbiakban főleg a főszöveg kialakításának kérdéseivel (szerkesztés, hitelesség, szöveggondozás) foglalkozunk részletesebben.

1. *Anyagrendezés*. Mivel a novellák ciklusa egy kézben összpontosul, lehetőségessé vált, hogy a 32. kötetet már eredeti terv szerint *A tót atyafiak* és *A jó palócok* novellái számára tartsák fenn, amelyek így nem

kronologikus rendben, hanem Mikszáth eredeti kötetrendjében kerültek a kritikai kiadásba. Bisztray azzal érvel, hogy ellenkező esetben a korszakos jelentőségű két kötet „közudatban már teljesen egységes összképét” áldozná fel. (Bár ez az érv egyes verseskötetek esetében indokoltabban hangoztható!) Inkább második érve alapján kell elfogadnunk rendhagyó megoldását. Az egyes elbeszélések ugyanis már négy—öt évvel előbb elkészültek, de végső, klasszikus csiszoltságukat a kötetbe rendezés, a megjelenés időpontjában érték el. S mivel *A jó palócok* 12 darabja 1881 márciusa és decembere között keletkezett, így nem nagy kár esik a kronológiában sem, hisz az írások zömének amúgyis e kötetben a helye.

A 33. kötet a 31. kötet folytatásaként az 1881—82. évi novellatermést tartalmazza a megjelenés időrendjében. A színes, változatos anyag rendszerezésére is kísérletet tesz a sajtó alá rendező, a kötet jegyzeteinek bevezetőjében az író életének egyes szakaszai szerint csoportosítva e novellákat. Az anyag-ellenrendezés kifogástalan, csupán egy szigorúbban értelmezett hitelességi mérce esetén a kétes hitelű írásokat célszerűbb a függelékbe helyezni, miként ez az 58. és 67. kötetnél is történt, de ez csak néhány írásra vonatkozik.

Az 58. és 59. kötetekbe a *Szegedi Napló* 1880-as évfolyamának — „Mikszáth utolsó szegedi évének — publicisztikai természetű gyűjtötték egybe. A kötetek igen arányos — féléves metszessel tagolt —, egységesen megoldott anyagrendezést mutatnak. (Tárcák, Vezércikkek és egyéb politikai írások, Apróságok és Színház rovaton belül érvényesül a kronológia.) Belső rendjüket már az előző kötetekben kialakított rovat-műfaj és időrend kombinációja adja. A két kötet összefügg annyiban, hogy egy évfolyam írásait adja, de megőrizték a kötetek önállóságát is, az adott időszak teljes publicisztikai anyagát egy kötetbe rendezve érvényesítik a kritikai kiadások alapelvét, a kronológiai rendet.

A 67. kötet önmagában csonka, bár a legkevésbé az azon három kötet közül, amely együttesen öleli fel az 1882. nov. 29-től 1883. dec. 31-ig terjedő időszak publicisztikai természetét.

A kötetben belüli anyagrendezés kérdéséhez tartozik, hogyan alakítjuk ki az egyes műfaji csoportokat. Nyilvánvaló, minél többet, annál jobban háttérbe szorul a kronológiai elv. (Annak tudatában, hogy az egyes kötetek szerkezetét az anyag szabja meg.) *A Cikkek és karcolatok* III. kötete (53. köt.) hat csoportra bontja anyagát, de az élre helyezett tárcák között csak három írást közöl. Az 59. kötet említett csoportjában az írások negyede eredetét tekintve nem tárcák. Olvashatunk itt vezércikket (*Csengery Antal*

meghalt), „petit”-et (*Az ősz*), többet a *Csarnok* rovatból — s mindezek mindenféle indoklás nélkül kerültek a tárcák csoportjába. A *Színház* rovat élére helyezett két tárcacikk esetében (*Az új társulat* I—II. 58. köt.) legalább elfogadható indoklást kapunk. Továbbá ideszámítva Nacsády — tárcák számát szaporító — tevédséit (58. köt.: *A névtelenség* nem tárcarovatban jelent meg, 59. köt.: *Iska kisasszony* a *Csarnok* rovatból ered) arra a megállapításra juthatunk, hogy egy megmerevedett kategória erőszakolt fenntartásáról, vegyes anyaggal való kitöltéséről van szó. Ezért helyeselhetjük Rejtő István 67. kötetben alkalmazott megoldását, aki összevonással a *Cikkek, tárcák* csoportját alakította ki.

Láthatóan a később kiadott kötetek hátrányos helyzetben vannak, s lassan egész jegyzéket közölhetnek némi szemrehányástól sem mentes hangon olyan írásokról, amelyek „technikai okokból” más kötetbe kerültek. Még az *Egy cikk az irodalmi viszonyokról* (Szegedi Napló 1880. dec. 1.), nyílt levél lévén, joggal került a 24. kötetbe, de akkor felesleges ezt jelezni. Annál kevésbé indokolt a 30. kötet novellái között tartalmát, műfaját tekintve az 58. kötet színházi rovatába kívánkozó színházi levél. (*Nótás Kata*, 1880. jan. 27.) Hasonló következetlenségről tanúskodik, hogy két azonos jellegű, ún. „szeszoncikk” sem került egy kötetbe. A *Rózsák hervadásá-nak* (SZN 1880. jún. 27.) Az *ősz* mellett a helye az 59. kötetben, s nem a 31. kötet elbeszélései között. Erről máskülönben is határozott állásfoglalás olvasható a *Cikkek és karcolatok bevezető* kötetében (51. köt. 206. 1964)!

Súlyosabb hibának minősül, ha teljes névvel jelzett, kétségtelen hitelű írás marad ki a kötetből, s ilyenkor már csak a pótkötetre hagyatkozhatunk. Hiába kerestük az 59. kötetben *Komjáthy mint költő* c., a Szegedi Napló 147. számában (1880. jún. 27.) megjelent tárcacikket.

2. *A hitelesség kérdése.* Az anyagrendezés kisebb-nagyobb hibáiért azonban kárpótol e kötetek vitatkatatlanul nagy érdeme, hogy a lassan évszázados sajtóanyag foszladozása miatt veszendőbe menő írásokat menti át, tetemes mennyiséget első alkalommal rendezve kötetekbe. (A 67. kötet cikkeinek kétharmadát, a 33. kötet félszáz novellájának egyharmadát először gyűjtötték kötetbe.) Az igazi újdonságot pedig azok az írások jelentik, amelyeknél első alkalommal sikerült bizonyítani Mikszáth szerzőségét. (A cikkek esetében ez a kötetek fele-harmada!)

Nacsády József (58., 59. köt. cikkei) főleg a témárokonság, a lapnál kialakult szokás alapján dönt. (Mikszáth szokta írni a nekrológokat, ő volt a társasági élet eseményének a krónikása stb.) Felfigyel az irodalmi uta-

lásokra, reminiszcenciákra, az érzelmes-borongós, patetikus hangra, jellegzetes szófordulatokat emel ki. Ritkábban a képanyag, az írások felütése alapján is szelektál.

A 67. kötet (Rejtő István) alaposabban veszi figyelembe a cikkek felütés- és zárás-mechanizmusát. Egyes cikkek esetében pedig kifogástalanul bizonyít (Greguss Ágost nekrólóg). Arra is ügyel, hogy a *Hátrahagyott iratok* cikkeinek hitelességét is felülvizsgálja, elvégre Rubinyi is tévedhetett.

A novellák esetében csak a 33. kötet jöhet számításba (Bisztray Gyula munkája), hisz a 32. kötet számtalanszor közölt kétségtelen hiteles írásokat tartalmaz. A félszáz novella között hat újdonságot is közöl, amelyeknél első alkalommal bizonyítja Mikszáth szerzőségét. (Akad még egy-két anonim írás ebből az időszakból, mint a *Pesti Hírlap* 1881. nov. 9-i számában az *Akit királynak tartanak* című tárca-novella, a *Lándsza Imre komája* alcímmel. Az elnyújtott kis anekdota is Mikszáthra vall, érdemes lenne megvizsgálni!) A hat újdonságból három esetben nemcsak azért kételkedünk, mert nem találtuk elégségesnek a bizonyító apparátust, hanem mert gondosabb munkával sem juthatunk megnyugtató eredményre. A legcélravezetőbb — az ellenőrzésnél is alkalmazott — módszer: az egyidőben keletkezett, kétségtelen hiteles írások jellegzeteségeinek szembesítése a kétséges hiteles darabokkal.

Már néhány írás alapján is (pl.: *Az elzúllott báró*, *A kis hűgom virágai*, *Éji és éji alakok*) megbízható filológiai apparátus birtokába juthatunk. Időben, térben mélyen gyökerező írások ezek, irodalmi utalásokkal. (Múlt idézése, jelen, múlt összevetése; időszzerű események, politikai vonatkozások gyakorisága; a Petőfitől kölcsönzött Hiripi név.) Nyelvi-stílusbeli sajátosságok a szókincs (kedvelt szavai, főleg idegen szók: apprehendál, fizognómia), az alaktan (a meg ígekötő sajátos használata: megélés, megápolni), a mondatszerkesztés területéről; az ironikus, néhol cinikus, pesszimizisztikus hang, majd az előmlő líraiság; csipős szűrésai (korhelyt papnak szánnak); célzásai a birtokok elűzésére; anekdotikus ötletei (aki tönkrement kocsmárosnak adja ki magát, azt minden vendéglős jól tartja); a befejezések poentirozása — mind-mind a korabeli Mikszáth fegyvertárának bizonyító erejű jellegzetességei.

Az általunk kifogásolt három írásban a fentiekkel szinte egyetlen jegy sem azonosítható. A *köszívű férj* esetében a sajtó alá rendező „nyilvánvaló stílusjegyek és szerkezeti sajátosságok” mérlegelése alapján döntött, ám nem közli őket. A címadás és alcím szerény bizonyítékain kívül a korban közismert fűrdőnevekkel érvel. A *kelepcébe*

jutott férj témáját kétes hiteles írással rokonítja, egyetlen alaktani bizonyítéka a *menthellenül* szóalak. Módszerére az általánososságok ismételtetése jellemző („jellegzetes mikszáthi előadásmód”). A *Fűrdőre kell menni* esetében is egy-két esetleges jegy alapján dönt.

Láthatóan a hitelesség megállapítás egyéges módszereit nem dolgozták ki, erre sem a ciklusok nyitóköteteiben, sem az egyes kötetek bevezetőiben nincs utalás. (Pedig elfért volna.) Esetenként, az egyes cikkek jegyzeteiben, tudományos rendszerességet, módszert nélkülöző, ötletszerű megjegyzések alapján túlságosan könnyen jutnak arra a megállapításra, hogy adott írás kétségtelenül Mikszáth Kálmántól származik. Szembetűnő, hogy csak elvétve találkozzunk nyelvi-stilisztikai vizsgálat ódással. Inkább az átmentésre, a közlésre esett a fő hangsúly, még akkor is, ha nem sikerült minden esetben megnyugtatóan bizonyítani Mikszáth szerzőségét, hisz esetenként ez később is elvégezhető. Bár azt a véleményünket sem hallgathatjuk el, hogy a kritikai kiadásba került írás bizonyos rangot kap, védeltséget élvez, innét már később nehéz kiemelni, idéznek belőle, sőt kétes hiteles írások bizonyítására is felhasználják, mint ezt a 33. kötet esetében tapasztalhattuk.

A hitelesség megállapítás elbírálásánál nem mérhetünk egységes mércével, ami a cikkeknel elégséges, az a novelláknál kevés. Mikszáth elsősorban szépíró volt, ez időszakból származó véleményeiből is kiderül, mit tartott fontosabbnak: „... undorodom az újságírói foglalkozástól, de mégis kénytelen vagyok vele. Az az egy zsáner, amihez úgy ahogy értek, a novella... ami íróhoz méltó dolog, nem úgy, mint a pamflet, vagy ami még ennél is alacsonyabb, a lapcsinálás.” (*Szegedi Napló*, 1880. dec. 1.) Reviczky is hasonlóképpen vélekedett: „Lehet valaki tiszser olyan felkapott, mint Mikszáth, értéktelen hírlapi cikkeket kell firkantania napról napra, hogy a magyarok Istene megadja neki a mindennapi kenyeret.” (1885.) Kiváltható ezekből némi mentegetőzés, a kényszerű munka, a rosszul fizetett robot alacsonyabb szintjének indoklása is. Mikszáth némegetszer él az „ollózás” módszerével, arra is több példát találunk, hogy egyes cikkeknek csak fele, harmada vall tollára.

Így nyilvánvaló, hogy a publicisztikai anyag anonimitásának feloldása rendkívül nehéz, egyes esetekben talán el sem végezhető. A névjelzés nélküli cikkek tömegéből kiemelni, melyik ered szerzőnkétől, és kötetenként 20—30 cikknel bizonyítani a szerzőséget sokkal nehezebb, mint a nagyobb kedvvel-gonddal készülő, az egyéni vonásokat jobban tükröző novellákat kiválasztani a kevésbé

anonim anyagból, s kötetenként egy pár esetben részletes vizsgálat alá vetni.

3. *Szövegkialakítás.* A jegyzetek élén egyéges szöveg tudósít valamennyi kézirat hiányáról. (Az 58. kötetnél ez véletlenül elmaradhatott.) Feltételezzük, hogy több száz kézirat nem pusztult el, inkább csak kallódik. Mikszáth maga is utal rá, hogy a nyomdászok gyűjtötték a kéziratokat.

Az alapszöveg kiválasztásában többnyire a kiadási elveknek megfelelően jártak el a sajtó alá rendezők. A cikkeknél — kézirat hiányában, egyszeri sajtóközlés esetén — ez nem jelentett különösebb gondot. Az 58. és 59. kötetben a *Szegedi Napló*, a 67. kötetben többnyire a *Pesti Hírlap* szövegét kapjuk. A kötetkiadást is megért néhány cikk esetében a 67. kötet általában közli, hogy melyik szöveget adja, ha nem is indokolja, az 58. kötetnél azonban a *Tisza Lajos és udvara Szegeden* c. kötetben is közölt tucatnyi tárcáról ez nem derül ki. A szövegváltozatok közlésétől egységesen eltekintettek.

A 32. kötet novelláit egységesen a Mikszáth Kálmán Művei sorozat (1901-es Révai kiadás) 5. kötete alapján közli Bisztray Gyula. Ez tartalmazza ugyanis a Mikszáth utolsó javításait tükröző végleges szöveget. Bár e népszerű novellák Mikszáth életében még több kiadást is megérték, de a szövegek csak romlottak, így feltételezhetően a legjobb szöveg szolgált alapszöveggént. (Az egyes novellák jegyzeteiből ez olvasható ki, ha hangsúlyosabb formában nem is kapjuk a szövegválasztás indoklását.) A szövegváltozatokba szabályszerűen felvette az első folyóiratközlések, az első kötetkiadás, a díszkiadás, és a jubileumi kiadás variánsait. A 33. kötet harmadának első kötetkiadása ez, főként a *Pesti Hírlap* szövege, a kötetekben is kiadott novelláknál szabályszerűen a Mikszáth által utoljára átnézett szöveg (Az *apró gentry és a nép* 1889-es, A *tekinetes vármegye* 1889-es kiadása) szolgált alapszöveggént.

A szövegkritikai munka a két novelláskötetnél a leggondosabb. Bisztray Gyula tevékenysége megnyilvánul a Mikszáthra oly jellemző, nagy stílusértékű szavak megóvásában (*morcosan* 33. köt. 195 : 27, melyet későbbi kiadványok szívesen „javítottak” *morcosan-ra*; a *fölveszik* szó *fölverik* jelentésű használatában is helyesen dönt, 33. köt. 182 : 26, hisz Mikszáth másutt is így használja: 33. köt. 190 : 10), az öröklődő, értelemzavaró tollbotlások (aranygombot aranykeresztre helyesbít 32. köt. 117 : 15), a sajtó hanyagságainak javításában. Következtesen javítja a határozóragok hibáit is (33. köt.: abban a boltban 130 : 21, hivatalban 23 : 24, frakkban 102 : 17 hatosokban 140 : 39 stb.) A szöbetelődások-

nál (*Pista*, aki még 33. köt. 73 : 3) megoldása nem szabályszerű, nem alkalmazza a főszöveg kiegészítésénél kötelező szögletes zárójelet. Mikszáth sajátosan elferdített idegen szavainak korrigálása révén azonban már izéből veszít a szöveg (*Pesti Hírlap*: reterálhat, 33. köt. 28 : 25 retrálhat; PH: medecin, 33. köt. 31 : 13 medicin). Másutt is van erre példa (PH: fizonomiával, 67. köt. 6 : 12 fizionómiával).

Nacsády szabályszerű emendációs tevékenysége (58. és 59. köt.) főleg szó és szóelemek betoldásában nyilvánul meg (mert [a] Zichy 58. köt. 123 : 26, követ [el] büntetendő 59. köt. 165 : 14, egyetembe[n] 59. köt. 167 : 20, kert[i] lakhoz 59. köt. 52 : 8 stb.) Ám nem túl következetes, megelőgszik egy-egy figyelmeztető felkiáltójellel, az olvasóra bizván a javítást. (Megállapíthatja [!] — megalapozhatja? 58. köt. 100 : 31; nagy [!] — nagyobb? 58. köt. 91 : 23; betért [!] — befért 59. köt. 211 : 29. Kóródi Pista [!] — K. Péter 59. köt. 225 : 33. megszólításba [!] 59. köt. 52 : 13 stb.)

A szövegek összevetésére különös gondot fordítottunk, így joggal állíthatjuk, hogy e kötetek pontos, megbízható szöveget közvetítenek. Bár a szövegromlás jelentéktelen, eseteire, típusaira mégis fel kell hívunk a figyelmet. Viszonylag az 58. és 59. kötet tartalmazza a legtöbb hibát. Szókihagyások (elől az alapszöveg: ismeri az, — ismeri, 58. köt. 47 : 33; még ezzel igazán — még igazán 59. köt. 240 : 24), szócserek, alakmódosítások (előbbi — előző 58. köt. 185 : 38; fekélyesztette — fekélyesítette 58. köt. 91 : 8; és — de 59. köt. 11 : 34; belédtemetkezik — beléd temetetik 59. köt. 68 : 3; elcsábitja — elcsalja 59. köt. 240 : 34; tyúkszem marad még — tyúkszem van még 59. köt. 247 : 30 stb.) formájában. A 32. és 33. kötetben csak elvéve akad hiba (elől az alapszöveg: fáradtságtól — fáradtságtól 32. köt. 7 : 29; Svarka — Skvarka 32. köt. 63 : 5).

A szövegek „betűhívek” — szó szerinti értelmezésben, ugyanis az írásjelekre kisebb gondot fordítottak a sajtó alá rendezők. A 67. kötet az élőbeszéd hatásos szüneteit jól tükröző gondolatjeleket cseréli vesszőre, vagy egyszerűen elhagyja. (9 : 1, 9 : 34; tévedésem — ök., tévedésem ök. 52 : 23, utolsó kártyájuk — a politika., utolsó kártyájuk a politika. 177 : 22) Az írásjelek gondatlan használata a mondathatárok eltolódásához vezet (32. köt.: fölfelé. A Csökéné — fölfelé; a Csökéné-97 : 9; barnább lett, Magdát — barnább lett. Magdát 172 : 36.) Már csak a helyesírási bizonytalansággal magyarázható az a számtalan vesszőhiba, amely a 32. kötet egyébként megbízható szövegében előfordul. (Leggyakrabban az összetett mondatok tagolására szolgáló vesszők hiányoznak.) Részint nem pótolja az alapszöveg hiányát (7 : 14,

8 : 11, 10 : 18 stb.), s ami még nagyobb hiba, az alapszöveg szükséges vesszőit hagyja el (15 : 33, 22 : 31, 24 : 17, 25 : 6, 33 : 16 stb.). Ilyen helyesírási bizonytalanságra — tehát nem egyedi hibára — utal az *árbc* hibás alakja az 58. kötetben (árbc 108 : 33, árbc 108 : 37).

4. A *jegyzetapparátus*. A főszöveg kialakításának három részletesebben elemzett területe után a jegyzetapparátus azon fejezeteit tekintjük át — terjedelmi okokból csak vázlatosan, nem érdemük szerint —, melyeket a fentiekben még nem érintettünk.

A jegyzetapparátus bevezetői részletes tájékoztatást adnak kortörténeti, kiadás- és sajtótörténeti kérdésekről, biográfiai szempontból is megfelelő fogódzót nyújtanak. (Említésre méltók az 58., 59. kötet kimerítő részletességű összefoglalói Szeged újjáépítésének kérdéseiről, a helyi politika és az országos politika Mikszáth által érintett területeiről.) A kötetkiadások, fordítások gondos felsorakoztatásában a 32. kötet kiemelkedő, egyébként éppen filológiai szempontból gyengébbek e bevezetők. Az általános módszerek, megoldások indoklásában (a hitelesség megállapítás módszerei, szövegválasztás és kialakítás stb.) szükségesek vagy legtöbbször nélkülözik ezeket.

A keletkezéstörténeti fejezetek szerteágazó kutatások eredményeit sűrítik magukba, nemegyszer újdonságokkal, tudományos megállapításokkal is szolgálnak. Bisztray Gyula meggyőzően bizonyítja Nacsády érvelésével szemben Mikszáth témájának eredetiségét a *Péri lányok szép hajáról* c. novella esetében (32. kötet); *A jó palócok* „három kiadatlan”-járól Rubinyi megállapításait felülvizsgálva eredeti magyarázattal szolgál (33. kötet); Szilády tevédeseit igazítja ki a Toldi-mondával kapcsolatban. (33. kötet.) Tudományos újdonságként kell fogadnunk a sok új álnév megfejtését, azonosítását. Corvin, O-i a 33. kötetből, P-s a 67. kötetből, Curtius, Colon, Tacitus, Petrus az 59. kötetből. Nemo azonban nem újdonság, Gulyás Pál álnévlexikona már 1956-ban közli.

Az egyes művekhez fűzött jegyzetek az anyag természetéhez szabottak, inkább csak kötetenként egységesek. Különösen említésre méltó a 67. kötetben a parlamenti karcolatok jegyzetelése. A szigorúan szerkesztett, egységesen két fő részre tagolt jegyzet első része, a regeszta, az aznapi ülés tényszerű összefoglalása, amely nélkül kevésbé élvezhető a mikszáthi reflexió, a második részben Mikszáth megoldásai — a formai jegyek, értelmezési problémák kaptak helyet.

A tárgyi magyarázatok bőségesek, nemegyszer hasznos összevetéseket is tartalmaznak egyéb művek név- és képanyagával. (Főleg a 32. és 33. kötetben.) Ha nem is feltűnően sok, azért még akad felesleges jegyzet.

Gyakoribb típusai: a szerző is kielégítő magyarázatot ad a főszövegben (pick-pocket 33. köt.), közismert szó, fogalom (a *Három testőr* szerzője 32. köt., peniculus, pulpitus 33. köt., fiaskó 58. köt. stb.), közkézen forgó szótár, lexikon magyarázatának megismétlése (a *krispin* valóban rövid női kabát, ám gyanítjuk, hogy Mikszáth más jelentéssel használja! Vö. Bizi apó hosszú krispinje).

Nincs helye a tárgyi magyarázatok közt téves egyéni nézet hangoztatásának. Felettébb furcsa, hogy egy akadémiái kiadvány indulatos hangú kirohanást tartalmaz érvényben levő közismert helyesírási szabály ellen, két ízben is helytelenítve (33. köt. 349—350.) a Piski szó melléknévi alakját (piski), s a főszövegben is makacsul ragaszkodik a helytelen *piskii* alakhoz (171 : 4). Bisztray Gyula egyébként is nehezen tudja visszafojtani érzelmeit, néha az óhajtott tömörséget és szigorú tárgyiaságot messze maga mögött hagyva megfélekedzik arról, hogy a jegyzetapparátus nem szépirodalmi olvasmány; máskor indulatos minősítései kifogásolhatók.

Míg a jegyzetapparátus fentebb érintett részleteit az anyagból, a kimerítő részletesség jellemzi, az irodalom fejezeteket a nagyvonalú lemondás. Ez a cikkek esetében indokolt is, hisz a Mikszáth-irodalom érdemben nem foglalkozott velük. Így a 67. kötet teljes egészében lemond az irodalom fejezetről, igen helyesen, hisz az 58., 59. kötet — jórészt Rubinyi és Nacsády könyvére alapító — egy-két soros irodalom fejezeteckéinek sem sikerült érdemlegeset mondaniok.

A novellák esetében éppen a hatalmas anyag indokolja a sajtó alá rendező nagyvonalúságát (32. köt.). Nem azt kifogásoljuk, hogy nem hord össze jelentéktelenségeket — hisz *A tót atyafiak* és *A jó palócok* elbeszéléseit egyetlen értékelés sem hagyta említetlenül —, de Bisztray lemond az összes előszókról (a kritikai kiadás egyéb köteteinél is megbecsült forrás ez!), valamennyi nagy összefoglalásról (Pintér Jenő, Szerb Antal, a Gondolat 1963-as, az Akadémiai Kiadó 1965-ös irodalomtörténete); a tanulmányok közül pedig Mezei József Mikszáth-cikkének (*M. és a század „realizmusa”* ITK 1961.) annotálását hiányoljuk, hisz ezek sem jelentéktelenebbek a közölteknél. A jól tagolt, sikeresen kialakított, de amúgy is terjedelmes fejezetet nem nyújtani szeretnénk, hanem tömörebb összefoglalások révén azonos terjedelem mellett is többetmondóvá tenni.

A 33. kötet irodalom fejezeteit már szűkebb lehetőségek közül válogatták. Legtöbbször Rubinyi, Várdai, Riedl, Zsigmond Ferenc megjegyzéseit építették be. Feleslegesnek tartjuk azonban a három Mikszáth-

kötet irodalmából kerekített külön fejezetet, mert ez az anyag a 34. és 36. kötetben úgyis szerepel — novellái zömét ugyanis ott közlik —, s bár az ismétlődéseket következetesen elkerüli, megoldása azzal a hátránnyal jár, hogy egyes novellák irodalmát két helyen is kereshetjük.

A recenzióban kialakult összkép a kérdéses helyeken való elidőzés ellenére pozitív. E kötetek sem maradnak el a sorozat színvonalától, sőt a 32. a novellák között rangos kötetnek számít. A kifogások sem mindig a sajtó alá rendezők felületességét, hanem a lektori munka réseit mutatják.

Szakács Béla

ÉLŐ IRODALOM

Tanulmányok a felszabadulás utáni magyar irodalom köréből. Szerk.: Tóth Dezső. Bp. 1968. Akadémiai K. 551 l.

„Az olvasó olyan tanulmányok gyűjteményét veszi kézbe, amelyek felszabadulás utáni irodalmunk valamely kérdését, jelenségét irodalomtörténeti-kritikai módszerekkel átfogóan igyekeznek megközelíteni... Fogytékosságai mellett is úgy hisszük, hasznára lehet iskolai és egyetemi oktatásnak, az élő irodalom széles olvasótáborának s a szűkebb szakmai közvéleménynek is” — írja előszavában a kötet szerkesztője. Éppoly fontos a feladat, amelyre vállalkozott, mint amilyen nehéz. Hiszen — egyrészt — már az is sajnálatos, hogy a felnőtt olvasó népeség igen jelentős hányadának saját kora irodalmáról való tájékozottsága — legalábbis az, ami ezekből az ismereteiből valamennyire is tudományos alapozásra — rendszerezésre támaszkodik — tizenhat-tizennyolc éves korából való, tehát több évtizeddel marad el szorosabban vett jelene mögött. Abban pedig éppenséggel már valami abszurditás is van, hogy ezeknek az ismereteknek a megszerzése idején jórészt az ismeretek közvetlen „forrásai” (ti. tanárai) is több évtizeddel korábban kialakított erőteljesebb ismeretanyagoknak voltak csak birtokában. A ma negyven és ötven között levők számára tehát például a „nyugatosok” után már „a legújabb” irodalomnak merőben egyéni tájékozódás alapján megismert — vagy meg nem ismert — periódusa következik (mintegy fél évszázad művészi termésé!), Juhászék, Sántaék munkássága pedig húsz év múltával is ebben a többé-kevésbé laza kategóriában fog az érettebb korú olvasóközönség számára létezni. Hiszen — és itt már a dolgok másik oldalához, az ezen való változtatásnak, az említett kategória határozottabb kialakításának nehézségeihez érkeztünk — a külön tájékozódáshoz felhasználható szakirodalom maga is szükségképpen visszamaradt. Vagy kisebb vagy nagyobb mértékben. A Ványi-féle 1926-os magyar irodalmi lexikon pl. az életművét nyolc éve lezárt Kafka Magritról sem tud adatainál többet

mondani, (és így van Babitscsal, Kosztolányival és a többiekkel is), a mozgékony Szerb Antal 1934-ben Adyt leszámítva ugyancsak sietősen tárgyalja műve végén a nyugatosokat is. Schöpflinnek három évvel későbbi húszadik századi irodalomtörténete amolyan függelékyszerű részt szán csupán „a háború után” íróinak és irodalmi életének, melyben Illyés vagy a pályafutásának végére ért József Attila néhány bekezdésnyi jellemzést kap, ahol a kapott néhány sor alapján nemigen lehet Gelléri Andor Endre írói rangját a hasonló terjedelmet kapó Köröndi Ferencétől megkülönböztetni.

Úgy látszik: aki a jelen irodalomtörténetét akarja megírni, az — részint a szükséges alkotóelemek sokaságának hiánya, részint a szembeötlő anyag hallatlan bősége következtében, melyet a kutató mindenfajta távlat nélkül kényszerül vizsgálni — úgyszólván lehetetlen feladatra vállalkozik.

Az *Élő irodalom* c. kötet — a bevezető szavakból is kiviláglik — ennél szerényebb feladatot tűzött maga elé. Megjelölt célja, egész jellege — valamint az a tény, hogy szerkesztője azonos a *Magyar irodalom története* készülő hetedik kötetének szerkesztőjével — mégis megengedik azt a föltételezést, hogy afféle „előzetes” szerepét hivatott betölteni. Részint: a magára még szükségképpen várató kötetnek a megjelenéséig kívánja a sürgető igényeknek legalább egy részét kielégíteni, részint a további munkálatokhoz szolgál részbeni előtanulmányul. Talán a kritika is megengedheti hát magának, hogy ilyen szempontok szerint vizsgálja ezt a tanulmány- ill. cikkgyűjteményt — tudomásul véve ugyanakkor, hogy a szereplő írások zöme nem ennek a kötetnek a számára készült, s célja szerint elsősorban megjelenésekor volt hivatott az irodalom helyes orientálódását szolgálni. Ez utóbbi értékek számbavételét viszont más — művelődéspolitikai művelődéstörténeti (esetleg még szociológiai) — szempontú értékelésnek kell majd elvégeznie.

Irodalomtörténeti szempontból alighanem Béli Miklósnak a mai magyar regény fejlődéséről szóló tanulmánya a legfigyelemreméltóbb. Ez jellegzetesen irodalomtörténet-írási céljából (és terjedelméből) is következik, mely egyúttal módszereit is meghatározza. Szorosabban vett tárgya ennek sem több mintegy másfél évtized termésénél, ezt az anyagot azonban a hazai előzmények és a világirodalmi párhuzamok gondos vizsgálatával egyaránt összekapcsolja, s éppúgy figyelembe veszi a tárgyalt írók egyéni alkatainak milyenségét, mint amennyire a külső tényezőket: az alkotás számára társadalmilag adott *föltételeket* és azokat a társadalmi mozgásokat, konfliktusokat, melyek a látásmód, a mondanivaló — ezek révén egyszerűsége a művészi forma — kialakulásában játszottak *meghatározó* tényezőt. Figyel az egyazon korban született művek nagyobb *menyiségében* jelentkező közös sajátosságokra is, nagyobb mértékben koncentrált azonban a jelentősebb esztétikai értékeket hordozó *egyes művek* elemzésére, s mindenekelőtt a köztük lévő kapcsolatok vagy ellentétek rendszerezését tekinti feladatának: így vázolja fel (s érteti meg egyszerűsége) az újabb magyar regény koncepcióbeli-szerkezeti átalakulásának főbb tényezőit. — Mint minden tanulmánynak, ennek is vannak vitára serkentő, kiegészítő szempontokat igénylő részletei, mégis: már szinte kész fejezetét adja — ha nem is okvetlenül a készülő kötetnek (melynek szerkezetébe esetleg nem illenek bele pontosan), de a legújabb korról szóló magyar irodalomtörténetírásnak.

Hasonló igény leginkább talán Fülöp Lászlónak mai líránk szerkezeti vázlatáról szóló írását jellemzi. Béliáéhoz hasonlóan ez is későbbben született, tehát mások korábbi tanulmányaira (jelen esetben pl. Szabolcsi Miklósnak és Diószegi Andrásnak a kötetben közölt írásaira is) alapozó, ezek eredményeit is felhasználó munka. Az oknyomozó, értéket elemző, összefüggést elemző konok igény azonban itt mintha erőteljesebb lenne, a megoldandó feladat viszont jóval nagyobb. (Hiszen itt a kiemelkedő értékek közt is több fontos tendencia jelentkezik egyidejűleg, mint a regényirodalomban.) Az eredmény így szükségképpen szerényebb egy fokkal. Fülöp László inkább csak leír, jellemez és rendszerez, s az eltérő eszmei és stílustörékvégeket is inkább külön külön, mint amennyire egységükben, kölcsönös egymást-meghatározásukban tárgyalja. Ily módon elemzése egy fokkal kevésbé komplexek. Ma, — az *Új versek* „Őszikék-korszakán” túljutott Illyés ismeretében — az Illyés-lírának a Juhásztól, Nagyétól, Benjáminétől elkülönítetten történő tárgyalásához is erős kérdőjelek kíváncsoznak. Viszont mind líránk

stílusbeli sokszínűségének vagy Juhász és Nagy világnézeti alap-indíttatásainak jellemzése tekintetében, mind újszerű verskompozíciók és művészi látásmódok kialakulásának kiemelését — tehát számos részletet illetően is sok figyelmet érdemlő megállapítással szolgál, a legfontosabb értékekre avatott szemmel figyel, a legfőbb tendenciákat is meggyőző módon jelöli meg.

Más okok miatt áll igen nehéz feladat azok előtt, akik a drámai irodalom termése fölötti áttekintésre vállalkoznak. Itt nem az anyag rendkívüli gazdagságából is adódó összetettség (és az egyes tendenciák közti érdekes, egyéni átmenetek ugyanezen okból adódó sokasága) teszi nehezzé az áttekintést, sokkal inkább a „hézagok” sokasága, nagysága. Más szóval az a tény, hogy a valóban értékes szintet elérő egyes művek között gyöngék az összefüggések száalai. Így van ez nagyobb távlatban is: a *Bánk bán* és *Az ember tragédiája* közt aligha alkot összekötő kapcsot a *Csongor és Tünde*, Madáchtól Németh Lászlóig sem vezet akár Balázs Bélán, akár Molnár Ferencen át bár mégoly keskeny csapás, a közelmúltban, ill. jelenben is elmondható, hogy a *Kegyenc* és a *Két Bolyai* vagy a *Fáklyaláng* és a *Galilei* egymástól nem kevésbé eltérő alkotások, mint amennyire mondjuk Illés Endre drámái és Déry Öriáscecsémője. Mit tehet itt az, aki nem utolsó sorban szerves fejlődést hivatott kimutatni?

Osváth Béla írása húsz éves termést kísérel meg a maga extenzitásával fölmérni — húsz lapon. Herman István négyről ad elemzőbb, eredményesebb fölmérést, de ő is inkább *egymásutánról* tud képet adni, mint amennyire fejlődés komplex elemzését nyújthat. Pándi Pál drámai irodalmunk kérdéseivel foglalkozó fontosabb írásainak évtizednyi terméséből — ritkábban egyes színírálatokból, inkább éves „metszetek” áttekintéséből, soron levő feladatok tisztázását szolgáló elemző elvi írásokból — ad összefüggő láncolatot adó válogatást. Míg azonban az elsőként említett tanulmány esetében a terjedelelem és a feldolgozott anyag természete (és részben mennyisége) közti ellentét szinte lehetetlenné a valóban igényes feladatmegoldást (bizonyára szerzője sem elégednék meg ma már ezzel az áttekintéssel), addig Pándinak a maguk műfajában igen jó szolgálatokat tevő írásai az anyag természetéből eredően azért sem vállalkozhatnak a teljes értékű irodalomtörténeti feladatmegoldásra, mert rendkívül rövid „szleteket” tesznek csupán vizsgálóasztalra. S ezt azért is meg kell említeni, mert — ha nem is föltétlenül ugyanebben a formában — más írásokban is jelentkezik ez a probléma. Egy, de még akár két-három év is igen rövid időszak csupán az irodalom fejlődésmenté-

ben. Pontosabban: szólva: *nem időszak* (legalábbis egészen kivételes esetektől eltekintve) a szónak *egységet* jelentő értelmében. Nemcsak azért, mert december 31. és január 1. között csupán naptár szerint ényi a különbség, gyakorlatilag nem több egy napnál. Nem is csupán azért, mert az egyes művek színpadra kerülése vagy megjelentetése nem mindig esik szorosan egybe megírásával, hanem még azért is, mert néha a műveknek maga a megszületése, kialakulása is jó néhány évet vehet igénybe. (Gondoljunk akár Juhásznak 1956-os kötetében felkészítést előre jelzett, de csak a hatvanas években kész formában megjelent verseire, vagy a legújabb Illyés-kötetek „visszaautalásaira”; természetesen, hogy legalább ennyire veendő figyelembe ez a tényező nagyobb lélegzetű művek, pl. regényciklusok esetében.) Így már nemcsak a legszorosabb értelemben vett időrendiségi kérdéssel van szó, hanem — részben vele is kapcsolatban — tényleges összefüggések föl nem ismerésének, a túlzottan közelben keresett analógiák és más kapcsolatok túlbecsülésének veszélyéről is. (A drámánál maradva: nem lett volna érdektelen például a maguk évében külön-külön elemzett rokon tematikájú *Az ablakmosó, a Tótk* és a *Kegyenc* összefüggéseiről és különbségeiről is szólni.) Szerény anyagot vizsgálva olykor harmadrendű művekből kénytelen a kutató vonatkozási pontokat kialakítani, ezek pedig nem föltétlenül alkalmasak arra, hogy körükön nagyobb irodalomtörténeti rendszerezést építsenek. A kötet nagy részéről viszont elmondható, hogy aránytalanul nagy szerephez juttatja a kis súlyú munkákat és szerzőiket. Például Mándi Éva-, Földes Mihály- Fehér Klára- vagy Huszty Tamás-súlyú életművek nem nagyon nyertek említést a Nyugatkorszak nagyjainak társaságában — és ez minden bizonnyal helyes volt. A *könyvtermésben* számottevő — és így szociológiai irodalomvizsgálatok szempontjából ténylegesen fontos — művek sokaságának aprólékos figyelembe vétele könnyen tereli el a kutató figyelmét kevesebb, de esztétikailag értékesebb és igazalmasabb művek problémáinak kutatásától. Hogy pl. Juhász és Nagy költészetében milyen fontos helyet foglal el a két világ határán („a Titkok kapujában”, „a tulsó partra” átjutás folyamatában) állás élménye, hogy ebből kifolyólag ösztönös-ösinek és tudatos-modernnek a szintézise milyen új változatokat hoz létre, annak tüzetesebb elemzését éppoly szívesen venné a kötet olvasója, mint annak részletekbe jobban belemerő vizsgálatát: hogyan fogalmazza újra ember és természet, ember és tárgyi világ viszonyának, cselekvő emberi lét és pusztulás szembeállításának egyetemes emberi problémáját a mai szocialista líra

— és adnak-e választ azok a lírikusaink, akiknek munkásságát nem ez a világnézet hatja át. Epika és líra, tárgyiasság és személyesség, harmónia és diszharmonia viszonya újabb költészetünkben: ilyen terjedelmű kötetben már hely szorulhatna tárgyalásuknak.

Persze: mindezt összehasonlíthatatlanul könnyebb számonkérni, mint megvalósítani. A rangos, tekintélyes munkásságot maguk mögött tudó és tehetséges fiatal kutatók írásából egészében véve sikerült a szerkesztőnek olyan kötetet összeállítania, amely betölti a maga átmeneti feladatát: sokat segíthet a bonyolult anyagban való tájékozódásban. Az egyes időszakok és műfajok arányosan nyerne tárgyalást, konkrét részleteket megvilágító, eszmei és stíluskérdéseket vizsgáló, általános összefüggésekről szóló írásművek egyaránt helyet kaptak benne. S ha bizonyára nincs is olyan kritikus, aki meg ne kockáztatna jó néhány ellenvéleményt a vaskos kötet egyes megállapításainak ellenében, olyan még kevésbé képzelhető el, aki ne üdvözlőlné benne örömmel a találó, továbbgondolásra serkentő elemzéseket, az ismert tényeket új megvilágításba állító gondolat sorokat, útbiztosító részleges vagy teljes problémamegoldásokat — legyen szó akár a mai novellisták csoportját, akár az utóbbi két évtized költészetét vállalóra vevő írókról, akár a fordulat éve után új utakra induló regényirodalomról. Ha nem is föltétlenül egyenértékű, de színvonalas írásokat tartalmaz — a legtöbb esetben. (Így pl. azért kár, hogy az ifjúsági irodalmat tárgyaló, viszonylag terjedelmes írásmű különösen sok figyelmet szentel gyöngye, nemegyszer selejtes írásoknak, Szüdi Györgytől eredeztetni a gyerekvers műfaját, elismeréssel méltatja ugyanazt a Sarkadi-könyvet, melyet a szerzőjéről szóló tanulmány olvashatatlanak minősít — aligha ok nélkül —, nem tud Juhász verses meséiről é.i.t.) Minden hiányérzet és ellenvélemény ellenére is megerősíti a kötet azt a benyomást — melynek helyességét talán a jövő is igazolni fogja — hogy mai irodalomtörténetírásunknak a korábbiaknál reálisabb, frissebb tudata van jelenéről, s ezáltal a korábbiaknál jobban szolgálja az élő irodalom és az olvasóközönség irodalmi tudata közti távolság áthidalását.

A hiányérzetek kielégítésére pedig majd a hetedik kötet lesz hivatott — az azt folytató-kiegészítő vagy talán éppen vele polemizáló cikkeknek és tanulmányoknak a mindig megújuló irodalommal lépést tartani igyekvő sorával együtt.

Tamás Attila

SZÜCS JENŐ: A BEZETTES HISTORIKUMA ÉS A TÖRTÉNELEMSZEMLÉLET NEMZETI LÁTÓSZÖGE

(Hozzászólás egy vitához). Bp. 1970. Akadémiai K. 128 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 51.)

Sajnos ritka az olyan társadalomtudományi munka, amely „magánvaló” tudományos érdemei mellett — hogy filozofikusan fogalmazzak — élményszerűen „számunkra valóvá” válik: közvetlenül bizonyítja azt (amit egyébként más munkák csak áttételesen tehetnek meg, s ezt nem pejorativum mondom: ez jellegükből fakad), hogy a tudomány és az élet végső soron mennyire szorosan összefüggenek. Szücs Jenő történeti esszéje ilyen könyv: *objektív tudományos igazsága és ideológiai funkciója* a legkonzervesebb közéleti pátosztól kísérve impozáns összhangban kapcsolódik össze. Nehéz ez, de ő sikeresen oldja meg: történettudományos érvekkel állást foglalni az ilyeneket sajnos leggyakrabban nélkülöző *nemzet-vitában*. A vitát nem zárja le, álláspontja sem tartalmaz alapvetően új szempontrendszer: a vitának mégis legszínvonalasabb, legátgondoltabb, igen széles kitekintésű terméke. Bátran nyúl „kényes”-nek vélt kérdésekhez (Erdély, a magyar nemzeti „jellem” stb.), mer politizálni — de mindez azért sikerül neki ilyen jól, mert a kérdések történeti vonatkozásainak tudós szakembere: a *középkori „nemzet” és „hazaifias” ideológia kutatásában* otthon érzi magát, számos új felfedezését, elemzését tudja szervesen beilleszteni érvei közé.

Történeti példái — paradox módon — éppen a történelem példatár-jellegének megcáfolását szolgálják: annak az *aktuális* mondanivalójának a *tudományos bizonyítását*, hogy a történelemnek nem lehet rendeltetése a jelen nemzeti tudatának illusztrálása és fűtése. „Mintha a szocialista nemzeti tudat végeredményben attól függne — írja —, milyen mértékben sikerül a történelmi hagyományokat pozitív és negatív előjellel ellátva, két világosan elkülönülő csoportba osztályozni, hogy az utóbbihoz ne is nyúljunk többé, az előbbiből viszont szüntelenül erőt merítsünk” (12.). Nem mintha tagadná Szücs, hogy a hamis tudatú, de plebejus-forradalmi nemzetértelmezésnek pozitív szerepe volt a baloldali mozgalmak ideológiai világképében, de a hangsúlyt arra helyezi, hogy *élesen meghúzza a különbséget a XIX. századot megelőző korszakok és a modern történelem között a nemzetfogalom irrealitása és adekvátsága, a nemzeti ideológia hamis tudati (nemzeti, paraszti) és polgári változatainak szembeállításával*.

A könyv bevezető és befejező, aktuális vonatkozású, önállóan is rendkívül értékes fejezeteit most nem ismertetve, csupán a

tanulmány történeti-elvi kérdéseire próbálok koncentrálni, hogy aztán a régi magyar irodalom értelmezése szempontjából — e könyvtől ösztönözve — néhány problémát vessek fel.

A viták lényegét aligha lehetne frappánssal összefoglalni, s a második alternatívában rögtön a személyes álláspontot is megfogalmazni, mint ahogy ezt az alábbi idézet teszi:

„A »nemzeti függetlenségért« küzdött Bocskai? Vagy pedig a magyar rendiség harcát vezette — a sajátos politikai helyzet adta lehetőségek közt a rendiségén kívülálló erőkre is támaszkodva — a királyi hatalom ellen, miközben a rendek és a központi hatalom Európa-szerte folyó birkózásában a küzdelem — történeti okok következtében — egyfajta sajátosság, s az egész 17. századra jellemző »nemzeti« színezetet öltött, mely azonban a modern nemzeti függetlenség kategóriájával sem történelmileg, sem fogalmilag közvetlenül nem vehető egybe?

Egyfajta *sui generis* népi patriotizmus volt-e az indíték, midőn Esze Tamás kurucai (vagy korábban Bocskai hajdú, Hunyadi Belgrádot védő keresztesei), e jórészt parasztokból összeverődött hadak színre léptek? Vagy pedig a számos történeti ok miatt s a szükséghelyzet következtében mozgósított paraszti tömeg a rendi-nemesi politikai fogalomkörből alászállt motívumokat értelmezte át a 17. században egy sajátos és kivételes népi színezetű patriotizmussá?” (11.).

Álláspontja igazolásául szociálpszichológiai és történelmi érveket vonultat fel, elemzve a „natio” és a „patria” kategóriák filológiai genézisét, osztálytartalmát s manipulatív — az elnyomó funkció igazolását szolgáló — korabeli értelmezését. Az állami-jogi, az etnikai és az érzelmi-kulturális-tudatimogatásbeli vonatkozások egysége képezi a történelem valóságos nemzeti aspektusát, mely minden előzmény ellenére explicitte csak a polgári fejlődéssel válik, s ugyanez a helyzet a nemzeti ideológiával is. Múltunk legerősebb „nemzeti ideológiája”, a *nemzeti nacionalizmus* nem az egész magyarságra reflektál, hanem ellenkezőleg, éppen a magyar etnikum többségét rekeszti ki osztályérdekének megfelelően a „szabad magyar nemzet” köréből, függetlenül sokszor e nemzeti nyelv-kulturális-etnikai összetételétől.

Rendkívül érdekesek Szücs fejtegetései a nemzeti nacionalizmus kialakulásáról, három különböző kategória, a magyar etnikum, a politikai lojalitás és a politikai közösség-

érzés összekapcsolódásáról, a nemesi nemzet-fogalom „etikai”, majd történeti feltöltéséről (hun eredetmonda). A folyamat Kézainál érte el első kulminációját: itt fogalmazódott meg végleg a jobbágyság aláveteése a „gyávák” büntetéseként, a nemesség osztályuralma pedig a második honfoglalás „történeti jog”-ának érvényesítéseként — s így historizálódott a XIX. századig terjedő érvényességgel a *nemességnek önmagáról alkotott erkölcsi ideálképe*. A szemlélet teoretikus és jogi-mozgalmi elmélyítésére a XV.—XVI. század fordulóján Thuróczy és Werbőczy tollán került sor: ekkor vált „tömeg-emóciók” forrásává az ország 5%-át kitevő nemesség számára saját „nemzeti” jellege.

Végül a XVII—XVIII. századi rendipolitikai gyakorlat során öltötte magára a nemesség a „nemzeti függetlenség” harcban és országgyűléseken való kivívásának pátoztát, holott az erdélyi fejedelmek s a „királyi Magyarország” Bécs-ellenes küzdelmei nem a „nemzeti függetlenség”-ért folytak. *A magyar nemesség Mátyástól kezdve évszázadokon keresztül saját „ösi jogait és szabadságait” védelmezte a történetileg előremutatóbb államalakulattal, a központi hatalommal szemben; vagyis saját földesúri jogainak korlátlan érvényesítéséért küzdött. S ez akkor is igaz, ha Bécs szerepe messzemenően retrográdabb Mátyásénál: nem osztrák, tehát idegen volta, hanem belső gyengesége miatt. Bécs ugyanis, szemben a korabeli nyugat-európai abszolút uralkodókkal, nem támaszkodott — bizonyos gazdasági kedvezmény segítségével — a parasztságra (és a városi polgárságra), sőt maga is tovább élte a jobbágyság helyzetét, így a nemesség a jobbágytömegek Bécs-ellenes indulatát könnyen a maga számára kamatoztatta. Ez teszi lehetetlenné a XVII—XVIII. századi „függetlenségi harcok” tiszta értékelését.*

Szűcs árnyalt megfogalmazását idézem a torzító parafrázis helyett: „A rendiség küzdelme a központi hatalommal szemben egyértelműen retrográd ott — s csakis ott —, ahol az abszolutizmus a történeti haladást és a jövőndő nemzeti egységet készíti elő. Minthogy a Habsburg-udvar egyiket sem tette (valójában még egy »osztrák nemzetet« sem kovácsolt egybe az *Österreichische Länder* konglomerátumból), az ellene való rendi felkelések pedig az adott történeti helyzetben számos jogos társadalmi felháborodást gyűjtöttek azonos mederbe, e küzdelmek a történelemnek ama gyakori jelenségcsoportjába tartoznak, melyek sem »haladó«, sem »retrográd« fémjelzéssel nem láthatók el: sokoldalú elemzésre várnak anélkül, hogy »nemzetis« fémjelzéssel ellátva, maguk is minősítő jegyek szerepét láthatnák el.” (71.)

Nem lehet azonban egyszerre megtagadni a nemesség „nemzeti” érdemeit, s ugyanakkor

a jobbágyságot, a népet felruházni ezekkel, mint ahogy a dogmatikus történelemszemlélet tette, s ahogy e szemléletnek még ma is erős bástyát kell tudomásul vennünk. E „balos” *nacionalizmus* a történelem mindenkor elnyomott osztályai iránti rokonszenvet ideologizálta meg téves szillogizmusok segítségével: ezek szerint a népi tömegek osztályharcos megmozdulásai eleve és mindig haladók; a nemzeti fejlődés hordozója — rejtett módon — mindig a nép s ekként ő a nemzeti függetlenség és az igazi hazafiság letéteményese; tehát a néptömegek nemzetivé deklarált mozgalmi mindig haladók. A „nemzeti” és „haladó” kategóriáinak ilyen *összemosása* — még ha politikailag magyarázható, sőt taktikailag részben jogosult is — súlyos történelmi és ideológiai tévedés: a polgári nemzet-értelmezés keretein belül maradt: az uralkodó osztályok helyett a néptömegek kerültek egy teleológikusan és anakronisztikusan értelmezett nemzeti folyamat centrumába. Így értelmeződött át *osztályharcos történetünk* Habsburg-ellenes függetlenségi harcok „nemzeti” kronológiájává, meg is szépvite a nemesség szerepét, mert — úgymond — a nemzeti egység keretei között felfüggesztette osztálynyomói funkcióit.

Melyek a helyes „axiómák” és a konkrét történeti tények? Csak röviden követhetem Szűcs sodró lendületű, feszült, olvasói izgalmat kiváltó fejtegetéseit: A néptömegek harcai nem mindig haladók, ha minden esetben jogosultak is (vö.: középkori parasztfelkelések); a nép — hasonlóképpen — nem képvisel eleve nemzeti érdekeket; s végső soron „nemzeti” és „haladó” nem feltétlenül releváns. Szó sem lehet tehát eredendő népi patriotizmusról a török ellen Nándorfehérvárnál vagy 1514-ben gyülekező parasztság rengeteg új adattal revelálóan bizonyítja: elemi családi-vagyoni létérdekeik biztosítása és vallásos argumentáció szolgált szubjektív indokként, s az „osztálygyűttműködés” állandóan veszélyben volt, ahogy ezt a Dózsa-felkelés kifejtett formában reprezentálta is.

Bonyolultabb a helyzet az 1670—1711 közötti periódusban: egy sok tényezőtől determinált kivételes időszak volt ez, melyben a néptömegek hosszabb időn át politikai-katonai aktivitáshoz jutottak, megcsillant előttük a „szabaddá” (nemessé vagy hajdúvá) válás objektív lehetősége, s ugyanakkor az önérdéke ellen politizáló Bécs is kiprovokálta, hogy a magyar nemesség és a több nyelvű magyarországi parasztság között a közös érdek hite és hiedelme kialakulhatott, intenzívebben, kevesebb veszéllyel, mint 1456-ban és 1514-ben. *A népi kuruc patriotizmus azonban itt sem eredendő: a „vitézli rend”*

közvetítésével a nemesi nacionalizmus ideológiája „szállt alá” és értelmeződött át, elfogadva a hazáért megharcolt társadalmi szabadság vágyaként a „pro patria et libertate” jelszavát. 1711 után azonban megszűnt a nemesi patriotizmus popularizált változata, hogy aztán a polgárosodás hajnalát jelentő reformkorban gyökeresen másképp vetődjön fel a nép és nemzet dilemmája.

Szűcs Jenő könyve *kiteljesítője* annak a *marxista megközelítésnek*, amelyet — ha mégoly kiélezetten s néhányszor téves elemeket tartalmazva is — Molnár Erik vetett fel az 50-es évek végén, s amelyet egy évtized alatt vitaülések, tanulmánykötetek és szakmonográfiák sora árnyalt, konkretizált, módosított s erősített meg alapkoncepciójában: történettudományunk kollektív eredményeként.

Megszilárdult az az offenzív marxista álláspont, amely szerint a *nemzet* nem a történelem és a természet ősi, organikus képlete, hanem a *polgári fejlődés sine qua nonja*, amely nem téveszthető össze a feudalizmusban jelentkező előzményeivel. „Az így fel fogott nemzetet a munkásmozgalom kezdetől fogva nem tagadta meg, hanem egyre inkább az osztályharc fontos történelmi, politikai és kulturális keretének tekintette, sohasem tekintette azonban az ember társadalmi csoportjelöléséi közt a legfőbb csoportnak, hanem *egyik legfőbb csoportnak*, mely azonban az osztályszolidaritásnak és az internacionális elveinek emocionálisan, etikailag és politikai értelemben alárendelendő... A történelmi materializmus számára a nemzet nem apológia tárgya, hanem kritikai analízisre szoruló történelmi valóság...” (106—107.)

*

Tegyük fel nyíltan a kérdést: van-e mit behoznia a magyar irodalomtörténetírásnak a nacionalista örökséget legyőző szemlélet érvényesítése terén? A történészek vitáit megelőzően az ellenforradalom utáni eszmei konszolidáció tette központi kérdéssé — a népi írók mozgalma kapcsán — az irodalomszemléleti nacionalizmust, majd sor került az egész magyar irodalomtörténet szempontjából történő „denacionalizálásra”, máig ható tudományos viták formájában (1960). Szükségszerű volt ez, hiszen az évszázadokon keresztül politikai funkciókat is magára vállalni kényszerülő magyar irodalom közvetlenül kitapinthatóvá tette *nemzet* és *haladás rendkívüli ellentmondásosságát*, s a nemesi elemekkel elegy burzsoá irodalomtörténetírás nehéz örökséget hagyott a marxizmusra. Ez örökség nagy részét már átértelmezte tudományunk. Behozni tehát — egy szegyenkezési komplexus kampány-

szzerű reflexeként — nincs mit. Annál több konkrét feladat van, a *viták nem ültek el*, pl. a Világos utáni periódussal kapcsolatban ugyanúgy felszínen vannak, mint a XVIII. század és a felvilágosodás kapcsán. Viták, amelyeket ugyan már nem lehet közvetlenül a nacionalizmus és a marxizmus pótusaira bontani, de amelyek mögött a nemzeti irodalom „nemzeti önértéké”-nek és az egyetemes társadalmi haladás perspektívája felől kérdező esztétikai értékfelfogásnak igen összetett, kuszált frontokkal rendelkező ellentétei állnak.

A legújabb monográfiák közül is jó néhány nyílt vagy burkolt hozzászólás ezekhez az *irodalmi nemzet-vitákhoz*, hogy csak Király István Ady-könyvét, Németh G. Bélának a századvég tragikum-vitáját feldolgozó munkáját vagy Tarnai Andor „Extra Hungariam non est vita” c. füzetét említsem. S ha most a recenszens — meglehetősen szerénytelenséggel — továbbviszi a vitatkozó gondolatsort a régi magyar irodalomra, úgy tekintessék ez annak, hogy Szűcs Jenő könyve továbbgondolásra késztette korábbi állásfoglalásában. De az itt felsorakozó gondolatok nem végleges kinyilatkoztatások: alig bizonyított vagy majdan bizonyítandó *munkahipotézisek*, melyek egy Gyöngyösi-dolgozat kezdetleges koncepciójában fogalmazódtak meg először (ItK 1968/2).

A XVII—XVIII. századi nemesi nacionalizmus irodalmi szerepéről s e szerep értékeléséről, hatásáról van szó. Klaniczay Tibor s mások nacionalizmus-tanulmányai, valamint a Kézikönyv II. kötetének elvi-történeti bevezetői jól hangsúlyozzák a második jobbagyság beköszöntésével előálló fordulatot, a haladó nemzeti-abszolutista törekvések megtörését s a nemesi rendiség és Habsburgmonarchia politikai kompromisszumának társadalmilag, ideológiailag s a nemes közizlés uralomra jutásával is negatív jellegét a XVIII. század utolsó harmadáig. A konkrét művészi tendenciák s a XVII—XVIII. századi összfejlődés értékelése szempontjából azonban tovább általánosítanám s ugyanakkor konkretizálnám ezt az elemzés-sort, nem utolsósorban éppen a történettudomány újabb eredményei kapcsán. Szűcs Jenő könyve mellett Pach Zsigmond Pálnak a kelet-európai agrárfejlődésről szóló könyve (Bp. 1963.) és tanulmányai, a feudalizmus-kori történelmi periodizációról szóló vita (Bp. 1968.), R. Várkonyi Ágnes cikkei, különösen a „Bethlen—Zrínyi—Rákóczi” című (*Valóság* 1970/5) s a korábról jobban hangsúlyozzák a *kései feudalizmus gyökeres fordulat-szerepének jelentőségét*.

A Bethlen—Zrínyi—Rákóczi-féle politikai vonal nem „nemzeti függetlenségi” voltánál fogva haladó — ez éppen Szűcs könyvének egyik tanulsága —, hanem fordítva: a hamis

tudatú *nemesi nacionalizmus* náluk még egy társadalmilag haladó törekvést takart, s így ennek az *ideológiának pozitív, moralitás-igényű, gondolati feszültségű tartalmait* helyezte előtérbe. Azokat a vonásokat, amelyek a plebejus kuruc mozgalmak pátozását is adták (persze módosulva), s amelyek — sajátos belső vívódó jellegüket erősítve — a kis-nemesi-kisúri „mégis”-dac formájában Ady forradalmi moráljának is ösztönzőivé váltak. De amelyek történelmünk XVII—XVIII. századi periódusában a középnemesi rendiség hegemoniája folytán háttérbe szorultak: a nemesi nacionalizmus negatívabb, etikai-gondolati helyett *legalitás-uralmú, apologetikus* változatának adva át a helyet. A három történelmi — részben írói — nagyságnak a kelet-európai sajátosságokhoz, a feudalizmuson belüli viszonylagos polgári haladáshoz kötött koncepciója a második jobbágyság szükségyszerűségének bázisán s „a rendi önállóságot mindenekelőtt”-elvet valló középnemesség politikai-ideológiai praxisán elbukott. Ennek a történelmi folyamatnak radikálisan megmutatkozott az *ideológiai és művészi vetülete* a XVII. század második felében. S éppen ez a művészi törés nem tűnik elég markánsnak a kézikönyv-beli barokk főnemesi-udvari írócsoporton s általában a barokkon belül. Nemcsak azért, mert Gyöngyösiit familiárisnak s nem a középnemesi rendiség első művészi tudatosítójának tartja a köztudat, hanem mert a Zrínyi-portré is — ellentmondva a fő részek elvi bevezetőinek — nem emeli ki a költő-hadvezérnek a nemesi „nemzet”-től való gyökeres különbségét, a diszkontinuitást ideológiai-politikai-esztétikai értelemben egyaránt.

Véleményem szerint *Zrínyi és Gyöngyösi* nem pusztán két eltérő szociológiai, világszemléleti és politikai bázison alkotó művész. Hogy sarkítva fogalmazzak: *művészi-világképi szembenállásuk a társadalmi fejlődésünkben bekövetkezett törés esztétikai reprezentációja*, anélkül, hogy automatikus megfelelésről lenne szó.

Zrínyi monumentális eposza a kelet-európai torz fejlődés társadalmi-politikai következményeinek „felszámolására” életre hívott művészi teljesítmény, amely ugyan aktuálisan a török kiűzésére buzdít, de a hangszülyt e kiűzés belső társadalmi-morális feltételeire helyezi. Egész életművének perspektívájában Zrínyinél a belsőleg kiküzdendő, a nemesség magatartásán múló pozitív társadalmi alternatíva esztétikai felvázolása jelenik meg egy élesen önkritikus nemesi nemzetfelfogás keretében. Ennek a tragikus, hiszen csak a művészet keretében „világgá formált”, a valóságban — Zrínyi sorsán keresztül is — elbukó haladó alternatívának — mint költői „pillanatnak” — a

szülötte a belső feszültségeket is magas rendű harmóniába szorító eposzi forma, a realitán mitologikus világkép, az emberi típusok páratlan gazdasága stb. . .

Gyöngyösinél alapvető fordulatot érzékelhetünk minden szféra tekintetében. Világképének központjában már a nemesi rendiség áll, s ennek „nemzeti ideológiája” a Zrínyivel ellenkező arcát mutatja, a konzervatív, megmerevedő, öngazoló (s későbbi fejleményeiben nyíltan reakciós) változatot. Bizonyítható ez a világkép erkölcsi szférájának kiüresedésével, egy merev erénytáblázat és statikus hősszemlélet létrejöttével, a nemesi történelem Zrínyitől eltérő értelmezésével (pl. Mátyás-hagyomány stb). Még élesebben jelentkezik ez a *művészi módszer* tekintetében. Gyöngyösi hőseinek individualitása (éppen a tényleges és értelmes társadalmi cselekvés hiányában) erősen megfakul, tetteik, érzelmeik motiválatlanokká válnak: a dinamikus emberi közösség és a morálisan elcsajátított egyetemes érték-perspektíva híján.

Pl. Gyöngyösi hőseinek szerelmei vértelenebbek a „szemérmes” Zrínyiénél: „teoretizáló” levelekben bonyolódó, Cupidó öszszehozta érdekházasságok ezek, melyeknek egyik tényleges funkciója (s ez relatív érdem), hogy a szerelmet mint „illó” magatartást művészileg beemeljék a nemesi világkép struktúrájába s ezzel a költő társadalmilag is „keresztülvigye” ezt a folyamatot. Mindez azonban Zrínyi Kumilla—Delimán-párosához képest az *individuális szerelem művészi megfogalmazásának elsekélyesedését* is jelenti. Zrínyinél a páratlanul tragikus szerelem egy kiélezett társadalmi-világtörténelmi határhelyzet (a magyarság léte vagy nemléte) erőterében tudja — a véres despotizmussal, dekadens szétzúléssel jellemzett török tábor ellenpontjaként — megőrizni az emberi humánus reményét (ha a megsemmisülésen keresztül is). Gyöngyösinél ugyan átmentődik a reneszánszból — az egyház ellenében is — az evilági életfelfogás, a földi szerelem: de a nemesi életforma keretei között formalizálódva, mereven „etizálódva”, aminek nem mond ellent (sőt!) az erotika megerősödése.

De sokkal átfogóbban is művészi váltás tanúi vagyunk. Az *eposzforma*, mely egy haladó perspektívájú, viszonylag totális világkép terméke (még a XVII. században is), felbomlik: szétfolyó, megszerkesztetlen epikába, elbeszélő költészetbe vált át — s korántsem csak Gyöngyösinél. Késői barokk, dekoratív művek jellemzik e kort, a formalizálódás, a tartalmi-eszmei értékevalválódás külső jeleként. Jellemző kísérője a folyamatnak — több egyéb, itt nem elemezhető tényező funkcióváltásával együtt — a *versforma*, a négysarkú vers megmerevedése. Míg Zrínyi — később annyiszor kijavítani igyekezett — sormetszési és rímelési „zök-

kenései" az értelmi és zenei ritmika nem teljes egybeeséseként egy belsőleg zaklatott, drámai magatartás tükré, addig Gyöngyösi szépen csiszolt alexandrinusa — jóval értékesebben, mint utódainál, de mégis: — a dinamizmust nélkülöző, dekorativitásba hajló, a szimbolikus-realista módszerrel szemben inkább allegorikus jellegű művészi módszer külső formája, hogy a lukácsi szembeállítással éljek.

Ez a művészi tendenciaváltás — melynek egész szerkezetéből csak néhány elemet ragadtam ki önkényesen — a nemesi rendiség hegemoniájának, a törésnek szükségszerű következménye, anélkül, hogy ezzel sommásan negatívan ítélnék meg a folyamatot. A Gyöngyösi után eluralkodó közizlés és művészet a világkép, az erkölcsi eszmények, a műfajok, a művészi módszerek legkülönbözőbb struktúráiban visszatükrözője a közép-nemesi rendiség önapologetikus „nemzet”-szemléletének, sőt a hosszú Gyöngyösi-hagyomány sem magyarázható másként, mint ezzel. A Kézikönyvben külön-külön kitérően elemzett nemesi műfajok és a jezsuita-latin nemesi történelemszemlélet; a Verestóiak, Palocsayk, Amadéknak művészetének tipikussá és uralkodóvá válása s a latin jezsuita nacionalista irodalom hasonló vonásai jelzik ezt. Az eposz pedig, felbomlása során újabb állomáshoz érkezett, az értéktelen román-divathoz, amely persze, a többi ekkor még negatív tendenciával együtt, végső soron mégiscsak előzménye volt a XVIII. század végének, a magyar gondolkodás és művészet új fellendülésének. (Persze a „Zrínyi-típusú” művészet teljesen nem tűnt el, ha perifériára szorult is; nem katechóhén szépirodalmi műfajokban, de jelen van Bethlen Miklós, Rákóczi és Mikes prózájában; s rendkívüli pillanatként, kiugró csúcsként a népi kuruc líra néhány szép darabjában.)

ITALIA ED UNGHERIA

Dieci secoli di rapporti letterari. A cura di M. Horányi e T. Klaniczay. Bp. 1967. Akadémiai K. 393 l.

A kötetben 23 tanulmány foglalkozik azokkal a behatásokkal, amelyek olasz részről hazánkat érték. Ahogyan a kötet címe is jelzi, lényegében irodalmi hatásokról van szó. A tanulmányok szoros időrendben követik egymást és általában mind részlet-tanulmányok egy-egy kérdésről, mégis, az olvasó megpróbálhat magának összefoglaló képet alkotni a téma egészéről. A kép természetesen nem lehet teljes, de ez nem is volt a kötet célja, hiszen még sok munka van addig hátra, amíg az olasz—magyar kapcsolatok szintézise elkészülhet.

A XIX. század legelején bekövetkező újabb ízlés-fordulatnak, így a Zrínyi-kultusz feléledésének, a Gyöngyösi körüli vitáknak a háttérében is társadalmi mozgás áll. Nem a Habsburg-ellenes „nemzeti” mozgalom, sokkal inkább az, hogy a középnemesi rendiség fokozatosan kitermeli magából (a felvilágosodás eszméinek befogadásával párhuzamosan) azt a még mindig vékony, kisebbségben levő *polgáruult-nemesi reformcsoportot* (Kazinczy és köre), amely a nemesi nacionalizmus haladóbb (Zrínyi-típusú) oldalát felelevenítve már előlegezi a polgárosító nemesi *reformnemzedék* (Széchenyi, Kölcsey, Vörösmarty) szerepét.

Leegyszerűsített sémában éleztem ki e fejlődésproblémákat. De semmiképpen sem szándékom a XVIII. századot, egész régi irodalmunkat pusztán a Gyöngyösi—Zrínyi hagyomány szempontjából értékelni, ahogy a Szauder József kezdeményezte XVIII. századi kutatások is nyomatékosan figyelmeztetnek e korszak értékeinek árnyaltabb figyelembevételére. De e „nemzetiellen” kor valójában nagyon is „nemzeti”: a nemesi nacionalizmus értelmében, amely persze csak egyik — noha döntő — motívuma a kor művészi tendenciáinak. S amikor most ilyen merev tendenciákban gondolkodom, korántsem térek vissza a dogmatikus irodalomtörténetírás és művelődéspolitikai koncepciójához, amely „fővonalakot” tételezve, a többi irányzatot sommásan negatívvá minősítve kiüldözte a „paradicsomból”.

Meggyőződésem, hogy a *tényleges történelmi-esztétikai fejlődéstendenciák markáns kijelölése* ma éppen nem ezt, hanem az ellenkezőjét eredményezi és jelenti: az értékek és részérték jobb megértését, megvilágítását, megbecsülését s végül a nemzeti irodalom még szélesebb és intenzívebb feltárását.

Agárdi Péter

Már a kötet tartalomjegyzékének áttekintéséből kitűnik, hogy egy-egy jelentősebb kérdéssel több tanulmány is foglalkozik, ha nem is azonos szempontból, így pl. Dante, Petrarca vagy Machiavelli magyarországi visszhangjával. Ezáltal különös hangsúlyt kap az olasz reneszánsz hatásának, utóhatásának kutatása. A másik jelenség, ami már szintén a tartalomjegyzékből kitűnik, hogy az olasz—magyar kapcsolatokra vonatkozó kutatások szinte egészen napjainkig terjedően jelentkeznek a kötetben.

A tanulmányok tüzetesebb elolvasása

ismételten meggyőző arról az egyébként is közismert alapelvről, hogy nyelvismeret és személyes közvetítés nélkül nem képzelhető el két ország, két nép kapcsolata. Ebben a vonatkozásban bizonyos fokú előnyt jelentett a középkorban a latin nyelv általános ismerete és használata, míg később csak egy-egy kiváló egyéniség — Janus Pannonius, Balassi, Zrínyi — ismerheti meg eredetiben a kiemelkedő olasz irodalmi alkotásokat. A műfordítások áradata csak a XIX. században indul meg, amelyek igényességének jelentőségére csak évszázadunkban figyeltek fel. Az olasz—magyar kapcsolatok kezdeteit Csóka L. tanulmánya (*I benedittini e Pinizio dei rapporti letterari italo-ungheresi*) minden eddig ismert adatra kiterjedően ismerteti. Ezek a kapcsolatok végső soron hagiográfiai és történeti munkák keletkezését határozták meg döntően hazánkban.

A humanizmus egyik korai előfutárának, Galvano di Bologna jogi professzornak a pécsi egyetemre való meghívása tette lehetővé — ha nem is hosszú időre — hogy eszméi szélesebb körben ismertté válhassanak Magyarországon. Erről írt tanulmányt Csizmadia A. *Galvano di Bologna professore di giurisprudenza dell'Università di Pécs* címen.

A kötetben — mint már említettük — több tanulmány foglalkozik Dante és Petrarca magyarországi hatásával. Mai ismereteink szerint a két legkorábbi Dante-kézirat, amely hazánkba került, az Egyetemi Könyvtár olasz nyelvű kódexe és az Egerben őrzött latin nyelvű Serravalle-kódex. Berkovits Ilona a díszesen illuminált, Velencében 1330 körül készült olasz nyelvű Dante kódex illusztrációit elemzi széles körű ikonográfiai tudással. (*Il codice Dantesco di Budapest.*) Dantét magyar nyelven először ugyanaz a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságáról* címen ismert nyelvemlékünk idézi, amelynek szerzője többek között a „devotio moderna” hazai jelentkezésének első ismert képviselője (Mezey L.: *Lorenzo Giustinian e la letteratura medievale in Ungheria*).

Petrarca magyarországi hatása Janus Pannoniustól kezdve szinte napjainkig nyomom követhető. Kardos Tibor kitűnő tanulmánya (*Petrarca e la formazione dell'umanesimo ungherese*) a költő lírájának Janusra és leveleinek Vitéz Jánoson keresztül Mátyás királyig a magyar kancelláriai stílus megújulására vonatkozó hatásával foglalkozik. A Petrarca leveleiben feltűnő humanista embertípus hazai viszonyok között olyan hőssé formálódik át, aki a haza és a közjó érdekében harcol a török ellen.

Gerézdi Rabán hű és mélyen átértzett képet rajzol Janus Pannonius költői életművéről. Ő volt az, aki átplántálta a latin műzsákát a jeges Duna partjai mellé, akinek

második s nehéz órákban sokszor megsírtott hazája volt Itália s így — Gerézdi szerint — bizonyos joggal az olasz humanista költészet is magáénak tekintheti.

A magyarországi reneszánsz fénykoráról viszonylag keveset olvashatunk a kötetben. Csapodí Csaba részlettanulmánya a budai könyvtárból fennmaradt hiteles kódexek címeri alapján arra a megállapításra jut, hogy Beatrix királynőnek külön saját könyvtára is volt, ami egyúttal azt bizonyítja, hogy a könyvtár élete tulajdonképpen független volt a nápolyi királyné személyétől (*La biblioteca di Beatrice d'Aragona, moglie di Mattia Corvino.*)

Kevéssé ismert és feltárt terület, s éppen ezért érdeklődésünkre tarthat számot a petrarchizmus továbbélése Magyarországon. A reneszánsz öröksége a XVI. században Erdélyben, az anyai ágon olasz származású és műveltségű Izabella királyné udvarában él tovább. Fiának, János Zsigmondnak ajánlotta Dionisi Atanagi Velencében, 1565-ben olasz költők műveiből kiadott antológiáját. Ebben a kötetben, amely 111 költő 829 versét tartalmazza, megtalálhatta Balassi a petrarchizmus teljes atmoszféráját, stílusát, amely mély befolyást gyakorolt költészetére, s amely öt élede nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában Petrarca egyik legnagyobb követőjévé tette (Barlay: *Contributi alla storia del petrarchismo ugherese.*) Balassi *Szép magyar komédiájának* egy 1958-ban a bécsi Nationalbibliothekban előkerült kéziratot szövege alapján elemzi Bán Imre az olasz pásztorjáték hatását a költőre (*Il dramma pastorale italiano e la „Bella commedia ungherese” di Bálint Balassi*).

Dante nagy művének továbbélését, illetve ennek nyomait kutatja Kovács S. I. (*Dante nella letteratura ungherese antica*) tanulmányában, melynek érdekes megállapítása, hogy Dante ismerete mindig a kor ideológiájának, esztétikai elveinek függvényeként jelentkezik, de művét teljes mélységében csak a klasszicizmus és romantika korában értették meg.

Machiavelli hatásának első nyomaival, majd legkiválóbb követőjével két külön tanulmány foglalkozik (Kaposi M.: *Le prime tracce dell'influenza di Machiavelli nella letteratura ungherese*; Klaniczay T.: *Un machiavellista ungherese: Miklós Zrínyi.*) Műveinek ismeretét, elterjedését több tényező akadályozta. Magyarországon a XVI. században még nem volt politikai irodalom. Machiavelli elmélete és főleg módszerei nem találtak rokonszenvre sem a protestánsoknál, sem a jezsuitáknál, sem az akkori magyar társadalom feudális beállítottságú rétegeinél. Legkiválóbb magyar követője az olaszul tudó Zrínyi Miklós volt azok közül, akik

megpróbálták eredeti módon továbbfejleszteni teóriáját.

Machiavelliéhez hasonló volt magyarországi sorsa a reneszánszban gyökerező, kiváló felvilágosult filozófusnak, Vicónak, akinek eleinte nevét is alig ismerték. Az 1848-as magyar emigránsok — Kossuth és köre — érdeklődtek iránta, de tulajdonképpen csak legújabbban ismerték fel őt mint a történelmi materializmus ideológiájának egyik előfutárát (Koltay-Kastner J.: *La fortuna di Vico in Ungheria*). Metastasio és Goldoni drámáinak a magyar színjátszásra és később a magyar drámairodalomra gyakorolt hatásáról érdekes tanulmányt olvashatunk Horányi M. tollából (*Teatro italiano del Settecento in Ungheria*).

Szauder József finom elemzést ír Metastasionak Csokonaira gyakorolt hatásáról (*Il rococo italiano di Csokonai*) és arról, hogyan alakul ki Csokonainál a rokokó szerelmi költészetből és a felvilágosodás gondolataiból a boldogságát kereső ember világa.

Gáldi L. a XIX. század legnagyobb olasz lírikusának, Leopardinak magyar fordításával foglalkozik (*La fortuna dello stile poetico leopardiano in Ungheria*), esztétikai és filológiai elemzések kapcsán rámutat a kongeniális műfordítás fontosságára és szükségességére.

A XIX. század elején csökken az olasz irodalmi hatás hazánkban. Akik közvetlen kapcsolatba kerülnek az olasz néppel, megismerik az országot és egészen más képet kapnak róla, mint amilyent a korábbi útikalauzok festettek. Feltűnik a műkincsek gazdagsága, szemben a hazaiak szegénységével, s az olasz Risorgimento-mozgalmak nyomán felmerül bennük és általuk a nemzeti megújulás gondolata. A szimpátia jele, hogy később magyar részről sokan vesznek részt az olasz szabadságmozgalmakban

(Erdélyi Ilona: *Viaggiatori ungheresi dell'epoca delle riforme in Italia*).

Keresztury Dezső Arany János életművébe állítva mutatja be Dante-ódája keletkezését. (*L'ode di Arany a Dante*.)

Rába György a modern irodalmi áramlatok széles körű bemutatásával a fordításokon keresztül méltatja a század eleji olasz költők hatását a magyar költészetre (*La prima generazione della rivista „Nyugat” e la poesia italiana*).

Képes G. tanulmányából arról értesülünk, hogy Pirandellót eleinte kevésbé fordították nálunk, hatása viszont szinte napjainkig kimutatható (*Pirandello in Ungheria*).

Nemeskürthy I. a neorealista olasz filmművészet hazai hatását és népszerűségét fejtegeti érdekes tanulmányában (*L'influsso del neorealismo italiano in Ungheria*). Simó J. az 1945 után magyarra fordított olasz művek számadatait vizsgálva azt a következtetést vonja le, hogy Magyarországon az olasz irodalom a legnépszerűbb, beleértve a korábbi klasszikusokat is. (*Edizioni ungheresi di opere italiane dopo il 1945*.) Egyúttal rámutat az utóbbi évtizedekben egyre erősödő kulturális kapcsolatokra is.

Égészen a mához vezet az olvasót Tolnai G. személyes élmény formájában megírt beszámolója (*I grandi poeti ungheresi nell'Italia di oggi*) arról, hogy a nagy magyar költők közül kiket ismernek fordításokban Olaszországban.

A kitűnő tanulmányokban bővelkedő kötet kiegészítésül fölmerül az a gondolat, hogy érdemes lenne a jövőben tovább kutatni abban az irányban is, hogy a hozzánk Itáliából eljutott irodalmi hatások hogyan kerültek esetleg éppen hazánkban át további más országokba, illetve, hogy bizonyos korokban a különböző hatások között éppen az olasznak milyen súlya volt.

Csapodiné Gárdonyi Klára

Mályusz Elemér: *La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale*. Bruxelles, 1969. 51—86, 219—254. (Klny. a *Le Moyen Age* 1—2. számából)

Évekkel ezelőtt az Irodalomtörténeti Kézikönyv 1—2. kötetének megvitatásakor, Mályusz Elemér nagy érdeklődést keltő hozzászólásban hívta fel a figyelmet középkori okleveleink narrációinak az eddiginél alaposabb, új szempontú vizsgálatára. Ott kifejtett gondolatait most terjedelmes tanulmányban tette közzé számos részletmegfigyeléssel gazdagítva és plauzibilis dokumentációval megtöltve.

A szerző természetesen nem a királyi kancellária oklevéladói működését vizsgálja — erről jó szakirodalom áll rendelkezésünkre —, hanem ebből kiindulva közelíti egymáshoz a középkori oklevelek gyakorlatát a történetírás alkotó folyamatahoz. Ezen a ponton döntő jelentőségű megállapítást tesz: okleveleink narrációi olykor kimerítik az elbeszélő forrásszövegek ismérveit, túllépnek az oklevélműfaj keretein és csekély átdolgozás után alkalmassá válnak arra, hogy szervesen beleépüljenek egy-egy újonnan keletkező krónikába. A narrációk ilyesféle műfajváltása természetes következménye hazai viszonyainknak, hiszen P. mestertől kezdve

Thuróczy Jánosig szinte minden ismert historiográfusunk kancellár vagy vezető kancelláriai tisztviselő volt.

Mályusz Elemér meggyőző példákat idéz megállapításai bizonyítására, többek közt Nagy Lajos 1350. október 30-iki oklevelének narrációját Küküllői krónikájának egy részletével (229–230.), Zsigmond császár 1401. február 17-iki oklevelét pedig Thuróczy művének megfelelő fejezeteivel veti egybe (233–236.). Az egyezések perdöntöek minden kommentár nélkül is. Bár a dolgozat tudatosan csak a Lajos-kori és Zsigmond-kori oklevelés anyagra szűkíti tüzetesebb elemzéseit, tételei éppúgy általánosíthatók az Árpád-korra, mint a Hunyadiak korára.

Mályusz Elemér a középkori krónikaszerkesztés dialektikus felfogásából kiindulva (teljes joggal) afféle előzménynek — durván fogalmazva —, torzóban maradt történeti szövegrésznek tekinti a narrációkat. Olyan elbeszélő forrásoknak, amelyek kiteljesülésének végcélja valamely krónikába való beleépülés lehetett vagy lett volna. Irodalomtörténeti szemmel más aspektusból is meg lehet közelíteni ezt a problémát, anélkül, hogy a legkisebb mértékben is szembe kerüljünk Mályusz Elemér megalapozott véleményével.

Elismerve és in thesi ideálisnak tartva az oklevél-narráció „egészséges” funkcióbeli fejlődési tendenciáját krónikává, ugyanakkor azt is mondhatjuk: a középkori narrációkat in praxi olyanoknak kell felfognunk, amilyenek: tehát egységes egészet nyújtó, önálló kompozícióval rendelkező és szükség esetén külön életet is élő novelláknak. Középkori irodalmunk „egyházi novellái”: a legendák mellé eddig nem tudtuk odaállítani párhuzamos műfajként a „világi novellát”, s íme: Mályusz Elemér dolgozata felvillantotta azt a hatalmas feltáratlan területet, amely nem remélt bőségben fogja ontani magából a középkori latin világi novella eleddig lappangó értékeit.

Természetesen itt is átfogó időkorban, tág határokbán kell gondolkodnunk: nemcsak a Mályusz által bőven tárgyalt Lajos- és Zsigmond-kori elbeszélésekre, hanem az Árpád- és Hunyadi-kori narrációkra is ki kell terjesztenünk e fogalom használatát. Az előbbi időszakból olyan izgalmas epizódok emelhetők ki, mint pl. Imre király 1199-ből származó levele III. Ince pápához, amely Boleszló váci püspök kincseskamrájának erőszakos feltörését részletezi (ÁUO VI. 198.), vagy pedig a XV. századból a legtöbbször idézett források egyike: V. László király 1457. március 21-éről keltezett ítéletlevele, amely igen részletesen mondja el Hunyadi László tragikus élettörténetét egészen lefejeztetéséig.

Mindazok, amit említettünk, csupán távlatok, lehetőségek. A feltáró kutatómunka megkezdése azonban hovatovább elodázhatatlan feladat. S az erre való rámutatás és ösztönzés Mályusz Elemér dolgozatának valóban maradandó érdeme.

V. Kovács Sándor

Magyarországi boszorkányperek. 1529—1768. 1—2. köt. Közreadja: Schram Ferenc. Bp. 1970. Akadémiai K. 571; 779.

1910-ben jelent meg Komáromy Andor szerkesztésében a *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*, s már a harmincas években könyvészeti ritkasággá vált. Korábbi elszórt közlések után ez a mű gyűjtötte össze először a hazai boszorkányperek anyagát, 308 addig ismeretlen adatot közölt, s regesztákban, kivonatokban, utalva a már megjelentek lelőhelyére összesen 461 pert sorakoztatott időrendbe. Műve nem lehetett teljes, hiszen sok leltár akkor még hozzáférhetetlen volt, s így aztán sok vidék — például a Dunántúl — kimaradt a gyűjteményből. Most a néprajzkutató Schram Ferenc két vaskos kötetben adott közre 466 új adatot. Könyvét szerényen Komáromy műve második kötetének, kiegészítésének nevezi. Annyiban tekinthető folytatásnak az új könyv, hogy a már közölt anyagra ez is csak utal, a kutatónak tehát mindkét művet forgatnia kell. De a hatalmas anyag filológiai közlésmódja, apparátusa mindenben megfelel a modern tudományos követelményeknek. A lehetőségek szerint betűhív és teljes, csupán az érdektelen, ismétlődő részek publikációjától tekintett el. A könyv végén a jegyzeteken kívül kb. száz elavult szóról szómagyarazatot ad, s külön név-, helynév- és tárgymutatót, melyekben a már másutt megjelent peranyagokat is feldolgozta. Komáromy időhatárait kitérítve, 1529-től 1768-ig van hiteles emlékünknél majdnem ezer perről. Ezt a nagy anyagot most már ki kell aknázni a néprajznak, művelődéstörténetnek, jogtudománynak és orvostudománynak egyaránt. Rövid bevezetőjében Schram csak egy-két általános kérdést érint a jogi eljárás részletes leírásán kívül, ígérve, hogy gyűjtőmunkájának tanulságait külön munkában foglalja majd össze. Jelzi azonban már itt is néhány érdekes megfigyelését. Az anyagot területi szempontból (megyéenként) rendezte, mert az egy területen, de különböző időben lefolytatott perek is jobban hasonlítanak egymásra, mint azok, melyek egy időben, de különböző helyeken folytak le. (Nyilván a helyi tradíciók merevsége, az országrészek elszigeteltsége, a megyei autonómia ennek az oka.) Már Komáromy

próbálta összefoglalni műve bevezetésében a hazai és külföldi boszorkányperek jellemző és különböző vonásait; Schram egyelőre csak változatosan szól a kérdéshez, de az anyag feldolgozásából még sok meglepetés következhet. Annyi bizonyos, hogy a XVIII. századig nálunk a francia kutató, R. Mandrou által „falusi” típusúnak nevezett boszorkányság divott, melynek alapja az ősi félelem a varázslás okozta bajoktól, a természet törvényeinek hiányos ismerete, és az átlagtól valamiképpen eltérő, „más” ember iránt érzett irigység vagy félelem táplálta rosszindulat. De a tárgymutatóból most kiténik, hogy ha későn is, nálunk is megjelentek a nyugati, „városi” típusú perek, melyekben a boszorkány egy szervezet tagja, szövetséget kötött az ördöggel, ennek jelül testén stigmát visel; van adat a boszorkányszombatra, ördöggel folytatott közösülésre, állattá változásra stb. De (és ez is megfontolandó kérdés) a XVII. századi francia és észak-amerikai hírhedt boszorkányperekből ismert, a nyilvános ördögűzéssel is felkavart tömeghisztériának, szexuális fűtöttségnek, köztiszteltben álló személy elleni hadjáratnak eddig hazánkban nem akadt nyoma. Az ítéletek enyhébbek, a tárgyalás maga sokkal józanabb, legalábbis nálunk nem különleges bíróság tárgyalta boszorkánypereket és gyermekeket nem vádolt soha. Schram érdekes észrevétele — hogy a falusi rontásperekben nemcsak elesetteket vádolnak, hanem sokszor jómódúakat is — megint olyan nyom, amelyen érdemes volna a kutatóknak elindulni. Sajnáljuk, hogy Schram a középkori emlékek számbavételétől eltekintett: ez sok helyet nem igényelt volna, és feltétlenül teljessé tette volna a művet. Remélhetőleg ígért munkájában erre is sor kerül. Kíváncsian várjuk, hogy itt majd megpróbál-e feleletet adni arra az izgalmas, megoldatlan kérdésre: miért az újkorban lángoltak fel ilyen erővel Európában — és hazánkban is — a boszorkányperek? Még a francia perek széleskörűen elemző Mandrou is adós maradt a felelettel (*Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle*, Paris 1968). Valószínűleg Kulcsár Zsuzsa jár jó nyomon (*Inkvizíció és boszorkányperek*. 2. kiad. Bp. 1961.), mikor a jelenség alapvető okát a feudalizmus felbomlásában, a hirtelen végbemenő óriási változásokban keresi.

Kurcz Ágnes

Vita Zsigmond: Tudománnyal és cselekedettel. Bukarest, 1968. Irodalmi K. 304 l.

Vita Zsigmondnak, az erdélyi múlt és irodalmi élet évtizedeken át ügybuzgó kutatójának és tudósának e tanulmánykötete

méltó elismerésre talált magyarországi szakörökben is. Vita Zsigmondot mint a nagyenyedi Bethlen Könyvtár szakavatott őrét különben is őszinte tisztelettel és hálával emlegeti a magyar irodalomtörténeti, történeti és művelődéstörténeti kutatás számos művelője, mert hiszen az Erdélyre vonatkozó tudományos vizsgálatok igen sokszor az ő messzemenő és önzetlen közreműködésével érhetek el megfelelő eredményeket.

Kötetének címe jelképes. A „tudománnyal és cselekedettel” részben Bethlen Gábor fejedelemre utal, aki a „tudománnyal és fegyverrel” jelszó alatt küzdött Erdélyért; részben Pápai Páriz Ferencre hivatkozik, aki „valósággal és cselekedettel” szolgálta hazáját. S valóban a jelen kötetbe zárt mondanivalót szintén az erdélyi haza, közelebbről Nagyenyed irodalmi, kulturális és tudományos szolgálata határozza meg. „Az enyedi könyvtárnak — írja — kelet és nyugat, a múlt és jelen felé néznek az ablakai”; s csakugyan ebből az erdélyi kisvárosból a múlt nagy európai áramlataira és nemes hazai összefüggéseire széles perspektívában veheti tekintetét a ma kutatója. Enyed múltjának kisugárzó ereje eleven hatóerő maradt, s joggal nevezheti a szerző „gyűjtőmedencének”, „magaslati kilátó helynek”, ahonnan tisztán tekinthetők át egész Erdély történelmi, társadalmi és kulturális mozgató erői. Vita Zsigmond ezt a rendkívüli lehetőséget, ezt a gazdag alapot használta ki messzemenően e dicséretes munkájával.

A kötet tizenöt nívós tanulmánya Bethlen Gábor korától kezdve egészen a reformkor-szakig, Erdélynek sokáig történeti anyagából veszi tárgyát. Mindenegyes tanulmányra jellemző, hogy témáik elszakíthatatlan szálakkal kapcsolódnak Nagyenyedhez, akár úgy, hogy a szóba kerülő történelmi, irodalomtörténeti alakok innét indultak vagy innét fejtették ki tevékenységüket, akár úgy, hogy a Bethlen Könyvtár sokoldalú anyaga még csak nemrégiben nyújtott alapot a szerző lényegbevágó vizsgálataihoz. Ugyancsak az egész kötetre jellemző sajátosság, hogy a zömében irodalomtörténeti témák modern-igényű komplexitásban művelődéstörténeti tárgykörökkel egészülnek ki, sőt néhol egyenesen kultúrhisztóriai végcélukhoz sarkosodnak ki.

A szerző érdeklődési körének egyik, de talán központi területe a XVII. és XVIII. század irodalmi és művelődési, történeti és társadalmi összefüggéseinek feltárása. Már az első tanulmányok Bethlen Gáborral kapcsolatosan ilyen igényt elégítenek ki. (*Bethlen Gábor szellemi arcképe, Könyvtára, Nevelési törekvései.*) Számos új eredménnyel találjuk szemben magunkat a nagyfejedelem kulturális politikájának elemzésekor, de különösen értékesek a könyvtárára vonatkozó

adatok, valamint a nyomdák és az iskolázta-
tás anyagi alapjait tisztázó ismeretek. Gaz-
dag dokumentációval meggyőzően bizo-
nyítja, hogy a fejedelem tervszerűen „polgári
dolgokhoz értő”, világi értelmiséget kívánt
mielőbb kialakítani. Szenci Molnár Alberttel
való kapcsolatát is ilyen értelemben vizsgál-
ja az újonnan feltárt adatok alapján.

A *Tudományos és irodalmi törekvések a
Bethlen-kollégiumban* című tanulmány gon-
dosan megalapozott, kiforrott munka, amely-
ben az enyedi iskola főbb szellemi állomásait
fogja koncepciózus egységbe az író. Nagy-
enyed évszázadokon át ható hagyományait
vizsgálva, Apáczai Csere János gyulafehérvá-
ri munkásságának „közvetlen tudományos
folytatását” vázolja Pápai Páriz Ferenc,
Vásárhelyi Tőke István, Benkő József, Bod
Péter, Hermányi Dienes József, Benkő
Ferenc, Aranka György; majd pedig a testőr-
írók Báróczi, Barcsay és Naláczy; továbbá
Gyarmathy Sámuel, Kőrösi Csoma Sándor,
Bolyai Farkas, Szász Károly stb. tevékeny-
ségének rendkívül szuggesztív láttatásakor.
Kí kell emelnünk azokat a részeket, amelyek
az irodalomban ható új eszmei áramlatok
felkutatását célozzák. Értékes adalékokat
kapunk így a racionalizálódás folyamatának
és a felvilágosodás előtörténetének vonatko-
zásában, továbbá a nemzeti műveltség iránti
ügybuzgalom kibontakozása tekintetében. —
Feltétlen értéke Vita Zsigmond munkásságá-
nak az a beható, átlagon felüli érdeklődés
és hozzáértés, amellyel a természettudomá-
nyok fejlődésének vizsgálata felé fordul.
Számos más munkájában is tanúi lehetünk
ennek, de ezúttal egy különálló dolgozatot
is szentel e témakörnek *A természet megis-
merésének útján* címmel.

Az *Apáczai Csere Jánosról* szóló tanulmány-
ban, a tudománynak, a művelődésügynek, kö-
zelebről az oktatásügynek és a társadalmi fej-
lődésnek lényeges törvényszerűségeire mutat
rá. — A *Bethlen Miklósról* rajzolt portré meg-
számol számos konkrét észrevételével s a teljes kép
arányos és szép kidolgozottságával. — A
Pápai Páriz-tanulmány teljesen új kutatás
alapján, merőben újszerűen mutatja be a
nagy tudóst és író. Érdekes és valóságos
párhuzamokat s érintkezési pontokat mutat
ki közte, valamint Szenci Molnár Albert
között, s személyükben felidézi a küzdelmes
magyar századok európai távlatú tudósának
tipusát.

Két tanulmány is foglalkozik az *iskola-
drámákkal*, illetőleg a *nagyenyedi iskolai
színjátszással*. Ismeretlen adatokkal bizo-
nyítja az iskolai színjátszásnak korai erdélyi
gyakorlatát, majd elemzi azokat az társa-
dalombíráló törekvéseket, amelyek az elő-
adott drámákból adódtak. Figyelemre méltó
észrevétele, hogy az erdélyi közjátékokban
a diákok inkább mutattak be rögtönzött,

a helyi eseményekkel kapcsolatos jelenete-
ket, mintsem a nemzetközi repertoár anya-
gát. A XVIII. század második feléből való
enyedi drámák bemutatásakor különösen
fontosak azok az eredmények, melyek a
francia drámák (Molière, Voltaire) átvételét
mutatják be. — A *keleti nyelvek erdélyi
tanítványai és terjesztői a XVII—XVIII.
században* című dolgozat szinte teljességében
gyűjti össze azokat az adatokat, amelyek a
semita, héber, (talmudi és rabbinikus), az
arab vagy éppen a mongol, kínai, japán
nyelvek elsajátításának hazai hatásában
jelentőséggel bírtak.

Vita Zsigmond nem kevésbé szakavatott
tollal nyúl érdeklődési körének másik át-
fogóbb anyagcsoportjához, a „reformkor
hajnalának” vizsgálatához. *Peihe Ferenc
kolozsvári szerkesztő*ről és 1827-ben indult
lapjáról, a „Hazai (Erdélyi) Híradó”-ról
frissen felderített adatokat kapunk, majd
pedig a lap tartalmi elemzése folytán a
reformkorszak gazdasági és irodalmi törek-
véseinek nem egy sajátos oldalára nyílik
kilátás. — A *Bolyai Farkas elfelejtett Schiller-
fordításairól* nyújtott dolgozat meggyőzően
láttatja, hogy „a szabadság, a testvériség és a
béke schilleri eszményei” megtermékenyítően
hatoltak be az erdélyi közgondolkodásba. —
A *Szász Károly ismeretlen politikai munkája*
című tanulmányhoz alapul vett munka
csak nemrégiben került elő a Bethlen Könyv-
tár anyagából. Ez az írás az „1832-dik
esztendő” címet viseli, és az európai forra-
dalmak leveretése utáni helyzetet foglalja
össze különös tekintettel Erdélyre. Helyesnek
látjuk a vizsgálatok nyomán, hogy Szász
Károly, a nagy hírű enyedi professzor, aki
az 1830-as évek helyi politikai harcainak
középpontjában állt, nemcsak kiváló tudós,
de a korszak kiemelkedő politikai vezére és
neves publicistája volt. — A *hazai könyv-
keresedelem múltjával* foglalkozva a XVI.
század második felétől a XIX. század elejéig
nyújt áttekintést az erdélyi könyvforgalom
alakulásáról. — A *magyar gyermekirodalom*
egyik úttörő alakjáról, Gáspár Jánosról
(1816—1892) kapjuk végül a befejező ta-
nulmányt, amely a szegényes hazai gyermek-
irodalomról szóló munkák közt kétségtelenül
maradandó értékeivel emelkedik ki.

A szerző sajátos érdeme, hogy kötetének
szinte minden egyes tanulmányában élénk
figyelemmel s jelentős eredménnyel reagál
a magyar—román tudományos, irodalmi és
művelődéstörténeti kapcsolatokra. Ilyen érte-
lemben szól többek között Bethlen Gábornak
a román jobbágyfiak iskoláztatására vonat-
kozó terveiről és gyakorlatáról, a magyar és
román írók ismétlenül szoros, haladást
előrevívő kapcsolatairól, Pápai-Páriz és
Benkő Ferenc munkásságának román kultú-
rát is érintő oldalairól stb. Külön tanulmány

foglalkozik mindezen túl, igényes szinten a román irodalomnak az első hazai lapokban és folyóiratokban történt jelentkezésével.

Gyenis Vilmos

Gozsdu Elek: Anna-levelek. Válogatás a szerző Weisz Annához írott leveleiből. A leveleket válogatta, az utószót írta: Pongrácz P. Mária. Bukarest, 1969. Irodalmi K. 318 l.

Eddig csak kéziratos formában, Temesváron lehetett hozzáférni a magyar századvég levéltárához, Gozsdu Elek utolsó írás-sorozatához. 1905–15-ben keletkeztek ezek a levelek, az 57, ill. 67 éves író Weisz Lajos kereskedő feleségéhez írta őket, az utolsót halála előtt négy évvel. Kiadásra szánta, eredeti terve szerint arra készült, hogy lemásolja, átjavitja és öt könyvtárban helyezze el, hogy majd 2000-ben, Anna nevénapján kerüljenek közönség elé. Részben ő maga, részben Weisz Anna időrendben kötetekbe fűzték, megszámozták a pontos dátumokkal ellátott leveleket, szám szerint (töredékek nélkül) 533-at, töredékekkel 543-at.

Ebből a kéziratból 142-t talál meg az olvasó a kötetben, alig egyharmadát. Weisz Anna végrendeletében barátnőjére: özv. Balabán Rózára hagyta a levelezést, aki 1966 nyarán jelentkezett velük, felajánlva kiadásra. Így történhetett, hogy az író szándékát megszegve, 30 évvel előbb megjelenhetett ez a kis gyűjtemény — Gozsdu születésének százhuszadik, halálának ötvenedik évfordulóján. Sajnos sem a kötetből, sem utószavából nem tudjuk meg, hogy milyen elgondolás alapján született ez a válogatás, milyen levelek kerültek ide, miért — és milyen levelek maradtak ki? Miért nem kerülhetett sor a teljes anyag megjelentetésére, — sorra kerül-e, mikor? Az sem derül ki, hogy az itt szereplő szövegek már a szerző által lemásolt, átjavitott levelek-e, vagy pedig az Annának eredetileg elküldött példányok szó szerinti (vagy kiadó által javított, változtatott?) másolatai. Így, még ha az elmondottak csökkentik is e fontos irodalomtörténeti forrásanyag forrásként használhatóságát — például csak e kötet ismerői nem tudhatják bizonyosan, mennyire kaptak „mutatót” az egész kéziratból —, kétségtelen, hogy maga a gyűjtemény, a levelezés több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt Gozsdu életpályájának megrajzolásához fontos kiegészítés, de ezen túl éppen a szépen induló, a magyar próza történetében is jelentős, új utakat kereső törekvéseinek torzóban maradásához is szolgált adatokat. Az intim levelezés nemcsak emlékek, élmények megidézését jelenti, még inkább,

többet árul el a „kulisszák mögött zajló” lelki folyamatokról, a szellemi élet, érdeklődés változásáról, az öregedő író életszemléletének alakulásáról. Együttesen sokoldalú kortörténeti dokumentum is. Maga Gozsdu úgy vélte, hogy „egy költőné és egy író szerelmének állít majdan emléket” ez a levéltámasztás. Kettejük kapcsolata, sokoldalú érdeklődésük, gyűjtőszemélyük, világlátottságuk, német—angol—francia olvasottságuk széleskörűvé teszi írásaik tematikáját. De ennél az extenzitásnál is többet nyújt a levelek intenzív tartalma: igényesség, árnyalatok iránti érzékenység, pontos fogalmazásra törekvés jellemzi a leveleket, amelyeken keresztül éppen egy intim kapcsolat tükrében sokat tudhatunk meg, élhetünk át a magyar századforduló légköréből, érzékenységének, izlésének formálódásából, érzékelve az alakításban szerepet játszó tényezők jelenlétét is.

Pongrácz P. Mária valóban „Utószó helyett” írta a kötetet záró, szép, esszé-szerű tanulmányt. A fenti hiányosságokon túl pedig igen gondos és hasznos munkát végzett írásával, s a kötet kiegészítő apparátusának elkészítésével is. Részletes, pontos jegyzetanyag kíséri a leveleket; névmutató és a teljes levelezés eredeti időrendi mutatója, ahol a levéltöredékeket is magába foglaló számok mellett, zárójelben feltüntetni a szerzők adta számozást is. Egészen, e kötet alapján várakozással tekinthetünk a kézirat további, teljes és pontos nyilvánosságra hozása elé, igazat adva Diószegi Andrásnak, aki még e kiadás előtt úgy vélte, hogy ez a forrásanyag „A magyar szecesszió izlésének, világnézetének . . . talán a legérdekesebb irodalmi öröksége.” (*A magyar irodalom története* 4. k. Bp. 1965. 837.)

Széles Klára

Reviczky Gyula művei. 1—2. köt. Sajtó alá rendezte Németh G. Béla. 1. Versek és műfordítások. 2. Vegyes költői és prózai művek. Bp. 1969. Szépirodalmi Kiadó. 549; 511

Paku Imre nagyszabású kiadása (*Reviczky Gyula Összegyűjtött művei*, 1944) óta — az *Apai örökség* (1955) kivételével — nem látott önálló Reviczky-kötet napvilágot, s Komlós Aladár 1955-ben megjelent, Kiss József, Reviczky és Komjáthy Jenő válogatott műveit tartalmazó gyűjteménye jelentette az utolsó eseményt a Reviczky-kiadások területén. Az utóbbi időben jelentős mértékben meggyarapodott szakirodalom viszont egyre sürgetőbbé tette egy teljesebb és korszerűbb, a legfrissebb adatokat is tartalmazó s a felgyülemlett anyagot rendszerező kiadás megjelenését.

Ennek a nagyon időszerű igénynek tesz eleget Reviczky műveinek új, kétkötetes gyűjteménye, amelyet Németh G. Béla rendezett sajtó alá. A kiadvány célja elsősorban a szépirodalmi művek közlése s nem az egész életmű összefoglaló rendszerezése volt. Az első kötet mindazonáltal teljes képet ad Reviczky lírájáról, egybegyűjtve a költő valamennyi előkerült magyar nyelvű költeményét és versfordítását s egyúttal a lehetőségekhez képest legpontosabb kronológiai rendet is rekonstruálja. Az új kiadás közli ezenkívül Reviczky kisebb epikus verseit, egy nagyobb elbeszélő költeményét, három töredékes verses epikus kísérletét, befejezett drámáját és valamennyi „számottevő esztétikai értéket képviselő” prózai elbeszélő munkáját. Az értekező művek közül — a kiadvány céljának megfelelően — szerényebb válogatást nyújt s Páku Imre kiadásához képest csak a *Tolsztoj főműve* című tanulmányt jelent újdonságot.

Németh G. Béla a költő életében megjelent két verseskötet sorrendjét visszaállítva közli a költeményeket, a kötetben meg nem jelent darabokat pedig külön, évről évről csoportosítva adja közre. A prózai művek szövegében a mai helyesírást követi, a versekben viszont a költő eredeti helyesírásához visszatérve korrigálja a szövegromlásokat okozta ritmikai torzulásokat.

Az Utószó szerint a kiadás Reviczky valamennyi máig előkerült lírai költeményét és versfordítását tartalmazza. Komlós Aladár bibliográfiájában (*Reviczky Gyula*, 1955. Irodalomtörténeti tanulmányok) szerepel azonban a kötetben foglaltakon kívül még két műfordítás címe is. Az egyik Musset *Pepitához* című verse (először az Aradi Hírlap 1884. II. 12-i számában jelent meg), a másik Chamisso *Boncour vára* című költeménye: ezt a Vasárnapi Újság közölte 1881. II. 6-án (a bibliográfiában téves évszám, 1880 szerepel), teljes szövegét pedig Kunszery Gyula adta ki újra (*Reviczky ismeretlen versfordítása*, FK 1962, 151–153). Az előbbi a lap időleges hozzáférhetetlensége miatt nem kerülhetett fölvetelre; az utóbbi, úgy látszik, elkerülte a szerkesztő figyelmét.

A kutatók csaknem kivétel nélkül felhívják a figyelmet arra, hogy mennyi még a tennivaló a Reviczky-filológia területén. Nemcsak a kronológia megállapítása (az új kiadásban is mintegy harminc olyan vers szerepel, amelynek keltezését az Utószó szerint is aligha lehet már visszamenőleg elvégezni), hanem magának a teljes anyagának összegyűjtése is mérhetetlen munkát jelent, hiszen eldugott vagy hozzáférhetetlen folyóiratokban bizonyosan lappanganak még elfelejtett költemények.

Az új kiadvány mindvégig mintaszerűen valósítja meg a tudományos rendszerezés-

nek és a szépirodalmi szempontú, nagyközönséghez szóló válogatásnak kettős feladatát. Ezáltal nélkülözhetetlen alapul szolgál az előjövő kritikai kiadás számára is, amelynek szükségességét éppen a jelen munka kezei közt el nem végezhető részfeladatok mutatják meg. Gyakori pl. az az eset, hogy egy-egy Reviczky-vers más címmel jelent meg első ízben egy folyóiratban, mint a költő által összeállított kötetekben, s a későbbi kiadások már a megváltoztatott címet veszik át. Így pl. a *Május elsején* (Új Idők, 1875. 206.), az *Utolsó vágy* (uo. 327.) és a *Születésem napján* (uo. 435.) a költő első kötetében (*Ifjúságom*, 1883) az *Első szerelem 2, A bánatból*, ill. a *Mikor húszéves lettem* címet viselik.

Olykor nemcsak a cím, hanem maga a versszöveg is változik. Ilyen az említett *Születésem napján* első versszaka vagy a *Karácsonykor* című vers utolsó strófája. Az utóbbi esetben egyáltalán nem közömbös a változtatás: az első variáns (Új Idők, 1875. 614.) az egyenlőség és testvériség magasztalásával zárul, a végleges szöveg viszont megbocsátást és szenvetést hirdet.

További hasonló variánsok, változtatások bizonyára szép számmal találhatók Reviczky verseiben. Ez már azonban külön tanulmány tárgya is lehetne; ezúttal csupán a kritikai kiadás szükségességét szeretnénk volna nyomatékosabban is indokolni.

A válogatás utószavában felsorolt filológiai problémák is ezt az igényt erősítik meg, s a költő műveinek új kiadása, amely az egész Reviczky-filológia nagy nyeresége, végeredményben ennek a munkának rakta le alapjait.

Korompay János

Radnóti Miklós: Próza. Novellák és tanulmányok. Az írásokat összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Réz Pál. Bp. 1971. Szépirodalmi K. 651 l.

Irodalmunk legvonzóbb alakjai egyikének összegyűjtött prózai írásait kaptuk most egy kötetben Réz Pál a költő hagyatékához méltó gondozásában. Az ötvenes évek közepén a *Magvető* már kiadott egy válogatott Radnóti tanulmányait, az *Ikrek hava* pedig a Magyar Helikon gondozásában került az olvasók kezébe. A Szépirodalminál most megjelent összegyűjtött prózai írások kötet emellett, hogy az *Ikrek havát* is tartalmazza, jóval gazdagabb a *Magvető*-féle kiadásnál: a költő most hozzáférhető összes prózai írását tartalmazza. Ehhez újat már csak majd a kritikai kiadás adhat.

A kötet egy hatodát a *Kafka Margit művészi fejlődése* című doktori disszertációja tölti ki: máig a legfontosabb írás a Nyugat-

nemzedék nagy asszonyírójáról. A sajtó alá rendező különben az *Ikrek havát* tette a gyűjtemény élére, majd a következő ciklusokba foglalta Radnóti írásait: *Elbeszélések, rajzok, jegyzetek—Cikkek—Tanulmányok* (Ennek első darabja a Kaffka Margit művészi fejlődése) *Bírálatok* — és *Függelék*ként az *Exotizmus a háború utáni francia költészetben* — című Radnóti-írást.

Színes ez a kötet a szó újságírók értelmében s ez nem is csoda, hisz ezek az írások nagyobb részt a megélhetésért, anyagi okokból íródtak. Ahogy fájdalmasan rövid curriculum vitae-jében maga a költő írja: „Tanári oklevélem megszerzése óta nem kaptam ki-nevezést, szerény irodalmi keresetből, magántanításból élek szűkösen... Irodalmi kritikáim és esszéim öt éve főleg a Nyugatban jelennek meg. Számos irodalmi előadást tartottam a magyar rádióban is... Irodalmi munkatársa voltam és vagyok csaknem minden hazai napilapnak (Magyar Hírlap, Pesti Napló, Budapesti Hírlap, Pester Lloyd, stb.) és folyóiratnak (Széphalom, Nyugat, Válasz, Tükör, Szép Szó, Gondolat, Színpad, Új Idők stb.)”.

Igazán megérdemelte egy tanulmányt a kritikus Radnóti bemutatása. Mi itt csupán arraszorítkozhatunk, hogy miután ezeket a kritikákat egy ígéretesen tehetséges, egyre gazdagabban kibontakozó költő írta, azokra az írásaira hívjuk fel a figyelmet, amelyekben a kortárs mesterek és nemzedéktársak pályájával foglalkozik: *Füst Milán, Különbéke, Babits Mihály: Újabb versek, Kassák Lajos költészete, Jegyzetek József Attila hátrahagyott verseihez*.

Amit viszont 1936-ban a Gondolatban *Bálint György: Az Idő rabságában* című válogatott publicisztikai írásai ürügyén papírra vetett, az pontos felidézése a harmincas évek közepe egyre komoruló világának.

Fontos könyv Radnóti *Prózájának* egy-kötetes kiadása. A kutató, a tudós mellett az olvasó is bizalommal veheti kezébe e mindig igényesen fogalmazott írásokat.

Varga József

Ligeti Ernő: A kékbarlang. Az idegen csillag. A bevezető tanulmányt írta: Sóni Pál. Bukarest, 1969. Irodalmi Könyvk. 447 l.

Sóni Pál elsőnek próbál átfogó képet adni Ligeti Ernő írói pályájának gazdag terméséről, melyben — a drámán kívül — szinte valamennyi műfaj képviselteti magát: a vers, a regény, a novella és nem utolsósorban a publicisztika. A tanulmányíró saját vizsgálatait és a kortársi irodalom (Molter Károly, Tabéry Géza, Kós Károly) értékelése alapján megkísérelti Ligeti helyének kijelölését

az erdélyi magyar irodalomban. Társadalmi regényeit elemezve rámutat arra, hogy a *Föl a bakra* és *A két Bösözrményi szerzője* a városi élet, a városi kispolgárság, értelmiség és tisztviselők sorsának ábrázolásával új szintet hozott az erdélyi regényirodalomba. A történelmi regény elterjedése és virágzása idején a jelen problémáival foglalkozó mű megírása figyelemre méltó, korszerű kísérlet volt. Ugyancsak eredeti kezdeményezésnek számít az erdélyi próza történetében *Az idegen csillag*. Az Erdélyi Helikon által hirdetett európaiság szellemében Ligeti elsőnek jelentkezik a külföldön már divatos műfajjal: a regényes életrajzzal. Ira Aldridge néger színész életregénye — Kós Károly találó megfogalmazása szerint: „sok kifejezetten magyar tárgyú könyvnél magyarabb és sok erdélyi magyar kisebbségi regénynél erdélyibb és kisebbségibb regény”. Sóni kiemeli a regényíró Ligeti erőseit, felhívja a figyelmet az értékesre anélkül, hogy elhallgatná a negatívumokat, pontosan azt, hogy műveinek művészi színvonala felettébb ingadozó, stílusa egyenetlen. Sőt, az olvasó olykor jogosnak véli a pályatárs Molter kifakadását, aki a regényekről szólva a témaválasztás érdektelenségét veti az író szemébe.

Ligetiről, a költőről Sóni nem mond lényegesen többet annál, amit Ady és Tóth Árpád az első verseskötényéről megemlítenek. Költészetének behatóbb megismerése éppúgy további irodalomtörténeti kutatást feltételez, mint a novellairó munkásságának áttekintése. Érdekesnek ígérkező feladat lenne azon idegen hatások és irányzatok számba vétele, melyeknek nyomai műveiben, különösképpen a korai publikációkban fellelhetők.

A tanulmányíróval együtt többen vallják, hogy a liberális Ligeti Ernő legigazibb műfaja a publicisztika. Múltán írja róla Sóni, hogy ő a „két világháború közti romániai magyar szellemi élet egyik legtevékenyebb alakja”. Ott találni minden haladó irodalmi vállalkozás bölcsőjénél. Részt vesz az első számottevő baloldali folyóirat, a Napkelet kiadásában, az Erdélyi Szépművészi Céh megszervezésében; közreműködik a Helikon alapításában. A fasiszta ideológia növekvő térhódításakor Ligeti a polgári liberalizmust, a „társadalmi, faji kiengesztelődést, a kisebbségek, többségek, népek barátságát” hirdeti. Az 1942-ben *Súly alatt a pálma* címmel megjelent visszaemlékezése — Sóni szerint is — az író legjobb könyve. Objektív hangú krónika Erdély szellemi életének kibontakozásáról, hasznos forrásmunka a két világháború közötti időszak kultúrtörténetéhez.

Sóni Pál tanulmányának legfőbb értéke, hogy Ligeti sokszínű, mind ez ideig alig ismert életművét végre összefüggéseiben, az egységes képalkotás igényével kívánja tárgyalni. Kár, hogy megállapításait főleg a kor-

társi ítéletre alapozza, és kevésbé az önálló elemzésből fakadó következtetésekre. Netán ez magyarázza, hogy a tanulmányíró az életmű egyes fejezeteinek érdemi méltatásával adós maradt.

Réti Tamás

Látogatóban. (Kortárs magyar írók vallomásai). Szerkesztette: Erki Edit. Bp. 1968. Gondolat K. 416 l. 54 t

Az *Élet és Irodalom* szerkesztőségének egyik legsikeresebb vállalkozása eredményezte ezt a kötetet. Immár hetedik esztendeje látogatják rendszeresen legfontosabb íróinkat, költőinket a népszerű hetilap riporterei, hogy az olvasóközönséget megismertessék életükkel, alkotói gondjaikkal, véleményükkel az éppen aktuális irodalmi megközelítési kérdésekről. Azt az örök kíváncsiságot igyekeznek kielégíteni ezek a riportok, amely sajátja minden olvasónak: megismerni személyesen is azt az *embert*, akit eddig eltakart a *mű*, akit eddig csak sejteni lehetett sorok és a bonyolult szépírói áttételek mögött, aki eddig csak egy közömbös név volt akár a legnyíltabban valló lírai vers fölött is.

A *Látogatóban* interjúkötet — a szó legművészebb, legirodalmibb értelmében. Minden riport gondosan megmunkált alkotás, látszik, hogy hosszabb szerkesztői és írói munka eredménye. (Írói munka is, hiszen a riporterek között találjuk Cseres Tibort, Csák Gyulát, Garai Gábort például; másrészt többen — köztük Juhász Ferenc — írásban választottak a kérdésekre.) A sorozat elindítójának és inspirátorának, Nemes Györgynek volt mire támaszkodnia, hiszen a folyóirat fő erőssége éppen az életszerűség, a társadalmi és irodalmi eseményekre való friss reagálás készsége. Így ez a műfaj szervesen kapcsolódik például a gyakran olvasható írói vallomásokhoz, műhelyproblémákat tárgyaló esszékhöz, a nálunk tartózkodó külföldi írókkal folytatott beszélgetésekhez, meg azokhoz a körkérdésekhez, amelyekkel az *Élet és Irodalom* gyakran szokott fordulni mai irodalmunk legjelesebbjeihez.

Az interjúk fölépítése általában egységes. A kérdések előtt néhány soros bevezetést találunk, amely vagy egy-két gyors esszéista villanással előzetes ad az írói habitusról (legfrappansabb a Sánta-beszélgetés meg-előző), vagy a beszélgetés keretét jelzi a hangulatteremtés céljával (Illyés-, Sötér-interjú), vagy egy jellemző kis történettel, anekdotával megüti az alaphangot (Fejes Endréről, Darvas Józsefről például). Kétfajta riporteri karakter körvonalazódik a beszélgetések mögött. Az egyik a szerényen hát-

térben maradó, aki megelégszik a kérdések — többnyire izgalmas lényegtaláló kérdések — föltevésével, a másik a polemizáló, rá- és újrakérdező, módszerével a közönség érdeklődését jelző, a beszélgetést határozottan irányító típus. Azok a riportok a gyöngébbek, ahol a kérdező túlságig szubjektív vagy éppen magamutogató (1. Szabó Magdavalomás), vagy hagyja sodortatni magát az író mesélőkedvétől (ez történt a Tersánszkyval folytatott beszélgetésben).

A kötet ötvenegy írói vallomást tartalmaz. Fölvetődik a kérdés: mi irányította a válogatást? Értékmérő-e a könyvben való szereplés? Az első kérdésre a szerkesztői utószó megadja a választ, bár az kitetszik az egyes riportok megszületésének időrendjéből is. „Ki került — joggal — az irodalmi érdeklődés... középpontjába.” (411.) Fejes Endre a *Rozsdatemető-vita* idején, Juhász Ferenc a *József Attila sirja* megjelenésekor, Cseres Tibor a *Hideg napok* filmváltozatának heves fogadtatása után (regénye egyébként már évekkel előbb megjelent). Szerencsére a szerkesztők nem ragaszkodtak mereven a pillanatnyi aktualitás esetlegességéhez, és fölkeresték a mindig aktuális nagyokat is: Kassákot, Veres Pétert, Weöres Sándort. A második kérdéssel és a kötet adta válasszal lehetne vitatkozni, de fölösleges. Nyilvánvaló, hogy ahányan rangsorolják irodalmunk élmezőnyét, annyi névsor fog születni. A teljesség igényével még a lexikonszerkesztők sem nézhetnek rezzenés nélkül szembe, hát még egy ilyesféle szűkreszabott válogatás irányítói. Természetes tehát, hogy mindenki találhat szép számmal sérelmes hiányokat és viszont, indokolatlan figyelmet, túlértékelést. Bele kell nyugodnunk. Indokoltabb tündödéssre ad alkalmat az a tény — magyarázatot nem is találunk rá —, hogy miért nem kerültek be a kötetbe azok az írói vallomások, amelyeket az *Élet és Irodalomban* már — természetesen a könyv anyagának lezárása előtt — olvashattunk? Mi indokolja például Fábry Zoltán és Féja Géza kihagyását? A Gergely Sándor-interjú figyelemre méltó József Attila-adalékai miatt különösen megérdemelte volna a beválogatást. Galambos Lajos, Balogh Edgár, Hollós Korvin Lajos, Rideg Sándor, Makai Imre és Baranyi Ferenc tartozik még az érthetetlenül kifelejtett (vagy szándékosan mellőzött?) írók közé.

A kötet magas példányszáma (7000) indokolt. A mai irodalom olvasóinak és az irodalom tanítóinak bizonyára máris nélkülözhetetlen kalauza. De az irodalomtörténészek is sokat fogják forgatni ezt a könyvet. Az értékes tárgy történeti adalékok mellett biztos, hogy mindig figyelmet érdemlőek lesznek az eddig jobbadán zárt írói műhelyek föltárult titkai.

Alexa Károly

Lukács György

(1885 – 1971)

Azt hiszem, a Lukács Györgyöt búcsúztató gyászbeszédek során Déry Tibor mondta a rá legjellemzőbbet akkor, amikor „boldog”-nak minősítette az elhunyt világhírű filozófus-esztétának, a nemzetközi és hazai munkásmozgalom kimagasló alakjának életét. Miért volt boldog ez az élet? A Déry említette indokok — a maga választotta feladaton dolgozhatott, a maga vállalta fegyelem szabályozta életét, a maga választotta rendszerben becsülettel ellátta minden kötelességét — találóak, csupán egyet érdemes hozzájuk tennünk. Nem azt, hogy — mint mondani szokták — ismert energiájával szinte halála percéig dolgozni tudott egymás után sorjázó szintetikus művein. S nem is azt, hogy emberségéről lepergett az intrika, rosszhiszeműség, alantas indulat, hogy az alkotó fölényével lépett túl minden effélén. „Ilyesmi” polgári tudósoktól is kitelik. Hanem azt, hogy Lukács Györgynek azért lehetett, azért volt boldog az élete igazán, mert sikerült tevékenységét példaképe, Marx nagyszerű Feuerbach-téziseinek szellemében folytatnia: nemcsak megismerte filozófusként a világot, hanem azon volt, hogy — amennyire egyetlen ember erejétől telhet — valamit változtasson annak arculatán.

Változtatott — nagyon is lényegeset! — az irodalomtörténetírásán is. Nem annyira közvetlenül, mint inkább gondolatainak, elveinek kisugárzásával, az általa képviselt ideológiának magas színvonalú kifejtésével és alkalmazásával. A felszabadulás történelmi percétől kezdve sokat tanult tőle az irodalomtörténetész nemzedékek is. Irodalomtudományt Tőle, aki főként, túlnyomó részt filozófus és esztéta volt? Nos, azt is, de annál sokkal fontosabban: világszemléletet, társadalmi gondolkodást, közéleti szenvedélyt, szilárdan következetes szellemi magatartást, olthatatlan intellektuális érdeklődést. S elsősorban és mindenekelőtt *marxizmus—leninizmust*. Olyan elveket és módszert, problémafelvető kezdeményező készséget és önállóságra törekvő írói habitust, amelyik csak akkor látja értelmét bárminő szellemi tevékenységnek, ha az eltéphetetlen kapcsolatban van a társadalmi valóság mozgásfolyamatával, sőt abból fakad, arra hat vissza, azt szolgálja. *Szociális összefüggéseiben, közösségi erőterében szemlélni és értékelni* irodalmat nem kis részben Lukács Györgytől tanultak a hazai szellemi élet részvevői.

Gondolkodóink között Lukács György egyike volt azoknak, akik a *legmélyebben és legélményszerűbben* kapcsolódtak a marxizmus eszmevilágához és módszeréhez. S nemcsak személyesen élte át maradéktalanul a tudományos szocializmus ideológiáját, de egyénisége impulzivitásával képes volt ezt a világnézeti-eszmei revelációt megosztani másokkal, elsősorban tanítványai és olvasói seregével. Amit Marxhoz, a marxi tanításokhoz való viszonyáról utóbb megfogalmazott, az nemcsak személyiségének fejlődéséről, de hatásának mozgóelemeiről, irányáról is pregnáns vallomás: „... A Marx írásaiban való előrehaladó — bár ellentmondásos, nem egyenes vonalú — elmélyülés intellektuális fejlődésem történetévé — és messze túl ezen — egész életem történetévé vált, amennyiben ennek az életnek egyáltalában jelentősége van a társadalom számára. Úgy vélem, hogy abban a korszakban, amely Marx fellépését követi, a Marxhoz való viszony tisztázása központi problémájává kell hogy legyen minden gondolkodónak, aki egyáltalában komolyan veszi magát: hogy az a mód és az a fok, amelyben elsajátítja Marx módszereit és eredményeit, határozza meg rangját az emberiség fejlődésében.”

E marxista gondolat fundamentumára épült filozófusi, művészetelméleti, politikusi, kulturpolitikai, publicisztikai, nevelői és irodalomtudósi munkássága egyaránt. Az egyes tudományágak, kulturális szférák szakemberei minden bizonnyal behatóan elvégzik majd mindenek a maguk területén való értékelését, mi itt csak arra utalhatunk, hogy ez a marxista szellemiség, dinamikus elvi hatás szűkebb hivatásunk terén hogyan, milyen fontos impulzusokkal érvényesült. Mindenekelőtt a l'art pour l'art polgári irodalomszemléletének leküzdésében volt Lukács György érvelése igen eredményes. Hogy 1945 után a Horthy-korszak provincializmusának és demagóg politikájának ellenhatására a művészet öncélúságával, dekadens életidegenségével olyannyira átítatott irodalmi-kulturális gondolkodásunk e polgári örökségtől fokozatosan megszabadult, hogy *irodalom és társadalom* egy tőről szakadottsága olyannyira belénk ivódott,

abban Lukács Györgynek kivételes érdemei vannak. S éppen nem az egyetlen mítosz, romantikus elképzelés, idealista fikció volt ez irodalmunkban, melynek szétosztatlása az ő nevéhez is szorosan fűződik! Kétségtelen: az ő életműve sem mentes merev egyszóvalúságtól, leszűkítő elfogultságoktól, a konkrét fejlődésfolyamat részleteiben való elmélyülés híján sommás-séma-szerű disztinkcióktól, de annyi bizonyos, hogy a légvárak, felhőkakukkjátékok és a szellemi köldökzérés értelmetlenségére ő világított rá az elsők között és módszeres következetességgel. Az irodalomtörténész szakemberek számottevő része nem vagy csak részben fogadja el azt, amit a *Magyar irodalom—magyar kultúra* tanulmányainak szerzője például a hazai romantika jellegéről és fejlődéséről, a XIX. század második felének megítéléséről, a *Nyugatról, Babitsról, Kassákról* stb. megfogalmazott, van és lesz vitájuk szellemével a modernség, az avantgarde jelentését és jelentőségét, a szocialista realizmus értelmezését illetően is, de e vita a *tőle is tanult* materialista elvek és a dialektikus módszer alapján bontakozhat, bontakozik ki igazán.

Az irodalomtörténészek számára — miként a filozófusoknak, esztétikusoknak stb. is — minden időben termékenyítő volt a lukácsi életműnek vitára készítő, gondolatot gondolattal ütőkötető, „provokatív” jellege, kisarkított érvrendszer. Annak például, hogy az elavult hagyományok, megrogzított konvenciók és „tekintélyek” hirdette közhelyek melengése milyen káros, hogy nézeteink időnkénti felülvizsgálata és korrekciója mennyire szükséges, ez az életmű szinte jelképszerűen tömör tanúságtétele. Alkotója kora fiatalságától kezdve élesen szembe fordult a hazai társadalmi (és benne irodalmi) tudat virulens előítéleteivel, olcsó nacionalista sztereotípiával, illúzióival, a kulturális közgondolkodás „bevett” és kiüresedett formuláival.

E fontos harcának része volt az is, hogy Lukács folyvást az *egyetemes távlatokban*, az emberi ség-egész” perspektívájában, a világirodalmiság horizontjában való gondolkodásra ösztönözte az irodalomtörténetírás munkásait. A maga eleve egyetemes jellegű esztétikai—filozófiai munkásságával, hatalmas világirodalmi műveltségével és orientáló készségével, erudíciójának jellegzetes európai távlatosságával kezdetől fogva bíráló ellenzéke volt a nálunk oly sokáig közkeletű „népies—nemzeti” irodalmi irányzat normatív hegemoniájának. Annak az irodalom-eszménynek, amely létrejött idején, a XIX. század első felében történetileg szükségszerű, sőt egészében véve nagyon is progresszív volt, de a későbbi évtizedekben, kivált századunk fordulójára már elvesztette funkcióját, merőben anakronisztikussá vált. A provincializmus, kisorszerű partikularizmus, a nacionalista öntömjénezés és búsmagyarkodás, a komikus „Extra Hungaricum non est vita”-szemlélet elleni küzdelem szükségességének felismerésében igen sokat segített a lukácsi életmű szüntelenül érezhető igen széles műveltséghorizontja, elemző összehasonlításainak — még ha azok nem ritkán a hazai eredményekkel szemben szűkkeblűek, méltánytalanok voltak is! — „világméretű” látóhatára. Nem utolsó sorban pedig a hazai állapotokat változtatni — felemelni — korszerűsíteni kívánó közéleti ember kritikus szenvedélyessége.

E markáns attitűdjével Lukács György elsőrangú alakítója tudott lenni a hazai irodalomtudomány közszellemének is. Ugyanakkor azonban a magyar fejlődésre vonatkozó megállapításainak hatékonyságát jelentékeny mértékben tompította azáltal, hogy a nemzeti függetlenség, a kultúra és az irodalom nemzeti sajátosságai problémakomplexumában nem mélyült el megfelelő érzékenységgel és árnyalatossággal. Kölcsönhatásuk, a fejlődést determináló elválaszthatatlan kapcsolódásuk megítélésében Lukács Györgynél időnként hiányzott a kellő történetiség, az adott feltételekből és konstellációkból kiinduló megközelítés, kor és művész-produkció, nemzet és alkotó egyén dialektikájának sokoldalú, körültekintő érzékelése-érvényesítése.

Az irodalomtörténész munkája, a történeti és filológiai tények elemzése, a művek és pályák részletekbe merülő konkrét vizsgálata így némely esetekben másról tanúskodik, mint amit a Madáchról, Aranyról, Jókairól stb. szóló tanulmányok szerzője irodalmunkról teoretikusan hirdetett. Kétyeinkre, polemikus hajlandóságunkra, az övétől eltérő nézetek fenntartások nélküli megvallására azonban nem éppen az ő bátor, megalkuvásokra képtelen, nemcsak intellektuálisan, de morálisan is imponáló karakteres egyénisége ösztönzött és ösztönöz bennünket? Nem jelentett-e például — és jelent ma is! — értelmiségünk számára rengeteget, hogy egy „nagyvilág”-formátumú marxista tudós nehéz évtizedekben, a személyi kultusz okozta csalódások alatt és után is meg tudta őrizni szellemi-erkölcsi önállóságát, emberi integritását, tévedéseivel-egyoldalúságaival együtt is alkotói szuverenitását? Hogy nézeteit mindenkor vitákkal, eszmecserékkel, elvi harccal kívánta győzelemre juttatni, megvetéssel utasítva el a szellemi terror, a parancsolgató kinyilatkoztatások sajátos légkörét? Lukács György alkotói jellege a legnehezebb időkben volt arra tanúság, hogy a marxizmus nem azonos egyes nevében fellépők szubjektivistikus-voluntarista torzításaival. Hogy az igazán magas színvonalú marxista tudomány és tisztesség voltaképp édestestvérek.

Ebben rejlik, úgy gondolom, Lukács György alakjának igazi nagysága is, műve ezáltal nemesedik az irodalomtörténészek szemében is továbbfolytatást sugalló eszmei örökséggé. Munkái folyvást vitákat ébresztenek, ellentmondásra készítetnek? Hogyne ébresztenének, hogyne készítenének, hiszen századunk legdöntőbb ideológiai—világnézeti—művészetbölcseleti kérdései-

hez szól hozzát mély felelősségérzettel és szinte páratlan felkészültséggel. Olykor tévedett, jelenségeket és törvényszerűségeket néha egysíkúan mérlegelt? Igen, de *vállalta tévedéseit*, mert minden időben vállalni tudta önmagát. Elviség, töretlen jellem és társadalmi hatni akará: az Irodalomtudományi Intézet munkatársai a rendkívüli teoretikus teljesítmény mellett, azon is túl *ezért* tisztelik emlékezetét, ezért adóznak annak a nagy alkotónak, nem mindennapi kommunista embernek kijáró igaz elismeréssel.

Fenyő István

Kardos Pál

(1900—1971)

Kardos Pál, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem nyugalmazott professzora olyan alapos felkészültséggel, filológiai lelkiismeretességgel és tudós gonddal foglalkozott a huszadik századi magyar írók életművével, amilyen általában csak a hagyományok által szentesített klasszikusoknak jár ki. Nem akarta bevárni a múltó idő mindent helyretevő, „megfellebbezhetetlen” ítéletét, halaszthatatlan feladatának érezte, hogy tisztázza annak az irodalomnak a helyét, értékét, jelenségeinek az összefüggését, amelytől ő a legtöbbet kapta, amely nemcsak élményt jelentett számára, de egész izlésére és egyéniségére formáló erőként hatott. Így lett belőle a *Nyugat* korának, Babits és Nagy Lajos életművének, Nagy Zoltán lírájának, Móricz Zsigmond életrajzának hivatott elemzője és kutatója.

Aki tanításban, irodalomtörténetírói munkában nem áll meg a klasszikusoknál, hanem a kortárs-irodalom értékeinek az elismeréséért küzd, abban szükségszerűen a vitatkozó hajlam érzéke is kifejlődik. A fiatal Kardos Pál nevére is egy jelentős vitairattal kapcsolatban figyelt fel a szakmai közvélemény. 1930-ban két debreceni tanár francia nyelvű könyvet írt, franciák számára, a magyar irodalomról. A Párizsban megjelent könyv szerzői az ellenforradalmi korszak szellemében, sok elfogultsággal, a divatos faji mítosz torzításaival hozták létre ezt a könyvet, amely a franciák előtt csak kompromittálhatta a magyar irodalomtörténetírást. Nyomban a könyv megjelenése után adta ki Debrecenben Kardos László és Kardos Pál szerény hangú, de mégis megsemmisítő hatású közös kritikáját a gyanús vállalkozásról. Az ő munkájuk csak magyarul jelenhetett meg, de nem maradt visszhangtalanul. A *Nyugat*-ban Babits hívta fel a figyelmet erre a vitairatra, amely a francia nyelvű könyv szükséges revízióját magyar részről kielégítően elvégezte. A polemikus mű megállapításai négy évtized elmúltával sem veszítettek el aktualitásukat, sőt ez a munka egészében már mai irodalmi szemléletünk körvonalait jelezte.

A *Nyugat* íróinak munkásságán kívül Kardos Pál behatóan foglalkozott szülővárosának, Debrecennek irodalmi életével is. 1947-ben feldolgozta a debreceni Ady Társaság húsz éves történetét. Elsősorban az ő munkájában dokumentálódik világosan az a tény, hogy abban a korban, amikor az ország fővárosában működő, nagymúltú irodalmi társaságok iskolai önképzőkörök színvonalán álltak a debreceni Ady Társaság két évtizedes működése során nemcsak a korszak legkiválóbb íróinak adott fórumot, de egyben országos jelentőségű, eleven szellemi centrum is volt.

Nem volna helyes említetlenül hagyni a Kardos Pál munkásságáról szóló visszatekintésben érdeklődési körének harmadik területét sem: többször elemezte a magyar zsidóság létének és múltjának a kérdéseit is. A maga álláspontját ebben a vonatkozásban a legvilágosabban 1935-ben, a *Válasz* hasábjain fogalmazta meg, vitázva Pap Károlynak a zsidóságról szóló röpiratával, amely megjelenése idején nagy vihart váltott ki. Kardos Pál szerint sem a programszerű és erőszakosan siettetett asszimiláció, sem a merev elzárkózás nem lehet helyes út, minden nagyobb közösségen belül élhetnek és működhetnek kisebb tömbök is, amelyeknek múltja és hagyományvilága, a maga sajátos színeivel gazdagíthatja a teljesebbet, az egészet, a nemzeti kultúrát. A hajdúböszörményi zsidóság múltjával foglalkozó tanulmánya, amely az 1944-es tragédiáig vezet egy alföldi magyar zsidó közösség történetét, szándéka szerint nem tudományos szociografikus mű, mégis olyan kísérlet, amelyet nem hagyhat figyelmen kívül a magyar művelődéstörténet.

Kardos Pál legjobb munkáiban a szigorú logika, a tények tisztelete, a tárgyilagosságra törekvő szándék érvényesült. Napi munkánk során elsősorban ezért fogunk monográfiáihoz, tanulmányaihoz és vitacikkeihez vissza-visszatérni — nemcsak adatok átvétele végett, hanem műveinek általánosabb érvényű tanulságaiért is.

Vargha Kálmán

Mezősi Károly

(1907—1971)

Leveleinek és iratainak a költő félegyházi születése mellett érvelő vasikos kötege volt kezemben, amikor halálhíre megérkezett. Az utolsóleveli levél így kezdődött: „Márc. 27-én kelt leveledre eddig nem tudtam válaszolni. Márc. 19-től máj. 7-ig kórházban feküdtem, s még hazakerkezésem után sem adták át családom aggódó tagjai a leveledet, mert lévén ez már a második szivinfarktusom, minden munkától és izgalomtól óvnak. Az írógépemet eltüntették, ezért kézzel írom leveleimet . . .”

E pár sor talán mindennél hívebben jellemzi Mezősi Károly önmérsztő szenvedélyét, tudósi odaadását. Egyetemi magántanár volt, tanítóképző intézeti igazgató, múzeumigazgató, de igazán és mindenekelőtt, ahogyan nekrológiájában is ezt a címet emelte ki családja az első helyen: Petőfi-kutató. Erejét, idegzetét, szívét sem kímélve kitartóan ment az adatok nyomában, lett légyen szó a kívülálló számára bármilyen apróságról, mert Petőfi esetében a legkisebb új adatnak is jelentősége lehet.

Kezetben úgy látszott, csak a szülőhely-vita vonzza. Félegyháza ügyének lett legszívósabb, ám érvekben is legerősebb képviselője, aki egyedül is kitartott álláspontja mellett — sokszor bizony nem mindig tárgyilagos ellenfelekkel szemben is tudományos becsületességgel. Később aztán megmutatkozott, hogy nem lehet őt a szűkkörű polémiák keretei közé szorítani: túl a szülőhely-vitán, az egész Petőfi-családtörténet legjobb ismerőjévé vált. Mindaz, amit ma Petőfi Sándor apjának vagyoni felemelkedéséről és bukásáról tudunk — és meglehetősen sokat tudunk — elsősorban neki köszönhető. De itt sem állt meg. Legújabb dolgozatai már azt jelezték, hogy a családtörténeti vonatkozásokon is túllépve, az életrajz sőt az életmű más problémái is izgatják.

Utolsó levelében is új terveiről beszélt: „Kérlek, a most küldött és a korábbiak közül a V betűvel megjelölt cikkeket, tanulmányokat légy szíves visszaküldeni, mert — remélem — hamarosan szükségem lesz rájuk . . .” Reményeit már nem válthatta valóra, de azokra a tanulmányokra csakugyan szüksége van és lesz mindenkinek, aki közelebb akar jutni Petőfi megértéséhez.

A sokat emlegetett másfél százados évfordulót, amelyre annyit készült, már nem ünnepelheti meg. De azt legalább megérhette, hogy családtörténeti kutatásainak eddigi legnagyobb eredménye, fontos okmánygyűjteménye a kiadás küszöbére került, készül tanulmányainak kötete is. A munka, amelyet vállalt, íme, halála után sem marad abba.

Reméljük, hogy az egyetemek és tudományos intézmények új, fiatal tudósokkal fogják erősíteni a Petőfi-kutatóknak az utóbbi évtizedben fájdalmasan meggyérült seregét. Kívánjuk, hogy legyenek e fiatalok között olyanok is, akik Mezősi Károly szenvedélyével, levéltárak titkait ostromló hevületével és kitartásával látnak munkához.

Fekete Sándor